

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

2–3

1992

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXII. évfolyam 2–3. szám, 1992. március–június

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

Fő- és felelős szerkesztő:

Dr. Várady Tibor

Szerkesztőbizottság

Árokszállási Borza Gyöngyi

Mgr. Faragó Kornélia – e számunk szerkesztője

Dr. Gabrić-Molnár Irén

Dr. Hódi Sándor

Mgr. Losoncz Alpár

Dr. Rehák László

Dr. Várady Tibor

Szerkesztőségi titkár

Terényi Zsófia

Műszaki szerkesztő

Illés Lajos

Készült a Prosveta Nyomdában, Újvidéken.
A szám nyomdába érkezett 1992 áprilisában.
Megjelent 1992 júniusában

YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

Sima Ćirković	Ideológiai visszaélések a történelemtudománnyal	103
Hannah Arendt	A törzsi nacionalizmusról	116
George Lakoff	A háború metaforája	131

Jelen és múlt

Jung Károly	Volt-e boszorkányüldözés a Balkánon?	140
Mészáros Sándor	Egy ország széthullásának anatómiája	151
Gyermán Tibor	A szabadkai zsidóság történetéhez	168

Más szóval

Horváth József	Életutam	178
Horváth József	Az agyvelő antigénjei	183

Szemle

Losoncz Alpár	Újabb utaink a szolgasághoz (F.A. Hayek: Út a szolgasághoz. Budapest, 1991)	187
Pál Tibor	Jugoszlávia: az egymást keresztező törekvések térsége (A. Sajti Enikő: Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság. Szeged, 1991)	193
Györe Zoltán	A Baranyai Szerb-Magyar Köztársaság (Szűts Emil: Az elmerült sziget. Pécs, 1991)	196
Danilo Kecić	A katonaszökevények és a zöld káder (Dr. Bogumil Hrabak: Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija. Novi Sad, 1990)	200
Bence Erika	Mai magyar porcelánbolt (Esterházy Péter: Az elefántcsonttoronyból. Budapest, 1991)	202
Papp György	A Nyelvi norma, nyelvi változás, nyelvi egymás mellett élés c. tanácskozás (1992. márc. 27–28)	204

SADRŽAJ

Sima Ćirković	Ideološke zloupotrebe istorijske nauke	103
Hannan Arendt	O plemenskom nacionalizmu	116
George Lakoff	Metafora rata	131

Sadašnjost i prošlost

Karolj Jung	O progonima veštica na Balkanu	140
Šandor Mészáros	Autonomija raspada jedne države	151
Tibor Ćerman	O istoriji subotičkih jevreja	168

Drugim rečima

Jožef Horvat	Moj životni put	178
Jožef Horvat	Antigeni mozga	183

Prikazi

Alpad Lošonc	Novi putevi do ropstva (F. A. Hayek: Út a szolgasághoz, Budapest, 1991)	187
Tibor Pal	Jugoslavija: prostor dijametralnih stremljenja (A. Sajti Enikő: Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság, Szeged, 1991)	193
Zoltan Ćere	Srpsko-mađarska Republika u Baranji (Szűts Emil: Az elmerült sziget, Pécs, 1991)	196
Danilo Kecić	Dezerterstvo i zeleni kadar (Dr Bogumil Hrabak: Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija..., Novi Sad, 1990)	200
Erika Bence	Današnja mađarska ???? radnja (Páter: Az elefántcsonttoronyból, Budapest, 1991)	202
Đerđ Pap	Savetovanje o jezičkoj normi, jezičkim promenama jezičkog bogriscenciji	204

CONTENTS

Sima Ćirković	The Ideological Abuse of the Science of History	103
Hannah Arendt	On Tribal Nationalism	116
George Lakoff	Metaphors of War	131

Present and Past

Károly Jung	Were There Witch-Hunts on the Balkans?	140
Sándor Mészáros	The Anatomy of the disintegration of a Country	151
Tibor Gyermán	The History of Subotica Jews	168

In other words

József Horváth	My Course of Life	178
József Horváth	Brain Antigens	183

Reviews

Alpár Losoncz	Our New Roads Towards Slavery (F. A. Hayek: Út a szolgasághoz, Budapest 1991)	187
Tibor Pál	Yugoslavia: a Domain of Interlocking Trends (Enikő Sajti, Nemzettudat, jugoszlávizmus, maguarság, Szeged 1991)	193
Zoltán Györe	The Serbo-Hungarian Republic of Baranya (Emil Szűts: Az elmerült sziget, Pécs 1991)	196
Danilo Kecić	Military Deserters and the „Green Cadres” (Dr Bogumil Hrabak: Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija, Novi Sad 1990)	200
Erika Bence	A Hungarian China-Shop (Péter Eszterházy: Az elefántcsonttoronyból, Budapest 1991)	202
György Papp	A Conference on Linguistic Norms, Linguistic Changes, and Linguistic Coexistence (March 27–28, 1992)	204

Sima Ćirković

IDEOLÓGIAI VISSZAÉLÉSEK A TÖRTÉNETTUDOMÁNNYAL¹

A téma, amelynek feldolgozására vállalkoztam, s amelyről itt most az önök megtisztelő figyelme mellett szólni kívánok, csak látszólag tisztázott és világosan körülhatárolt. Amint közelebbi vizsgálatnak vetjük alá három fő elemét, az összefüggések elhomályosodnak, az elképzelések egybemosódnak, kétkedni és tétovázni kezdünk. Mi az, amit tudni akarunk? Kizárólag a történettudomány a tét, vagy inkább csak úgy általánosságban a múltról, saját történelmi ismereteinkről és szemléletünkről akarunk disputálni? És hogyan fogjuk felismerni, kiválasztani a legkülönbözőbb szövegösszefüggésekben szereplő múltbeli személyiségek és események végtelen sokaságából a valóban tudományos értékeket? Mi szükséges ahhoz, hogy egy bizonyos történelmi témájú narrációnak megadhassuk a tudományos státust? Mi a mértékadó: a szerző szaktudása, a publikáció jellege, vagy a módszertani követelmények tiszteletben tartása?

Mi természetesen csak a tudományos történetírásról beszélhetünk, mert máskülönben a téma teljesen feloldódna, átfoghatatlanná, kimeríthetetlené válna. De tudnunk kell azt is, milyen következményekkel jár ez a szándékos korlátozás és elzárkózás, a részleges megközelítés. Mi megtehetjük, hogy a szerzők táborát a hivatásos tudósok körére szűkítjük le, s csupán az olyan típusú kiadványokat vesszük figyelembe, melyek a kritikai hozzáállás és a dokumentált megalapozottság tekintetében egyaránt kielégítik a megfelelő tudományos elvárásokat, de akkor is megmarad a gondja mindannak, amit a történcs-tudósok másfajta kiadványokban tesznek közzé, és a még nagyobb gondja azoknak a tudományos szövegeknek a történetírás releváns elemeivel, amelyeket más céhbéli vagy céhekbe egyáltalán nem tartozó emberek írtak. Vannak azután lényegbe vágó problémák is, melyek miatt a mi ágazatunkban oly nehéz elkülöníteni és önmagába zárni a tudományos szférát, s ezek a tudományos élet jellegéből fakadnak. Ide tartozik mindenekelőtt az a körül-

¹ E szöveget a szerző egyidejűleg adta közlésre a *Létünknek* és a *Republikának*.

mény, hogy a történettudománynak a dialógus az éltető eleme, nemcsak az a dialógus, melyet saját hagyományaival, a korábbi nemzedékekhez tartozó kutatók eszméivel és eredményeivel, valamint a világ más tudósaival folytat, hanem az is, amelyet a maga nagy kiterjedésű és sokrétűen tagolt kulturális környezetével valósít meg. Ez utóbbinak különösen nagy a jelentősége a történettudomány függetlensége, illetve ideológiai hangszereltsége szempontjából. Maga a dialógus természetesen nem tartozik bele teljes egészében a történettudományba, de fontosságának szem elöl tévesztésével témánk egyik nagyon fontos mozzanatát hagynánk figyelmen kívül, nem vennénk számításba a kölcsönhatások mechanizmusait és útjait, a történettudomány-való ideológiai mestersédek és visszaélések motívumait.

Akik a tudományokat általános filozófiai és módszertani szempontokból vizsgálják, már régen észrevették, hogy minden tudományos alkotó munka társadalmi tevékenység, s hogy a szociális és kulturális aspektusok még a leginkább egzakt és elméleti jellegű tudományágakban is kifejeződésre jutnak. Nem nehéz belátni, mennyivel erőteljesebbek és hatékonyabbak ezek a törekvések azokban az ágazatokban, amelyek nem végezhetnek kísérleteket, nem szabályozhatják eljárásaikat, és nem vehetnek igénybe elméleti modelleket, sőt eredményeik verifikálásának módszerei sem tökéletesek, tehát csaknem minden a kutató személyes megítélésén múlik. Kétségtelen, hogy ebbe a kategóriába tartozik az a tudomány is, amely az elmúlt idők eseményeit kutatja, s közvetíti a jelen és a jövő felé. Témánk szempontjából legfőképpen az a sajátossága érdemel külön figyelmet, amely a verifikálás hosszadalmasságával és esetenkénti bizonytalan kimenetelével áll összefüggésben. Ha egy szakértő valamely kevésbé feltárt területen tíz évet szentel bizonyos dokumentumok felkutatásának és begyűjtésének, kicsi a valószínűsége annak, hogy valaki más is képes lesz bejárni ugyanazt az utat az összegyűjtött anyag, az alkalmazott mércék és a levont végkövetkeztetések hitelességének ellenőrzése céljából. A tudományos kritika kénytelen beérni a megadott tételek és megfigyelések helyenkénti ellenőrzésével, s ennek alapján véleményt formálni a teljes anyag helyénvalóságáról. A verifikálás itt tulajdonképpen az eredmények összegeződésének és egymással való szembeállításának hosszadalmas folyamatában valósul meg. Ezért évülnek el itt oly lassan a korábbi munkák, s hatnak hosszú időn át a régen túlhaladott koncepciók és mércék, magukkal sodorva az egykori kutatók eszméinek és előítéleteinek hordalékát a mába. Kedvezőbb a helyzet a nagyszámú speciális kutatások következtetéseire épülő általános jellegű megállapítások verifikálásában, mert ezek tekintetében nagyobb a konkurencia, és viszonylag gyakoribbak a kritikai vizsgálatok, noha a legmélyebb alapok itt is a legkevésbé ellenőrzöttek. Mindenesetre a bizalomnak óriási szerepe van ebben a tudományágban, és pedig mind az egyéni kutatók, mind a tudományos felülbírálással hallgatólagosan megbízott közösségek eredményeinek megítélésében. Épp ezért mindazoknak, akik munkájukban a történészek eredményeire vannak utalva, különös érdekük fűződik a tudományos kritika ápolásához és ösztönzéséhez, az eredmények értékelésének színvonalasságához.

A történettudomány másik fontos sajátossága témánk szempontjából az ágazat tárgyának szétszóródottsága és korlátlan szerteágazódása. Gyakorlatilag itt minden jelenséget minden oldaláról, minden mértékben, közelről és távolról egyaránt szemügyre lehet venni. Az általános szakosítású történészek, azok a céhbcliek, akikhez magam is tartozom, amikor lemondanak a parciális megközelítés előnyeiről, s a történelmi folyamatokat a maguk „totalitásában” akarják átfogni, olyan helyzetbe kerülnek, mint annak a hajónak a kormányosa, aki iránytű nélkül vág neki a tengernek. A matematika- vagy zenetörténész amikor a maga tárgyát megválasztja, és annak szerkezetét tanulmányozza, jól felhasználhatja saját matematikai vagy zenci ismereteit, sőt még a gazdaságtörténész is útmutatót találhat a gazdaságtudomány elméletében ahhoz, hogy a jelenségek végtelen sokaságából kiválassza azokat, amelyek gazdaságilag relevánsak, s amelyek között kapcsolatot találhat. A történelmi folyamatok „totalitásának” tanulmányozását azonban nem segítik elő semmiféle elméleti ismeretek, itt a kutató csak a régi történészek eredményeire hagyatkozhat, vagy azokon a széles utakon járhat, amelyeket a különböző ideológiák nyitottak meg. Így a történetírás tudományosságának védelmi rendszerében két nyitott rés van: az egyik az emberi fogyatékoságok halmaza, ami a verifikálás korlátaival, valamint a tudósok és a tudományos közösségek iránti bizalom túlzott fontosságával áll összefüggésben, a másik pedig, ami még tágasabb, az elméleti megalapozottság hiánya, s elmondhatjuk, hogy ezek a gyenge pontok állandó nyomás alatt állnak, és alig részesülnek védelemben.

Témánk másik fő eleme, az ideológia igen sokféleképpen értelmezhető. A régi megkülönböztetések mellé, amelyek nagy általánosságban úgy tekintettek az ideológiára, mint a „tudat eltorzulására”, vagy mint egy bizonyos zárt rendszerbe foglalt világszemléletre, újabbak jöttek, közöttük egészen szélsőségesek és tetszőlegesek is, mint amilyen például az, amelyik az ideológiát kiegyenlíti az egypárti uralom időszakában végzett indoktrinációval, és semmi máshoz nem kapcsolja, ami ezt az időszakot megelőzte. Én magam másfajta meghatározást kínálnék fel. Az ideológiára szerintem úgy tekinthetünk, mint az állásfoglalások és látókörök szociális és kulturális jellegű korlátozásának eredményére, ami az adott szociális helyzet vagy a részérdek hatására egyszerű torzítás is lehet, de egy koherens és ambiciózus „világnézet” formáját is magára öltetheti. Minél átfogóbb és összetettebb egy ideológia, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a tudománytól függetlenül vagy arra támaszkodva a nézetelméletet is magába foglalja, s annak mindenáron tudományos tekintélyt igyekszik biztosítani.

A legnagyobb figyelmet arra az ideológiára kell összpontosítanunk, amely önmagát is így definiálja, s a legmagasabb pozícióra helyezi, felülemelkedve a tudományon, annak objektivitásán és tényanyagán. Ennek azonban még így sem lenne szabad eltakarnia szemünk elől a többi ideológiát, a mostaniakat és a még mindig ható régieket, amelyek ugyan kevésbé átfogóak, de szinte kizárólag a múlt felé fordulnak, mint amilyenek a nemzeti ideológiák, a

„jugoszláv ideológia”, a dinasztikus ideológia, a politikai mozgalmak és pártok ideológiái, az egyházpolitikai ideológia stb.

A visszaélésekről szólva végezetül külön ki kell térnem az értékírányultság témájára. Nem kerülhető meg a történettudomány szociális elkötelezettségének és beállítottságának, valamint a tudomány és az adott kulturális környezet kölcsönhatásainak kérdése sem, de a fő figyelmet mégis a tudatosan kialakított ideológiai ferdtésekre kell irányítanunk, jóllehet ezeknél is tömegesebbek és a tudomány szempontjából időszerűbbek a nem tudatosan kialakuló torzulások, miután nagyon sokan kritikátlanul belecsnek a különböző ideológiai csapdába.

Meggyőződésem szerint az ideológiai mesterkedés leggyakrabban alkalmazott formája a hallgatolagos hierarchia által elködösített értékítélet és az értékszínzetű kifejezésmód, melyben a becsúsztatott részérdekek univerzális értékmércékké lépnek elő. Ebből credően nekünk kötelességünk kinyilvánítani saját mércéinket és kritériumainkat. Úgy tartjuk, hogy jó az, ami a szabadság és a demokrácia, a béke és a nemzetek közötti megértés, az egyenrangúság és az egyéni személyiségtisztelet általános értékeit érvényesíti, ami hozzájárul a szellemi és anyagi gyarapodáshoz, a kultúrában pedig legkívánatosabb az igazságszeretet, a tárgyilagosság és a tolerancia. A nemzeti kultúra lényeges elemét képező történetírással való visszaélésnek kell tekintenünk viszont elsősorban a gyűlöletszítást, a nemzeti, osztály- és csoportbeli kizárólagosságot, a fanatizmus ösztönzését.

Vizsgálódásunkban a szociális érdekképviselő mértéke képezi a kiindulási pontot, választ keresve a „mire szolgál a történelem” kérdésre, ami valaha annyira megzavarta Marc Blochot. Könnyű abban egyetérteni, hogy a történész munkájának társadalmi összefüggései vannak, s hogy ennek a munkának az eredményei a társadalmat illetik meg, mert bizonyos funkciót töltenek be, de abban is egyetértésre kellene jutnunk, hogy konkrétan miképp valósul meg ez a funkció. Maguk a történészek is sokféle szerepben léptek már fel: voltak ügyvédek, bírák, tanúk, felvilágosítók, vezérek, s ezeket a szerepeket alig lehetne közös nevezőre hozni, de úgy tűnik, a tudomány egésszének a társadalmi szerepét sem lehet egységesen szemlélni.

Minthogy minden kornak megvan a maga útja és módja a saját múltjával való szembeesülésre, a racionalizmus, a felvilágosodás és a modern tudományok kora nemcsak az öröklött történelmi hagyományok gyarapítását, de azok megtisztítását is szükségszerűvé tette, hogy kiállhassák a gyorsan terjedő és felülkerekedő értelem és tudományos szellemiség próbáját. A változások, mint ismeretes, az etnikai ill. nemzeti kultúrák kebelében következtek be, legfőbb fegyverük pedig a történelmi kritika volt, amely ma már képes egységes eljárással és technikával megkülönböztetni az autentikust a hamisítástól, megállapítani a forrásanyagok feltárásának és az ismeretek továbbadásának körülményeit, ezenkívül megfelelő módszerekkel ellenőrizni az adatok hitelességét, különválasztani a pontosat a pontatlantól, a jól értesültet a tájékozatlantól, a tárgyilagost a részrehajlótól, ami később a különböző jelentésszintű felismerésének lehetőségével is kiegészült. A kritikailag

megegyesült tudományos történetírás elfoglalta az addigi eredetmagyarázó legendák, a dinasztikus hagyományok, az epikus hőstörténeti krónikák helyét, s jelentős mértékben kibővítette a történelmi érdeket, helyes értelmezést adva számos mítosznak és mondának. Ugyanakkor átvette azok integratív ideológiai funkcióját is. A nemzeti múltra vonatkozó szemléletmód, amelyet a tudományos történetírás honosított meg tömör és népszerű fogalmazásaival, az iskolák és az általános felvilágosító munka közvetítésével a nemzeti történelmi tudat velejéig hatolt.

Századunkban, de különösen annak második felében, a külső és belső tényezők sokaságának együtt hatásával a történelmi kritika új dimenziókban jelent meg és tört egyre előbbre. A történelmi források mellett kiterjesztette figyelmét a tudomány eszköztárára is, mindarra, amit a kutatások és az ismeretek összegezése során használ: a konceptuális apparátusra, a kritériumokra, a terminológiára, a hallgatóságos feltevésekre, ezenkívül vizsgálat tárgyává tette a kutató személyes körülményeit és látókörének korlátait is. Mindez megrendítette a tudományos történetírás eredményeinek tudományos hitelét, az egymással szembeállított változatok ütköztetése bizalmatlanságot keltett, s még kisebbre csökkent a határozott és meggyőző bizonyítás vagy ellentmondás lehetősége (mármint a természettudományi szabványok értelmében). Kliónak, a történetírás műsájának tekintélyét újra alaposan megtépták. Ezek a változások hosszabb távon mégis gyümölcsözőnek ígérkeznek: az eredményekkel együtt ma már a bizonyosság felbecsülhető fokát is közlik az érdeklődőkkel, ami bizalmat kelt, és növeli a használhatóság mértékét az érdekelt tudományágak körében.

A terjedőben lévő új történelmi kritika, amely már az egyéni hozzáállásnak és a teljes intellektuális eszköztárnak is helyet ad, kedvezően hat a történetírás helyzetére a kultúrában, és növeli szociális hatékonyságát is. Azzal, hogy felfedi a kutató állásfoglalásának korlátait és parcialitását, függőségét saját környezetének általános eszméitől és értékrendjétől, azáltal tehát, hogy felismerhetővé teszi a nemzeti és helyi vagy csoportérdekeket, amelyeket az általános értékrendhez igyekeznek igazítani, csökken a nemzeti történetírás elszigeteltsége és megkövesedése, de egyúttal elvitatottá válik annak integratív funkciója is. A történettudomány nem fogadja magába az ideológiai funkciót, hanem részévé válik a kritikai tudatnak; annak a kultúrának a múltjával szembesül, amely eleve szükségszerűnek érezte függetleníteni magát mindenfajta ideológiától.

A kétszeresen is kritikai szellemű tudományos történetírás állandó dialógust folytat saját kulturális környezetével, annak minden tényezőjével: más tudományágakkal, amelyekkel csereviszonyban áll, mindazzal, ami a művészi és irodalmi életet jelenti, egészen a népszerű rendezvényekig, a magunkról és másokról alkotott sztereotípiáig. Mindabban, ami ezt a környezetet teszi, a tudományok kivételével, roppant erős a mai és a régi ideológiák befolyása. Az ideológiai monopólium korlátozása és megtörése azonban szélesre tárta a kapukat az ideológiai pluralizmus előtt, amely idővel majd kiegészül és még inkább megerősödik. Következésképpen megállá-

pítható, hogy a tudományos történetírás mindig is a kritikai hozzáállást fogja pártfogolni.

Feltűnő viszont, hogy az új nemzeti megújulás nem került olyan közeli kapcsolatba a történetírással, mint a XIX. században. Akkortájt a tudományos történetírók a kedvencei voltak a nemzeti mozgalmaknak szerte Európában. A nemzeti ébredés jegyében számos forrásmunka, időszaki sajtótermék jelent meg, tudós társaságok és intézmények alakultak, a nemzeti szabadságharcok idején gazdag és értékes irodalommal gyarapodott a történettudomány, még hozzá teljesen függetlenül a hazafias érzelmű publicistiktól és propagandától. A nemzeti ideológiák által meghíltetett mai politikai mozgalmak idején semmi ilyesmit nem észlelhetünk. A nemzeti múlt iránti érdeklődésükben ezek a mozgalmak nem igyekeznek a korszerű tudományos történetírás eredményeire támaszkodni, hanem olyan publicisták és írók múltidéző szövegeit részesítik előnyben, akik kifejezetten nemzeti beállítottságúak. A mai kutatókra gyanakvással tekintenek az egypárti ideológiai monopólium időszakában tanúsított konformista magatartásuk miatt, miközben szem elől tévesztik vagy tudatosan eltussolják tudósaink szoros kapcsolatát a világ más tudósaival, de azt a tényt is, hogy a történetírás ideológiacellenes kritikai beállítottságának ma már globális jellege van.

Mindebből, ami eddig elhangzott, arra következtetésre kell jutnunk, hogy a történettudomány jó- és rosszhiszemű alkalmazása egyaránt szoros összefüggésben áll az egész tudományos élettel, a tudományos kutató munka célirányultságával és kötelezettségeivel, a közzétett eredmények metodológiai színvonalával, de ugyanígy azzal a dialógussal is, amelyet a történettudomány a maga kulturális környezetével folytat. Kétségtelen, hogy ennek az összefüggésnek az első aspektusa megalapozottabb és egyszerűbb, de általa témáknak csupán az egyik, mégpedig épp a kevésbé érdekes része lenne megvilágítható.

A kritikai visszfény hatása alatt a történettudomány mindenütt a világon, így nálunk is megpróbálja ellenőrzés alatt tartani az álláspontok és látókörök elkerülhetetlen korlátozottságát, s nyíltan szembefordul az állásfoglalások, a mércék, a perspektívák abszolutizmusával, a részérdekek általánosításának minden kísérletével. Ilyen értelemben azt mondhatjuk, hogy mindig szemben áll az aktuális ideologizálással, s feladatának tekinti annak leleplezését minden történelmi kor vonatkozásában. A tudomány természetes és szabályszerű fejlődése csak úgy valósulhat meg, ha szabadságot és autonómiát élvez saját kritikai feladatainak végrehajtásában. Eszerint visszaélés lenne, ha a tudományt arra kényszerítenénk, hogy feladja kritikai hozzáállását, alárendelje magát valamelyik ideológiának, s bárkinek a részérdekeit képviselje.

Minthogy nálunk a tudományos kutatóprogramok a munka közvetlen részvevőinek hozzájárulásával készülnek és fogalmazódnak meg, s valóra váltásukat is a tudományos intézetek és szervek kísérik figyelemmel, azt mondhatjuk, hogy a mi környezetünkben nincsenek olyan törekvések és kísérletek, amelyek a tudományos élet, ezen belül a történettudomány ideologizálására irányulnának, olyan értelemben, hogy ezt alárendeljék egy bi-

zonyos eszmének vagy különálló érdeknek. Ebből mégsem az következik, hogy nekünk semmi ilyen gondunk nincsen. Saját megfigyelésem alapján mindenekelőtt a múlt évtizedekben végzett tevékenységre jellemző inerciára mutatnak rá, ami korábban főleg a hivatalos ideológia által önmagának fenn-tartott területeken jutott kifejezésre (munkásmozgalom, az 1941–1945-ös há-ború, a politikai pártok), ahol ma is megtörténik, hogy a témakörök ki-jelölésében az ideológiai szempont érvényesül, s ahol még mindig megfigyel-hető a parciális mércék abszolutizálásának jelensége, közöttük az a törekvés, hogy azt, ami egy pártnak jó, úgy mutassák be, mintha az egész népnek jó lenne stb. Másfelől egyes kutatók maguk is azon fáradoznak, hogy a nemzeti, a szerb témaköröket helyezték előtérbe. Ez összefügg a szűkebb szerb és a jugoszláv ideálok közötti ingadozásokkal, s önmagában véve nem veszélyez-teti a történettudomány létét és kritikai beállítottságát, jóllehet az egyensúly fenntartására és a szélesebb látókör előnyének megőrzésére mindenképp szükség van. Nem tekinthető kíváncsnak a témakörök bármilyenű beszűkíté-se, ami módszertani elszegényedéssel járna együtt, mert elvágna kapcsola-tainkat a környező világgal, felszámolná az összehasonlítás perspektíváit, s elfojtaná kommunikációnkat a nemzetközi tudományos élettel.

Mint már hangsúlyoztuk, a történettudomány része a kultúrának, s habár megvan a maga arculata és önállósága, állandó csereviszonyban áll a kultúra egészével. Ebből a környezetből érkeznek az ösztönzések és kihívások, ré-szint a tudományos feladatok is, s oda juttatják el az eredményeket is a megfelelő hatáskeltés céljából. Ez a kommunikáció élénk és szövevényes, minden részletében itt nem is taglalható, s csupán arra figyelmeztethetünk, hogy nagyon sok történelmi témát egy-egy politikai vagy ideológiai nézet-el térés tett igazán időszerűvé és különleges jelentőségűvé, úgyhogy tu-dományos megoldásokról ma már nem is lehet szó, amíg a kérdés nem vetődik fel tudományos formában.

Minden nemzeti ideológia immár másfél évszázada, vagy még régebb óta külön jelentőséget tulajdonít az autochtonitásnak, az adott területen meg-valósuló őshonosságnak, továbbá a régi etnikai és állami határoknak, s mind-czt bizonyos jogokkal köti össze, hogy megfelelő következtetéseket vonhas-son le az aktuális politikai élet vonatkozásában. Nyilvánvaló, hogy ez nem lehet a történetész feladatköre, ez inkább csak az adott világban élő, egymással szemben álló felek eszmei kérdése, mintsem magáé a világé, melyben a határok vannak. Másrészt viszont az a tény, hogy ezeket a témákat teljesen elpolitizálták és ideológiai köntösbe bújtatták, semmiképp sem azt jelenti, hogy a tudomány is ideologizálódik, ha ezeket a kérdéseket a maga mes-terségének szabályai szerint kezeli és próbálja megoldani, s ha pontosan meghatározza pl. a népvándorlások körülményeit, vagy gondosan megvonja a kérdéses határvonalat.

A művelődési élet ezekben a zaklatott időkben tele van ilyen és ehhez hasonló kihívásokkal. Meggyőződésem szerint a történettudománynak ezeket semmiképp sem szabad megkerülnie, hanem épp ellenkezőleg: kötelessége a nézeteltérések tisztázása, és az igazi probléma meghatározása, lefejtve róla

minden olyan réteget, ami az előző időkben rakódott rá, vagy másfajta motívumokkal áll összefüggésben. Az egyes kérdések tudományos jellegű összetevőinek megoldásával, például ha megállapítjuk Dusan cár birodalmának határait, azzal még nem állíthatjuk le a jogokkal és az esetleges egyéb túlkapásokkal kapcsolatos spekulációkat, s nem befolyásolhatjuk, hogy ki milyen meggondolás alapján és célból veti fel ezeknek a határoknak a kérdését, hiszen a történész jogköre sem nagyobb a többi tudósénál, ő sem rendelkezhet többé azokkal az eredményekkel, amelyeket egyszer nyilvánosságra hozott. Neki azonban sokkal inkább, mint másoknak, le kell vonnia a tanulságot, tudnia kell, hogy az általános történelmi felvilágosító és népszerűsítő munkát sohasem szabad elhanyagolnia.

Létezik a dialógusnak tudományos szempontból egy kedvezőtlenebb, de a mi témánk vonatkozásában egy fontosabb formája is, amikor a történész-szakemberek közvetlenül kapcsolódnak be a nézetkülönbségek tisztázásába, s a kérdést egészében vizsgálják, az egyes rétegek és összetevők elkülönítése nélkül. Olyan eset ez, mint amikor mondjuk a Crna Gora-i szeparatista nemzeti ideológiára, amely a törzsökös helybeli lakosság, a mai és az ősi Crna Gora-i nép kontinuitására épül, ugyanolyan kicsengésű tézisekkel állunk elő a szerb kontinuitásról, nem tagolva fel ezt az egész kérdéskomplexumot mindarra, ami lényeges az etnikai viszonyok fejlődése szempontjából, megvilágítatlanul hagyva a területi kereteket és az egyes időszakokat érintő különbségeket, a városok és a mögöttes területek közötti eltéréseket stb.

Ez a példa azt mutatja, amit sok más eset is tanúsít, hogy az efféle dialógusokban való részvétel megnyitja az utat az ideológiai korlátoltság és egyoldalúság, a közhelyek és elvont okoskodások előretörésének. Itt mégis inkább védelmi hibákról és kritikálanságról beszélhetünk, mintsem rosszhiszeműségről. Nagyon sokféle útja és módja van annak is, hogy a kérdések ideológiai beállításával és preparálásával hogyan lehet ideologizált válaszokat kikényszeríteni tudományosan dokumentált és argumentált köntösben. Egy ilyen rövid áttekintésben persze képtelenség lenne minden tünetét leírni ezeknek a kisebb-nagyobb melléfogásoknak, de néhány tipikus esetre mindenképpen érdemes rámutatni.

Mint ahogyan már megállapítottuk, az ideologizálás csaknem mindig egy bizonyos álláspont, valamely külön érdek vagy értékítélet abszolutizálásából indul ki, s azt akarja kiterjeszteni minden időkre és térségekre. A korok mindegyikére ez jellemző, s a történészek gyakran találkoznak ilyen törekvésekkel a forrásanyagaikban, tanult elődeik leírásaiban, de saját kortársaik felfogásában is. Számunkra az a különleges eset a legérdekesebb, amikor annak az állásfoglalását abszolutizálják, aki történelmi távlatokban beszél, de hallgatólagosan eltörli a különbségeket önnön világa és a régi világ között, amelyet a maga felfogása és előítéletei szerint jelenít meg. Ez gyakran nagyon is kártékony érzéketlenségre vall a történelmi igazsággal szemben, aminek tisztító következményei lehetnek a történelmi és tudományos véleményformálásban, ha abba észrevétlenül beszivárog. Ennek a jelenségnek

egy egész sor különféle változata van. Mindannyiunk számára ismeretes az a válfaja, amikor a régi korok embereit és rangjait, a másfajta társadalmakat a jelenlegi mércék szerint ítélik meg, vagy amikor a középkori egyháznak és vallásnak olyan szerepet és befolyást tulajdonítanak, amilyennel a mai világban rendelkezik. Ebben talán csak a különbségekkel szembeni vakság vagy a látókör beszűkülése nyilvánul meg, de lehet ez tudatos időtévésztés is az egyház jelenlegi visszaszorítottságának ábrázolására. Minden ilyen esetben okunk van visszaélésre beszélni, mint minden más manipuláció alkalmával is, amikor történelmi példálózással igyekeznek a mai ember tudatára hatni, legfőképpen értékorientáltságát befolyásolni.

Egy másik formája ennek a csúsztatásnak a kontinuitás kicérőszakolása, amikor egyszerűen kiegyenlítünk bennünket az őseinkkel, saját vallási vagy politikai elődeinkkel, aminek kimondatlan célja az egykori és a mai rokon- és ellenszenvek összerosása, a szolidaritás olyan értelmű kieszközlése, hogy minden helyzetben kötelesek vagyunk részrehajlóan kiállni a „sajátjaink” mellett. Az abszolutizációnak ez a formája megtalálható mindenfajta ideológiában, és egyaránt hatékony ellenszere az objektivitásnak, akár a munkásosztályról, akár a vallási vagy nemzeti hovatartozásunkról van szó. A visszaélés e tekintetben is mindannyiszor szándékosnak minősül, amikor arra pretendál, hogy a „magunk” dolgát a tudományos igazság fölé kell helyeznünk, s elvileg is elutasítja a „micink” és az „övéik” közötti egyenrangú párbeszéd, vagy az azonos elbírálás lehetőségét.

Sokkal szofisztikusabb és elterjedtebb formája ennek a gyengéségnek a jellegzetesen teleologikus hozzáállás, amikor a történelmi múlt felidőzésében csak azt tekintjük méltónak a megemlékezésre, ami a mi világunk felé vezetett, s minden egyebet figyelmen kívül hagyunk. Ez a fajta nemzeti-ideológiai hozzáállás teljes egészében meghamisította az etnikai viszonyok történetét, amelyben ma már alig-alig fordulnak elő románok, vlahok és más, időközben kihalt népcsoportok. Parádés példáját nyújtotta ennek a „jugoszláv ideológia” történelemszemlélete, ami csak azt érzékelte, ami a délszláv törzsek és népek viszonyában az egymáshoz való közelítésre és kapcsolatteremtésre hasonlított, de teljesen érzéketlen maradt az évszázados elkülönülést és idegenkedést illetően, noha az egészen természetes és magától értetődő volt a régi, gyengén integrált társadalmakban, s nem törődött az egyesülés akadályaival sem, amelyek pedig annál nagyobbra nőttek, minél közelebb kerültek egymáshoz.

Az ideológiai torzítások egy másik alfaja a történelmi távlatok elvonatoztatásával azt a tévhitet kelti, mintha a világ színpadán mindenkor a ma is létező és megfelelő szerepeket betöltő népek és államok lettek volna jelen. A nemzetekre nem úgy tekint, mint egy hosszú és bonyodalmas történelmi folyamat eredményére, hanem mint valami eredendő adottságra. Összekapcsolódva a régésrégi romantikus nemzet- és történelemszemlélettel, az abszolutizálásnak ez a formája kénytelen távoli elődöket találni minden népnek/nemzetnek. Ha valaki a XIII. vagy a XIV. században nem talál rá a Crna Gora-iakra, a macedónokra, azt megvádolják, hogy nem ismeri el ezeket a

nemzeteket, függetlenül attól, hogy ő ezt kifejezetten tagadja, tekintettel a mai világhelyzetre és demokratikus elvekre. Nem szűnt meg a kutatás egy bizonyos muzulmán szubsztrátum után sem azokból az időkből, amikor az iszlám még nem terjedt el országainkban.

Kétségtől ezekhez az ideologizált szemléletekhez kapcsolódik az a rosszhiszemű hajlam is, hogy az elmúlt időkből fennmaradt értékeket úgy osszuk fel egymás között, mint valami vagyontárgyakat, minden maradék nélkül. Nem véletlenül vésődött a köztudatba a „kulturális örökség” fogalma. A visszamenőleges megosztás és kifarcellázás azonban semmiképpen sem valósítható meg problémamentesen, tekintettel az egyes korok közötti nagy különbségekre és azokra a markáns változásokra, amelyek a középkortól máig ezeken a tájakon végbementek. Hiábavalóak voltak a figyelmeztetések, hogy ma már senki sem vitatkozik Nagy Károlyról és Erasmus Rotterdamsról, hanem egyszerűen csak elhelyezik őket saját koruk politikai, kulturális és etnikai környezetében. Nem segítettek azok az intelmek sem, amelyek szerint a kulturális jelenségeket és javakat sohasem lehet a tulajdonjog felől megközelíteni, mert mások kizárásával maga az érdek is csökken, melyben a mű értéke kifejeződéssé jut. Amennyiben a macedóniai kolostorhoz a szerbeket is sajátos érdekek fűzik az alapító személyére és az alapítás idejére való tekintettel, továbbá a görögöket is a bizánci műalkotások miatt, mindez csak jó a macedónoknak, minthogy a nevezetes létesítmény az ő területükön található.

Ha az utakat és csatornákat követjük, melyeken az ideológiai befogadásra lelhet a kulturális környezettel folytatott dialógusban, fel kell figyelünk bizonyos metodológiai jellegű ideológiai alapigazságok nyílt vagy rejtett beáramlására, illetve olyan általános hipotézisek hallgatolagos átvételére, mint amilyen a determinizmus, a „felépítmény” és az „alap” kölcsönös függősége stb. Nemcsak a közhiatedelmében, de még a tudományos igényű irodalomban is elterjedt fogalom a történelmi törvényszerűség, s általánosan elfogadott az evolúciós elv is, mely szerint a magasabb rendű, összetettebb formák ellenállhatatlanul fejlődnek ki az alacsonyabb rendű, egyszerűbb alakzatokból stb. Már régen felismerték ideológiai jellegét a „történelmi szükségszerűségről” szóló tanításnak is, amely a forradalmárok élharcosait vonzotta maga köré és mozgósította kérilehetetlen, megfélemezhetetlen előrchaladásra stb. stb. Csupán látszólag ellentmondásos, hogy ezt a fatalista történelemszemléletet épp a kifejezetten voluntarista beállítottságú politikai filozófia terjesztette a leghatékonyabban. A „történelmi kényszerűség” elve azután elterjedt és alkalmazást nyert sok más területen is. Ez alkalommal csupán arra a pusztításra emlékeztetnék, amit az „integrális jugoszlávság” ideológiájával összefonódva végzett, amikor Jugoszlávia népeinek történetét kizárólagosan mint a közeledés és egyesülés ellenállhatatlan folyamatát mutatta be.

A determinizmus tézisével nem a „szabad akarat” uralmát állíthatjuk szembe, mert ez semmivel sem ártatlanabb ideológiai ferdítés lenne. Csupán óvatosságra inthetünk az eleve létező determinizmussal szemben, s véde-

kezésül a szilárd empirikus talajon való megmaradást javasolhatjuk, pontosan megvilágítva egymáshoz való viszonyát mindannak, aminек újjászerveződése a múlt parancsolata volt, másrészt pedig amin az igyekezet erejével lehetett változtatni az adott körülmények között.

Már előbb jeleztük az értékrend külön jelentőségét témánk közelebbi megvilágításában. Egészen természetes, hogy minden ideológiának megvan a maga értékrendje, s hogy minden szónoklatot a jelenlegi és a régi társadalmi jelenségekről különféle értékfogalmak ékesítenek. A történeésznek azonban fel kell ismernie minden ideológiai színhatást, s pontosan rekonstruálni a szemügyre vett ideológia értékrendjét, nehogy kritikátlanul magáévá tegye a parciális ideológiai értékeket, és univerzális jelentőséget tulajdonítson nekik. Vagyis, egyszerűbben szólva: a történeésznek sohasem szabad a maga hőseinek mércéivel mérni és szabni. Feladata persze korántsem egyszerű, hisz korábban már azt is elítéltük, ha valaki kritikátlanul a maga idejének és kultúrájának mércéit abszolutizálja. A történeészeknek tehát, épp a láthatatlan és alattomos ideológiai befolyás ellenében, nagyobb figyelmet kell fordítaniuk az értékrend és az értékítéletek kérdésére, saját mércéiket pedig nyilvánosságra hozni és megvédeni. Ők azonban ebben a szférában szinte teljesen tehetetlenek. A hagyományos módszertan ezt a kérdést egyszerűen a célzatosság és a tárgyilagosság kategóriájába sorolta. Nem figyelmeztetett viszont a kritika sajátos feladatára, amikor a történelmi forrásokban fellelhető jóról és szépről kell beszélnie. Később azután az általános módszertan még érzéketlenebbé vált az értékek kérdése iránt.

Úgy tűnik, a történeész munkája, módszertani hozzáállása, kutatási logikája szempontjából nagyon fontos, hogy mindenkor meg tudja különböztetni az adott jelenség létezéséről és attribútumairól szóló megítéléseket és fogalmakat azoktól a megítélésektől és fogalmaktól, amelyek a mi viszonyulásunkat mutatják a kérdéses jelenséghez. A különbség alapvető jelentőségű, megközelítően olyan nagyságrendű, mint ami a számlálást a méréstől elválasztja. Miért beszélék erről, amikor az ideológiai visszaélésekről van szó? Azért, mert ebben a vonatkozásban újra, de még kiélezettebb és egzaktabb formában felvetődik az állásfoglalás és a korlátolt látókör problémája. Minél inkább kontroll alatt tartjuk viszonyulásunkat a tanulmányozott tárgyhöz, s minél explicitbb módon sikerül ezt a viszonyulásunkat kifejeznünk, annál kisebb lesz a veszélye annak, hogy megtévesztünk valakit, és akaratlanul is ideologizálunk. Ez a folyamat már a tanulmányozás tárgyának kiválasztásával megkezdődik, amikor valamit a saját érdeklődésünkkel és kutató munkánkkal történelmi jelentőségűvé teszünk. Nem azt tanúsították-e munkájukkal a balkáni történeészek az utóbbi 150 évben, hogy hozzájuk a politikai események és személyek állnak legközelebb, s nem épp ezzel a mélyen gyökerező, de nyíltan soha be nem vallott rokonszenvűnkkel járultak-e hozzá mindahhoz, amit a világ ma ironikusan „történelmi többletnek” nevez? Vajon nem ez a „politikai primátus”-e a magunk által magunkról alkotott képben a legnagyobb ideológiai torzítás, nem ebből ered-e az a sugallatos meggyőződés, hogy a hadakozás és vesződség, a torzsalkodás és szembe-

helyezkedés (de a vér és erőszak is) előbbrevaló, mint az alkotó munka és az előrehaladás a civilizáltságban?

Fejtegetéseim végén pedig elnézést kell kérnem mindenkitől, aki a helyre és időre való tekintettel azt várta tőlem, hogy még határozottabban és konkrétan leleplezem céhünkben mindazokat, akik ezekben a vészterhes időkben nem csillapodnak, s nem a megértést és türelmet hirdetik, hanem az erőszakot serkentik abban a tévhitben élve, hogy gonosz eszközökkel is elérhetők nemes célok. Igen, vannak közöttük történészek is, a fegyvercsörtető beszédek pedig tele vannak történelmi témákkal és „argumentumokkal”. De hát mi köze mindennek a történettudományhoz? Lhet-e a történettudományra hárfítani a felelősség terhét mindazért, amit az elmúlt időkben kimondtak, leírtak és megjelentettek? A múlt nem a történészek rezervátuma, nem az ő védett területük, hanem mindenki előtt nyitva áll. Amikor történelmi időköt élünk, nálunk szó szerint mindenki azzal foglalkozik, s a történelmi témákat mindenki a maga szellemiségéhez és értelmi képességéhez igazítja.

A történészeknek mindebben csekély a részük. Szerepük talán sem mennyiségileg, sem hatásfokában nem jelentéktelen, de többszörösen is korlátozott. Teljes felelősség csak abban terheli őket, amit ők maguk alkottak, de részint felelősek a környezetükkel folytatott párbeszédért is, amit sohasem lenne szabad feladniuk, s amiben arra kellene törekedniük, hogy hallható és befolyásos legyen a hangjuk. Sajnos, ez már nem csupán rajtuk múlik, de épp ezért élvezniük kellene mindazok támogatását, akiknek nem mindegy, milyen kilátásokkal és kimenetellel fogja elviselni kultúránk ezt a mostani szembesülést saját történelmünkkel.

Nagy József fordítása

Rezime

Ideološke zloupotrebe istorijske nauke

U ovoj studiji autor raspravlja o problemima u vezi sa ideološkim zloupotrebama istorijske nauke. Povodom toga se javljaju određene nedoumice. Da li je naš prevashodni interes da tematizujemo diskurs o prošlosti ili bavlj enje sa istorijskom naukom? Kada se može priznati jednoj naraciji u odnosu na prošlost status istorijske nauke? Dalji problem nauke o istoriji se ispoljava u difuznosti i neograničenosti njenog predmeta, jer kako navodi autor, „sve može biti proučavano sa svih mogućih aspekata u svim mogućim razmerama”. Zatim, postoje nedoumice u pogledu shvatanja ideologije (iskrivljena svest, sistem pogleda na svet ili indoktrinacija itd). Autor naglašava problem vrednosne orijentisanosti, odnosno, pitanje o socijalnoj angažovanosti i instrumentalizaciji nauke kao i međusobne uticaje nauke i kulture sredine.

Naučna historiografija ne prihvata ideološku funkciju već postaje oblik suočavanja sa prošlošću i vodi dijalog sa kulturnim ambijentom. U našem podneblju postoji još uvek inercija u onim oblastima gde je ideologija i ranije bila zainteresovana i postoji orijentacija koja nacionalnu tematiku ističe u prvi plan. Ideologizacija povodom govora o istoriji polazi od apsolutizovanja jednog stanovišta i posebnog interesa kao i od apsolutizovanja jednog shvatanja o vrednosti i od njegovog rasprostiranja na sva vremena i tla. Specijalan slučaj ovog apsolutizovanja se odvija kada govor o istoriji briše razliku između njegovog sveta i sveta sa kojim se bavi. Drugi značajni vid istraživačke slabosti se ispoljava u konstruisanju teleološkog kontinuiteta. Iza ovih orijentacija primećuju se odbrana pragmatičkih ciljeva i osiguravanje legitimacije političkih interesa.

Summary

The Ideological Abuse of the Science of History

The author of this study discusses the problems of the ideological abuse of the science of history. The topic itself raises certain questions: Is our primary interest to set up a discourse about the past as our subject matter or to deal with the science of history? When can a narration related to the past be given the status of historical science? A further problem of the science of history emerges from the diffusion and limitlessness of its subject matter, for, as the author says, „everything can be studied from all possible aspects and all possible scales”. Then there are queries regarding the understanding of ideology (distorted consciousness, weltanschauung or indoctrination etc. The author emphasizes the problem of value orientation, namely, the problem of social commitment and of the use of historical science for certain aims, as well as the interaction of science and the cultural environment.

Scientific historiography does not acknowledge the ideological function, but rather becomes a form of confrontation with the past and conducts a dialogue with the cultural environment. In this part of the world inertia still exists in those spheres where the ideology was biased by interest and there is an orientation which pushes that which is national into the foreground. Ideologization in terms of history starts off with the absolutization of a single value concept and of its propagation for all times and all places. A special case of this absolutization happens when a treatment of history wipes out the difference between its own time and the time it is concerned with. The second important aspect of the weakness of such research into the past emerges from setting up teleological continuity. Behind these orientations we find a defence of pragmatic aims and a guarantee for legitimizing of political interests.

A TÖRZSI NACIONALIZMUSRÓL

A náciizmus és a bolsevizmus többet köszönhet a pángermánizmusnak, illetve a pánszlávizmusnak, mint bármely más ideológiának vagy politikai mozgalomnak. Ez a külpolitikában a legnyilvánvalóbb, ahol a náci Németország és a szovjet Oroszország oly szorosan követték a pánmozgalmak által az első világháború előtt és alatt kijelölt expanzió útját, hogy még a totalitárius célok is rendszeresen megsínylelték bizonyos állandó német és orosz érdekek érvényesítését. Miközben Hitler és Sztálin mindig is tagadták, hogy kölcsönöztek volna az imperializmus kormányzási módszereiből, soha nem haboztak elismerni, hogy sok mindent átvettek a pánmozgalmak ideológiájából és jelszavaiból.

A pánmozgalmak keletkezése nem esett egybe az imperializmus kialakulásával. A pánszlávizmus 1870 körül jutott túl a homályos és zavaros szlavofil elméleteken, míg Ausztriában a pángermán érzület már a XIX. század közepén elterjedt. Mozgalmakká alakulásuk és szélesebb társadalmi hatásuk időben mégis csak a nyugati nemzetek sikeres imperialista expanziójához köthető. A közép- és kelet-európai nemzetek, melyeknek nem voltak gyarmataik, és reményük sem lehetett tengerentúli hódításra, akkor döntöttek úgy, hogy „ugyanolyan joguk van a hódításra, mint más nagy népeknek, s ha erre nincs lehetőségük a tengeren túl, kénytelenek lesznek ezt Európában megtenni”. A pángermán és a pánszláv mozgalmak egyetértettek abban, hogy „kontinentális államokban kontinentális népekként” élve, a földrészen kell gyarmatokat keresniük, kiterjeszteni földrajzi kontinuitásukat a hatalom központjából. Az angol politikának a tengerek uralását előíró alapelvétől eltérően, az orosz gondolat a szárazföld meghódítását írja elő: „a szárazföld fölénye a tenger fölött..., a szárazföldi hatalom nagyobb szerepe ki fog derülni”.

A tengerentúlitól megkülönböztetett kontinentális imperializmus kiemelkedő jelentősége abban áll, hogy a belső expanzió (cohesive expansion) fogalma nem enged meg semmiféle, a földrajzi távolságból következő különbséget a nemzet és a gyarmat életét szabályozó eszközök és intézmények között, s így nem igényel bumeráng-hatást önmaga megteremtéséhez – ennek

valamennyi következményével Európában. A kontinentális imperializmus valóban otthon, az anyanemzetben születik. Ha van is közösség a tengerentúli imperializmussal a nemzetállam szűkössége miatti aggodalomban, szembenállása ezzel nem annyira gazdasági érveken alapult – amelyek végső soron többnyire autentikus nemzeti érdekeket fejeztek ki –, mint inkább egy „kiszélesített törzsi tudaton”, amely hivatva volt valamennyi rokon nép egysítésére, történelmüktől és aktuális megtelepülésüktől függetlenül. A kontinentális imperializmus mint ideológia így a fajelméletek iránti affinitással kezdte térhódítását, szívesen beépítve a faj-gondolat hagyományát, és alig támaszkodva sajátos tapasztalatokra. Faji koncepciója alapvetően ideologikus volt, és sokkal gyorsabban alakult át hagyományos politikai eszközzé, fegyverré, mint a tengerentúli imperializmusok hasonló elméletei, amelyek megalapozásul mindig igényeltek valamiféle autentikus tapasztalati bázist.

A pánmozgalmakat elég kevés figyelemre méltatták a korabeli imperializmus-vitákban. Kontinentális birodalomépítő álmaikat beárnyékolta a tengerentúli hódítások kézzelfoghatóbb eredményei, s a gazdasági érdek hiánya koncepciójukból, komikus kontrasztot mutatott a korai imperializmus hatalmas profitjai mellett. S mindez egy olyan időszakban, amelyben szinte mindenki osztotta azt a meggyőződést, hogy a politika és a gazdaság többé-kevésbé ugyanaz a dolog, s könnyű volt elsiklani az imperializmus két típusának hasonlóságai s nem kevésbé a jelentős eltérések fölött. A pánmozgalmak hívei megegyeztek a nyugati imperialistákkal a külpolitikai kérdések tudatosításában, amelyekről a nemzetállam régi uralkodó csoportjai megelégedtek. Hatásuk az értelmiség körében még hangsúlyozottabban érvényesült – az orosz intelligencia, kevés kivételtől eltekintve pánszláv volt, míg az osztrák pángermanizmus annak idején diákmozgalomként indult. A nyugati nemzetek tekintélyesebb imperializmusával szembeni legfőbb megkülönböztető vonásuk a tőke támogatásának hiánya volt; terjeszkedési szándékukat, kísérleteiket nem előzte, és nem is előzhette meg a pénz- és emberfölösleg exportja, mert Európa egyik vonatkozásban sem kínált gyarmati lehetőségeket. Vezetők így nem üzletemberek és kalandorok, inkább szabadfoglalkozásúak, tanárok, közhivatalnokok.

Míg a tengerentúli imperializmus nemzetellenes tendenciáitól függetlenül sikerrel újította meg a nemzetállam elaggott intézményeit, a kontinentális imperializmus engesztelhetetlen ellensége volt és maradt a politikai élet valamennyi korabeli összetevőjének. Stílusa ennek megfelelően egészében véve sokkal lázadóbb, vezetői mindig készek a forradalmi retorika átvételére. Míg a tengerentúli imperializmus többé-kevésbé reális kiutat kínált valamennyi osztály leszakadottjainak, a kontinentális csak ideológiával és mozgalommal szolgált. Igaz, ez éppen elég volt egy olyan korban, amely a politikai cselekvés történetéhez adott kulcsot preferálta, amelyben az emberek a kommunális dezintegráció és a szociális atomizálódás közegében bármi módon, de tartozni akartak valahová. Hasonlóképpen, a fehér bőr látható különbsége, melynek előnyei fekete vagy barna környezetben könnyen érthetők, siker-

rel helyettesíthetők egy tisztán imaginárius megkülönböztetéssel, „keleti és nyugati”, vagy árja és nem-árja lélek között. Adott esetben egy komplikáltabb ideológia és szervezet, amely nem szolgált közvetlen érdekeket, vonzóbbnak bizonyult a kézzelfogható előnyök kínálatánál és egyéb közkeletű meggyőződéscknél.

Kudarcaik ellenére a pánmozgalmak közmondásszerű gesztusaikkal a csőcselék felé kezdettől fogva nagyobb vonzerőt gyakoroltak, mint a tengerentúli imperializmus. Ez a populáris varázs, amely egyértelmű kudarcokkal és a program állandó változásával járt együtt, a későbbi totalitárius csoportokat előlegezte meg, amelyek hasonlóképpen homályosak voltak aktuális céljaikat és a politikai vonal napi változásait illetően. A pánmozgalmak tagságát összetartó erő inkább volt egy általános stílus, mint világosan meghatározott célok. Igaz, a tengerentúli imperializmus az expanziót mint olyant szintén bármely egyéb cél fölé helyezte, és ennek megfelelően birtokba vett minden területet, amely könnyű hódításnak mutatkozott. Mégis, bármilyen bizonytalan volt is a pénzfölösleg exportja, jól szolgálta az ezt követő expanzió korlátainak eltávolítását; a pánmozgalmak céljai még ezt az olykor kissé anarchikus elemet is nélkülözték az emberi tervezésben és a földrajzi szabályozottságban. Igaz, bár nem volt speciálisan kidolgozott programjuk a világ meghódítására, kifejtették a totális uralom egy mindent magába foglaló módját, átfogva valamennyi emberi vonatkozást, egyfajta „pánhumanizmus-sal”, ahogy egy alkalommal Dosztojevszkij fogalmazott.

A tőke és a csőcselék imperialista szövetségében a kezdeményezés többnyire az üzlet képviselőinél volt – a kivétel Dél-Afrika, ahol egészen korán, egy markáns csőcselék-politika fejlődött ki. A pánmozgalmaknál viszont a kezdeményezés akkor (és most is) az értelmiség adott csoportjaitól vezetett a csőcselék felé. Nekik még nem volt ambíciójuk a földkerekség birtokbavétele, és nem is álmodtak a totális uralom lehetőségéről. Tudták azonban, hogyan szervezhető meg a csőcselék, és ismerték azokat a nem csupán ideológiai vagy propaganda, de szervezeti eszközöket is, melyekhez a faji koncepció illeszthető. Jelentőségük alig tettenérhető a visszafogott külpolitikai elméletekben – egy germanizált Közép-Európába vagy egy ruszifikált Kelet- vagy Dél-Európába – amelyek utóbb a náci és bolsevik világhódító programok alapjául szolgáltak. A Birodalmon kívüli „germán népek” és a „szláv rokonaik” a Szent-Oroszországon kívül gerjesztették a nemzetek önrendelkezési jogának kényelmes ideológiáját, kiváló ürügyet szolgáltatva a további expanzióhoz. Még lényegesebb volt az a tény, hogy a totalitárius kormányok örökölték egyfajta szentség auráját: csak meg kellett pendíteniük a „Szent Oroszország” vagy a „Szent Római Birodalom” múltját, hogy életre hívják az orosz és német értelmiség valamennyi babonáját. E pszudomisztikus értelmetlenség önkényes, szelektív történelmi memóriával elegyítve olyan érzelmi vonzerőt nyújtott, amely minden vonatkozásban meghaladni látszott a nacionalizmus korlátait. Ez bizonyos fokig megalapozta azt az új típusú nacionalizmust, amelynek erőszakos jellege remekül megfelelt a csőcselék tömege-

inek mobilizálására, és tökéletesen helyettesítette a hagyományos nacionalizmust, mint érzelmi középpontot.

A törzsi nacionalizmusnak eme új típusa, mely többé-kevésbé jellemző volt Közép- és Kelet-Európa valamennyi népének és nemzetiségének nemzeti érzéseire, mind tartalmilag, mind horderejében (igaz, az erőszak fokában éppen nem) gyökeresen különbözött a nyugati nacionalista szélsőségektől. A sovinizmus, amit manapság Maurras és Barrés századforduló körüli „integrális nacionalizmusával” hoznak összefüggésbe, a maga romantikus múltimádatával, a halál morbid kultuszával még legvadabb, fantasztikus megjelenési formáiban sem tekintette francia származásának a más országban született és felnőtt embert, aki a francia nyelvet nem beszélte, a kultúrát nem ismerte; s ennek ellenére „született francia” lenne némely titokzatos testi és lelki tulajdonságának köszönhetően. Csak a „kitágított törzsi tudattal” jelenik meg a nemzetiségnek ez a sajátos azonosítása az ember önnön lelkével, az a befelé forduló büszkeség, amely csak rövid ideig kötötte le magát a közügyekkel, de birtokba veszi a magánélet valamennyi szféráját egészen addig, hogy „minden igaz lengyel magánélete... a lengyeliség közléte (közügye)”.

Lélektani terminussal élve, a sovinizmus mégoly erőszakos formája, illetve az említett törzsi nacionalizmus közötti legfontosabb különbség az, hogy az előbbi extrovertált, a nemzet látható spirituális és anyagi gyarapodásával foglalkozik, míg a másik, legpuhább változataiban is (mint például a német fiatalok mozgalma) introvertált, az egyéni lélekre összpontosít, amelyet az általános nemzeti minőségek, tulajdonságok megtestesülésének tart. A sovinnisza misztika valami, a múltban valóban létezőre utal (mint az integrális nacionalizmus esetében) és csupán megkísérli ezt az emberi ellenőrzésen kívül helyezni; ezzel szemben a törzsiség olyan nemlétező, pszedomisztikus elemekből indul ki, amelyek kiteljesítésére törekszik a jövőben. Könnyen belátható, hogy az a kizárólag önmagára figyelő szélsőséges arrogancia, amely az említett belső kvalitások abszolutizált mércéjével merészel más népeket, azok múltját és jelenét megítélni, óhatatlanul elutasítóan viszonyul ezek valódi létezéséhez, elveti hagyományait, intézményeiket és kultúrájukat.

A törzsi nacionalizmus politikai értelemben mindig azt állítja, hogy saját népét egy „ellenséges világ” veszi körül, „egy mindenki ellen”, hogy fundamentális különbség van saját népe és az összes többi között. Igényli a nép egységét, mással összeegyeztethetetlen individualitását és elvileg tagadja az egységes emberiség pusztá lehetőségét – még mielőtt a gyakorlatban felszámolta volna a humánumot.

Törzsi nacionalizmus

Amint a kontinentális imperializmus a nyolcvanas évek gyors expanziójában lemaradt országok frusztrált ambíciójának terméke, úgy a törzsi

jelleget olyan népek nacionalizmusaként jelent meg, amelyeknek nem volt részük a nemzeti emancipációban, és nem jutottak el a szuverén nemzetállam megteremtéséhez. Mindenütt, ahol a kétféle frusztráció együttesen volt jelen, mint pl. a soknemzetiségű Ausztria-Magyarországon és Oroszországban, a pánmozgalmak természetes módon a legtermékenyebb talajra találtak. Ráadásul, mivel a dualista Monarchia mind szláv, mind német irredenta nemzetiségek otthona volt, a pánszlávizmus és a pángermanizmus kezdettől fogva ezen államkeret lerombolását tekintette céljának, így vált Ausztria-Magyarország a pánmozgalmak igazi központjává. Az orosz pánszlávok már 1870-ben azt állították, hogy egy pánszláv birodalom létrehozásának első lépése Ausztria széthullása lenne; az ausztriai pángermánok pedig oly agresszívek voltak saját kormányukkal szemben, hogy még a németországi Alldeutsche Verband is rendszeresen kifogásolta az ausztriai testvérmozgalom túlzásait. A német kezdeményezésű elképzelés Közép-Európa gazdasági egységének megteremtésére német vezetés alatt az ausztriai pángermánok hatására – hasonló pángermán kontinentális birodalomépítő tervekkel együtt –, egyszeriben átalakult egy olyan államszerkezet tervévé, amely „a német élet központja lehet az egész földön és szövetségese lesz az összes német államnak”.

Magától értetődik, hogy a pánszlávizmus expansionista tendenciái ugyanolyan aggasztóak voltak a cári szemben, mint Bismarck számára az ausztriai pángermánok kéretlen lojalitás demonstrációi a Német Birodalom iránt, melyeket persze a diszlojalitás kimutatása kísérte Bécs felé. Függetlenül a nemzeti érzések esetenkénti felizzásától, s attól, hogy a tradicionális nemzeti igények milyen nevetséges formákat ölthettek bizonyos helyzetekben, mindaddig, amíg meghatározott nemzeti területre korlátozódtak, s egy határolt nemzetállam kontrollálta őket, az adott kereteket nem lépték át – eltérően a törzsi jellegű pánmozgalmaktól, amelyek nem ismertek határokat.

A pánmozgalmak modernsége legjobban az antiszemitizmushoz való alapvetően új viszonyukon mérhető. Az olyan elnyomott kisebbségek, mint az ausztriai szlávok vagy a lengyelek a cári Oroszországban, konfliktusos viszonyuk okán a kormánnyal, hajlamosabbak voltak rejtett összefüggést felfedezni a zsidó közösségek és az európai nemzetállamok között, s ez a felismerés még mélyebb gyűlöletet váltott ki belőlük. Bármilyen konfliktusukat az állammal nem a patriotizmus hiányaként azonosították, mint Lengyelországban, ahol a lengyel hazafiság egyben a cárral szembeni diszlojalitást is jelentette, vagy Ausztriában, ahol a németek Bismarckot saját nemzeti hősiüknek tekintették. Ez az antiszemitizmus erőszakosabb formát öltött, mivel a zsidókat akkoriban nem csupán egy elnyomó államgépzet ügynökeinek, de idegennek is tekintették. Az antiszemitizmus meghatározó szerepére a pánmozgalmak ideológiájában sem a kisebbségek valóságos helyzete nem ad kielégítő magyarázatot, sem azok a specifikus tapasztalatok, amelyeket pl. Schoenerer, az osztrák pángermanizmus híve szerzett pályafutása korai szakaszában. A Liberális Párt tagjaként a Habsburg monarchiát jellemző tünetnek tekintette, hogy az osztrák vasúti hálózat Rotschild-

tulajdonban volt. Ez persze önmagában aligha mondatta volna vele, hogy „mi pángermánok nemzeti ideológiánk alapelveinek tartjuk az antiszemitizmust”. Hasonló a helyzet a pánszláv felfogású orosz író, Rozanov esetében, aki szerint „az orosz életnek nincs egyetlen olyan problémája, amely mögött ne bújna meg a kérdés: Hogyan küzdjünk meg a zsidókkal?”

Az antiszemitizmusnak ilyen élet- és világképformáló erővé emelkedése – ami gyökeresen eltér pusztán politikai szerepétől Franciaországban, ld. Dreyfus-ügy, vagy propagandaeszköz mivoltától a német Stoecker-mozgalomban – nem annyira politikai okokkal, mint inkább a törzsiség sajátos természetével magyarázhatók. A pánmozgalmak antiszemitizmusának igazi jelentősége abban áll, hogy a zsidógyűlölet első olyan formájának tekinthető, amely független a zsidó népről szerzett bármely aktuális politikai, társadalmi vagy gazdasági tapasztalattól és kizárólag az ideológiák sajátos logikáját követi.

A törzsi nacionalizmusnak, a kontinentális imperializmus vezető ideológiájának nem sok köze volt a fejlett nyugati nemzetállamok nacionalizmusához. A francia forradalom óta, a XIX. század során kialakult nemzetállam a népképviselőre és a nemzeti szuverenítésre támasztott igényével két olyan tényező kombinációjának eredménye, amelyek a XVIII. században még egymástól elkülönültek, és Oroszországban, valamint Ausztria–Magyarországon később sem találtak egymásra. E tényezők: a nemzet és az állam. A nemzetek fellépése a történelem színpadára, majd emancipálódásuk része annak a folyamatnak, amelyben a népekben tudatosult önmaguk kulturális és történeti egysége, továbbá a közös terület mint a történelem formálta állandó otthon tudata, s melynek művelése őseink közös munkájának eredménye, jövője pedig a civilizáció előrehaladásától függ. Mindenütt, ahol nemzetállamok jöttek létre letelepedett a népesség, míg ahol a nemzetállamok megalakítása kudarcba fulladt, így Kelet- és Dél-Európában, ezt, a földjéhez kötődő parasztság hiánya okozta. Szociológiai értelemben a nemzetállam az emancipált európai parasztság politikai teste volt, s ezzel magyarázható, hogy a nemzeti hadseregek csak a múlt század végéig tudták megőrizni pozícióikat ezen államokon belül, pontosan addig, amíg valóban a paraszti osztályt képviselték. „A hadsereg” – amint azt Marx megállapította – a parcellás parasztok *point d'honneur*-je volt, őket magukat hőssé változtatta, akik kifelé új tulajdonukat védték, az éppen kivívott nemzetiségüket dicsőítették, a világot kifosztották és forradalmasították. Az egyenruha volt a saját díszruhájuk, a háború a költészetük, a képzelletben meghosszabbított és kikerekített parcella a hazájuk, hazaszeretetük pedig a tulajdon érzésének eszményi formája volt.”² Az általános hadkötelezettségben tetőpontjára jutó nyugati típusú nacionalizmus tehát, a tartósan megtelepült és emancipált paraszti osztály terméke volt.

² Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája, MEM 8. köt. 192.

Míg a nemzeti tudat kialakulása viszonylag új fejlemény, a nemzetállam mai szerkezete a monarchia és a felvilágosult abszolutizmus évszázadai alatt formálódott. Akár egy új köztársaság, akár egy megreformált alkotmányos monarchia formájában, az állam legfontosabb funkciójaként örökölte a területén élők megvédelmezését (nemzetiségüktől függetlenül), és mindenkor a legfelsőbb jogi instanciaként kellett fellépnie. A nemzetállam tragédiája az volt, hogy a népek izmosodó nemzettudata összeütközésbe került e funkciókkal. A nép akarata címén, arra kényszerítették az államot, hogy csak a „nemzethez tartozókat” (nationals) ismerje el polgárainak, s csak azoknak biztosítsa a polgári és politikai jogok teljességét, akiket a származás és a születés jogán a nemzeti közösség tagjának tekintettek. Az állam ilyenformán a jog és a törvény eszközéből legalább részben a nemzet eszközüvé alakult át.

Az abszolút monarchia bukása és a társadalmi osztályok e folyamatban megjelenő új jellemzői megkönnyítették, hogy a nemzet birtokba vesse az államot. Az abszolút monarchiának a nemzetnek mint egésznek az érdekeit kellett szolgálnia, e közös érdek látható megjelenítőjeként és létezésének bizonyítékaként. A felvilágosult abszolutizmus Rohan formuláján alapult: „a király parancsol az embereknek, s az érdek parancsol a királynak”; a király menesztésével ez a közös érdek állandóan veszélyeztetetté vált, amennyiben helyére az osztályérdekek állandó konfliktusa és az államgépezet birtoklásáért vívott harc, tulajdonképpen egy permanens polgárháború került. A nemzetállam polgárait összekötő egyetlen kapocsnak – a lényegi közösséget jelképező monarchia nélkül – így a nemzeti, tehát a közös származás tűnt. Egy olyan évszázadban, amelyben valamennyi társadalmi osztályt és csoportot a szűk értelemben vett érdekei vezérelték, a nemzet mint egész érdekét a feltételezett közös eredet garantálta, amely szentimentális módon a nacionalizmusban fejezte ki magát.

Az állam és a nemzet rejtett konfliktusa már a modern nemzetállam születésekor megjelent, amikor a francia forradalom az Ember Jogainak Nyilatkozatát a nemzeti szuverenitás igényével kombinálta. Közös nevezőre hozva minden emberi lény elidegeníthetetlen örökségét és a különös nemzetek különös örökségét, a nemzetet a törvény alanyaként deklarálták, mint amely egyfelől az ember jogaiból származtatható és ugyanakkor szuverén, nincs egyetemes törvényeknek alárendelve, azaz semmi maga felett állót nem ismer el. Az ellentmondás gyakorlati következményeként az emberi jogokat a továbbiakban csak mint nemzeti jogokat védelmezték, s az állam intézménye, amelynek legfőbb feladata az ember mint ember, mint állampolgár és mint egy nemzet tagja jogainak védelme és garantálása, elveszítette törvényes, racionális jellegét és romantikus szellemében a „nemzeti lélek” misztikus képviselőjeként interpretálták, melyet pusztán létezése a törvényen kívül vagy felett állóvá tesz. A nemzeti szuverenitás eredeti jelentését – t. i. a nép szabadsága – a jogtalan önkény pseudo-misztikus aurája fonta körül.

A nacionalizmus lényegében az állam elfajulásának a kifejeződése, melynek során az a nemzet eszközüvé silányul, miközben az állampolgári

azonosulást felváltja a nemzeti közösséggel való identifikáció. Állam és társadalom kapcsolatát a korábbi feudális rendben gyökerezett osztályharc ténye határozta meg. A társadalmat átítatta a liberális individualizmus, amely tévesen azt tartotta, hogy az állam csupán az embereket uralta, holott a valóságban az osztályokat, s amely felfogás az államban egy legmagasabbrendű individualitás formáját látta, mely előtt mindenki más meghajolni köteles. A nemzet akarátának tűnt, hogy az állam megvédi tagjait a társadalmi atomizálódás következményeitől, garantálva a megmaradás lehetőségét ebben az állapotban is. Az állam, hogy megfeleljen e feladatának, kifejleszteni kényszerült összes korábbi centralizációs hajlandóságát. Csak egy erősen központosított adminisztráció, az erőszak és a hatalom eszközeinek teljes monopolizálásával lehetett képes ellensúlyozni az osztályokra bomlott társadalom folyamatosan újratermelődő centrifugális erőit. A nacionalizmus így vált a központosított állam és az atomizált társadalom összetartó erejévé, igazolva, hogy az egyetlen működő, élő kapocs a nemzetállam individuumai között.

A nacionalizmus mindig megőrizte kezdeti, intím lojalitását a (mindenkori) kormány iránt, és soha nem tévesztette szem elől azt a feladatát, hogy megtartsa nemzet és állam érzékeny egyensúlyát egyfelől, azaz az atomizált társadalom etnikumai között másfelől. A nemzetállam született polgárai mindig is lenéztek honosított polgártársaikat, akik nem születés, hanem adminisztratív-jogi eljárás útján, az államtól és nem a nemzettől kapták jogaikat; ám soha nem jutottak odáig, hogy különbséget tegyenek az „állami-degen” (Staatsfremde) és a „nemzeti-degen” (Volksfremde) között, ami a pángermán felfogás része volt, s utóbb a náci törvénykezésbe is bekerült. Amíg az állam, ha mégoly torz formában is, de törvényes intézmény maradt, a nacionalizmusnak voltak jogi korlátai; az adott területhez kötődő nemzeti identitásból kinőtt nacionalizmust kötötte a valóságos országhatárok ténye.

Teljesen eltérő volt ettől azon népek elsődleges nemzeti reakciója, amelyek nemzeti jellege még nem bontakozott ki az etnikai tudat tagolatlanságából; nyelvük még nem haladta meg a dialektus fázisát, amelyen valamennyi európai nyelv keresztül ment, mielőtt az irodalom eszközeként válhatott volna; paraszti osztályuk még nem cresztett mély gyökereket az országban, és nem jutott az emancipáció küszöbére; végül amely népek számára az eddigiekből következően a nemzeti minőség inkább volt egy személyhez kötött, a személyiségben gyökerező magánügy, mint a civilizáció kérdése, vagy a nyilvánosságra tartozó közügy. Ha rivalizálni kívántak volna a nyugati nemzetekkel nemzeti büszkeség dolgában, nem volt sem országuk, sem államuk, sem bemutatható történelmi vívmányuk, legfeljebb önmagukra mutathattak, azaz jobb esetben a nyelvükre – mintha a nyelv önmagában vívmány lenne –, rosszabb esetben a szláv, vagy a tudj'isten milyen lelkükre.

Az évszázad, mely naivan feltételezte, hogy minden nép egyben virtuális nemzet is, mi mást kínálhatott volna Ausztria–Magyarország, a cári Oroszország vagy a Balkán népei számára, hiszen hiányoztak a feltételek a nyugati nemzetek nép-terület-állam hármassága létrehozására; ahol évszázadokon

keresztül állandóan változtak a határok, s a népesség mindvégig egy többé-kevésbé folyamatos migráció állapotában volt. Tömegek voltak, amelyek számára a *haza* és a hazafiság fogalmai a legcsekélyebb jelentéssel sem bírtak, és ki sem alakulhatott bennük bármiféle felclősség egy közös, bchatórolható közösség iránt. Ez volt a legfőbb baj a „kevert lakosságú övezettel” (Macartney) a Baltikumtól az Adriáig, s mely legartikuláltabb kifejeződését a kettős Monarchiában kapta.

A törzsi nacionalizmus a gyökértelenség atmoszférájában született. Nem csupán Ausztria–Magyarország népei között terjedt el széles körben, de – igaz, főleg a magasabb társadalmi rétegekben – hordozója lett a cári Oroszország boldogtalan intelligenciája is. Ez a gyökértelenség volt a „kiszélesített törzsi tudat” igazi forrása, s éppen azt jelezte, hogy e népek fiai – nem lévén meghatározott otthonuk –, mindenütt otthon érezték magukat a világban, ahol „törzsük” más tagjai éppen éltek. „A mi különösségünk abban áll” – így Schoencher –, „hogy nem Bécs felé gravitálunk, hanem minden irányba, ahol csak németek élnek.” A pánmozgalmak előtörténetéhez tartozik még, hogy soha nem is próbálták elérni nemzetük emancipációját, expanziós álmaikban inkább egysapásra felszámolták a nemzeti közösségek szűk határait, proklamálták a népközösséget, amely akkor is politikai tényező maradt, ha tagjai szétszóródtak a világ minden tájára. A kis népek valódi felszabadító mozgalmaival ellentétben – amelyek mindig a nemzeti múlt felfedezésével vették kezdetüket – a pánmozgalmak, bár nem szüntették meg a közös múlt elemzését, közösségük bázisát a jövőben találták meg, amely felé a mozgalomnak tartania kellett.

A Kelet- és Dél-Európa valamennyi elnyomott nemzetiségét átható törzsi nacionalizmus új szevezeti formát is kifejlesztett: a pánmozgalmakat. Olyan népek között jelsül, amelyeknek egyszerre volt nemzeti anyaországuk (Németország, Oroszország), továbbá nagyszámú, külföldön élő szláv és német emigrációjuk. A tengerentúli imperializmustól eltérően, amely bcérte egyfajta relatív felsőbbséggel, nemzeti misszióval vagy a fehér ember küldetésével, a pánmozgalmak a kiválasztottság abszolút igényével léptek fel. A nacionalizmust hagyományosan a vallás emocionális szurrogátumaként szokás leírni, de csak a pánmozgalmak tribalizmusa kínált egy új vallásos elméletet, és a szentség új fogalmát. Nem a cár vallási funkciója és hierarchikus pozíciója a bizánci egyházban vezette az orosz pánszlávokat az orosz nép keresztény természetének elméletéhez vagy ahhoz a dosztojevskiji kijelentéshez, hogy az orosz nép létezésénél fogva „istenhordozó” (*narod-bogonoszec*) a nemzetek között, aki Istent közvetlenül képviseli az evilági dolgokban. Az az igény, hogy az orosz legyen a „modern idők igazi, isteni népe” áll a pánszláv mozgalom szakítása mögött korai liberális törekvéseikkel, s hogy a kormányzati ellenállással dacolva olykor az üldöztetést is vállalva a Szent Oroszország eltökélt védelmezői lettek.

Az ausztriai pángermán mozgalom az isteni kiválasztottság hasonló igényével lépett fel, bár ők – ugyancsak meglévő liberális múltjuk maradványaképpen – mindvégig antiklerikálisak maradtak és kereszténycellene-

sck lettek. Amikor Hitler saját bevallása szerint is Schoenerer tanítványa-ként, a II. világháború alatt kijelentette, hogy „Isten, a Mindenható terem-tette népünket. Az ő művét védjük, amikor a pusztaság létezésért harcolunk.”, a másik oldal pravoszláv ihletésű válasza típusában meggyezett ezzel: „A német szörnyek nemcsak a mi ellenségeink, de Istené is”. E megfogalmazásokat nem a propaganda pillanatnyi szükségletei formálták, aminthogy a fanatizmusnak ez a formája sem egyszerűen visszaélés a vallás szóhasználatával. Valódi teológia van mögötte, amely lendületet adott a korai pánmozgalmak-nak és utóbb nagy hatással volt a modern totalitárius mozgalmak fejlődésére is.

A pánmozgalmak úgy hirdették saját népük isteni eredetét, hogy közben elutasították a zsidó-keresztény hitet az Ember isteni eredetéről. Szerintük az ember szükségképpen egy bizonyos nép tagja, isteni származását csak közvetett módon, egy nép tagjaként kapja. Az egyén csak addig rendelkezik isteni értékével, amíg az isteni származásukat megjelölt nép tagja. Értékét elveszíti, amint úgy dönt, hogy megváltoztatja nemzetiségét, mert ezzel elvágja az őt isteni eredetéhez fűző kötelékeket, és metafizikai otthontalanságba zuhan. E koncepció kétszercsen is előnyös politikai szempontból. A nemzetiséget olyan állandó minőséggé tette, amelyet többé nem befolyásolt a történelem menete, függetlenül mindattól, ami az adott néppel történt – legyen az emigráció, hódítás vagy szétszóródás. Közvetlenebb hatása volt az abszolút kontraszt az isteni eredetű saját nép és a többi, nem-isteni eredetű nép között, valamint az, hogy eltűnt minden társadalmi, gazdasági vagy lélektani különbség a nép tagjai között. Az isteni eredetű nép arrogáns robotokból álló, uniformizált kiválasztottak tömegévé alakult át.

Az elmélet hamissága legalább annyira nyilvánvaló, mint politikai hasznosíthatósága. Az Isten nem teremtett sem olyan embert, aki csak tisztán természeti lény lett volna, ám olyant sem, aki csupán az emberi-társadalmi szerveződés eredményeképp jött volna létre. Az emberek nem egyenlőek természetes származásukat, különböző szerveződéseiket, intézményeiket és történelmi sorsukat tekintve. Egyenlőségük kizárólag a jogok egyenlősége, más szóval az emberi célok egyenlősége; az emberi célok egyenlősége mögött pedig a zsidó-keresztény hagyomány szerint egy másik egyenlőség van, amit az emberi történelem, az emberi célok, és az emberi természet közös eredetének fogalma fejez ki: e közös eredet a misztikus, azonosíthatatlan Ember, az egyetlen, aki Isten teremtménye. Az isteni eredet e metafizikai fogalmára épülhet a cél politikai egyenlősége, t. i. az emberiség megalkotásának célja a Földön. A XIX. századi pozitivizmus és fejlődéselv eltorzította az emberi egyenlőségnek ezt a célját, amikor megkísérelte bizonyítani a bizonyíthatatlant, nevezetesen, hogy az emberek természettől fogva egyenlőek, s csak történelmük és környezetük tér el, következésképpen nem a jogok alapján tehetők egyenlővé, hanem környezetük átalakítása és megfelelő nevelés révén. A nacionalizmus és a „nemzeti küldetés” fogalma kiforgatta az emberiség eredeti nemzeti felfogását; a nemzetek családjából egy hierarchikus szerkezet lett, amelyben a történelmi és szervezeti intézményes eltérések

oka – e téves interpretáció szerint – az emberek természetes származásában keresendő. A fajelmélet, cáfolva az emberiség közös származását, és elutasítva emberiség megalkotásának közös ügyét, bevezette az összes többivel szembeállított isteni eredetű nép fogalmát. Az emberi törekvések időleges és változó eredményét eközben elfedte az isteni örökkévalóság és célszerűség pszeudo-misztikus füstjével.

A pánmozgalmak filozófiája és a faji gondolat közös nevezője éppen ez a finalitás, ami egyben magyarázza is kölcsönös, belső teoretikus affinitásukat. Politikai nézőpontból kevésbé fontos, vajon az Istent, vagy a természetet tekintjük elsődlegesnek egy nép származását vizsgálva; saját népünk felmagasztalása mértékétől függetlenül, a népek állati fajokká degradálódnak, s az orosz pontosan úgy fog különbözni a némettől, ahogy a farkas a rókától. Az „isteni nép” olyan világban él, amelyben vagy ő az összes többi gyengébb nép született üldözője, vagy született áldozata az erősebb fajoknak. Csak az állati uralkodás szabályai alkalmazhatóak tehát politikai sorsa leírására.

A pánmozgalmak törzsi karaktere az egyetlen isteni eredetű nép elfogásával, vonzerejét jelentős mértékben a liberális individualizmus, az emberiség eszméje és az emberi méltóság iránt mutatott nyílt megvetésénck köszönhetette. Nincs helye az emberi méltóságnak ott, ahol az egyén értékét az szabja meg, hogy történetesen németnek vagy orosznak született. A tribalizmus helyett egy új, koherens összefüggést teremt a nép tagjai között, t.i. a kölcsönös megbízhatóság érzését, ami kétségtelenül a modern ember sorsát illető jogos nyugtalanságát enyhítené, mivel egy atomizált társadalom elszigetelt egyénciként más kapaszkodót úgysem találnának a pusztá tömeggel és az egyformára kalapált uniformitással szemben. A „kevert lakosságú övezet” Európa más térségeinél jobban megszenvedve a történelem viharait, és kevésbé átitatva a nyugati tradíciókkal, korábban érzékelte a humanitás ideálja és az ember közös eredetét állító zsidó-keresztény hit terrorját. Illúziók nélkül tekintettek a „nemcs vadakra”, miután voltak bizonyos ismereteik a gonosz lehetőségeiről anélkül is, hogy elmerültek volna a kannibálok szokásainak kutatásában. Minél többet tudnak egymásról a népek, annál kevésbé hajlandók a másikat magukkal egyenlőnek mondani, s annál inkább távolodnak a humanitás ideáljától.

A törzsi elszigetelődés vonzereje és a vezető faj ambíciói részben annak az ösztönös érzésnek voltak tulajdoníthatók, hogy az ember fogalma akár vallási, akár humanista ideálként, a felclősség közös megosztását is tartalmazza. A földrajzi távolságok összezugszorodása kiemelkedő politikai időszerezést adott a körülményeknek. Idealista beszéddé lett az emberiségről és az ember méltóságáról szólni, valami hajdanvoltá, csupán azért, mert ezek a kifinomult, álomszerű fogalmak, ősi tradícióikkal hirtelen ijesztő időszerezést kaptak. Minden ember bűnösségének hangsúlyozása, ami természetesen hiányzott az „emberiség” liberális híveinek szótárából elegendő a tény megértéséhez – amit az emberek szintén jól megértettek –, hogy t.i. a minden szentimentalizmustól megtisztított humanitás eszméje igen súlyos követ-

kezményekkel terhes: az ember így vagy úgy köteles vállalni a felelősséget és végső soron valamennyi nemzetnek felelnie kell a többiek bűnéért.

A törzsiség és a fajelmélet nagyon is realista, ha mégoly destruktív eszköze is a közös felelősség elhárításának. Metafizikai gyökértelenségük, mely oly jól rímelt az elsőként meghódított nemzetek hazátlanságára, de hasonlóképpen kiválóan megfelelt a modern városok vándorló tömegei szükségleteinek, akik elsőként lettek a totalitarizmus áldozatai. Még a legbefolyásosabb antinacionalista doktrína, a marxizmus bolsevik felfogása is ellensúlyt kapott, amikor a pánszláv propaganda ismét érvényesülhetett Szovjet-Oroszországban. A pánszláv gondolat erős belső izoláló tendenciái korlátozták a bolsevik marxizmus antinacionalizmusát.

Ausztria-Magyarország és a cári Oroszország a nemzetiségek elnyomásán alapuló kormányzati rendszere kétségtelenül a törzsi nacionalizmus valóságos iskolája volt. Oroszországban ez az elnyomás a bürokrácia exkluzív monopóliumaként működött, miközben hasonló alávétettségben tartotta az orosz népet is. Ennek tulajdonítható, hogy Oroszországban csak az intelligencia lett a pánszláv eszmék híve. A kettős monarchiában ezzel szemben, úgy uralkodtak az elégedetlen nemzeti kisebbségeken, hogy éppen annyi joggal ruházták fel őket, amennyi elegendő volt más nemzetiségek elnyomására. Az utóbbi teljesen jogfosztott kisebbségek alkották a pánmozgalmak ideológiájának valódi tömegbázisát. A Habsburg-ház túlélésének titka a XIX. században, a nemzetek feletti államgépezet erősítése, s a kifinomult egyensúlyozás a kölcsönös nemzeti antagonizmusok között: a csehek kizsákmányolása a németek, a szlovákoké a magyarok által, a ruténké a lengyelektől és így tovább. Valamennyiük számára magától értetődő igazsággá vált, hogy a nemzeti kiteljesedés csak mások hátrányára érhető el, és hogy az ember szívesen lemond a szabadságáról, ha az elnyomást saját nemzeti kormánya gyakorolja rajta.

A két pánmozgalom az orosz és a német kormány bármiféle támogatása nélkül fejlődött. Ez nem gátolta meg a pángermánizmus osztrák híveit abban, hogy engedjenek a hazaárulás csábításának az osztrák kormánnyal szemben. A tömegek hazaárulásra nevelésének lehetősége széles népi támogatást biztosított az ausztriai pánmozgalmaknak, amit mindig nélkülözni voltak kénytelenek Németországban vagy Oroszországban. Ahogy könnyebb volt rávenni a német munkást, hogy kormánya helyett a német burzsoázia ellen forduljon, ugyanúgy „az orosz parasztban mindig nagyobb volt a készség, hogy földbirtokosával szembeszálljon, minthogy a cár ellen lázadjon”. A német munkás attitűdje nyilvánvalóan óriási mértékben különbözött az orosz parasztétól; míg az előbbi a nemzeti egység szimbólumának tekintette az egyébként nem túlzottan kedvelt monarchiát, addig az utóbbi az állam vezetőjét Isten igazi képviselőjének tartotta a földön. E különbségek mégis kevesebbet nyomtak a latban, mint az a körülmény, hogy sem Oroszországban, sem Németországban nem volt olyan gyenge a kormány, mint Ausztriában, s nem vesztették el annyira tekintélyüket, hogy abból a pánmozgalmak képesek lettek volna a meglévő forradalmi nyugtalanságon túl politi-

kai tőkét kovácsolni maguknak. A forradalmi feszültség egyedül Ausztriában kapcsolódott össze a pánmozgalmakkal. A kevésbé hatásosan alkalmazott *divide et impera*-elv alig tudta mérsékelni a nemzeti érzelmek centrifugális hatásait, ám nagyon is sikeres volt a felsőbbrendűségi komplexus kialakításában és az állam iránti általános diszlojalitás érzésének elterjesztésében a társadalomban.

Az állam mint intézmény gyűlölete átítatja valamennyi pánmozgalom elméletét. A szlavofil szembenállás az állammal jól leírható azzal, hogy „gyökeresen eltér mindattól, amit a hivatalos nacionalizmus tartalmaz”: szemükben az állam természeténél fogva idegen a néptől. A szláv nép felsőbbrendűségét az orosz nép állam iránti közömbösségében fedezték fel, abban, hogy önmagukat *corpus separatum*-nak tekintették saját kormányukhoz való viszonyukban. E felfogás húzódtott meg ama szlavofil álláspont mögött, amely „államnélküli nép”-nek tekintette az orosz, és ez tette lehetővé a „liberálisok” számára, hogy megbékéljenek a despotizmussal. A despotizmus igényével összhangban volt, hogy a nép „nem érintkezik az állami hatalommal”, azaz a hatalom abszolút voltával. A politikailag artikuláltabb pángermán mozgalom mindig is hangsúlyozta a nemzeti érdek elsődlegességét az állammal szemben. Érvelés szerint „a világpolitika túllépett az állami kereteken”, a történelem egyetlen állandó tényezője a nép, és nem az állam. Ennek megfelelően mindig a körülményekkel együtt változó nemzeti igényeknek kell meghatározniuk az állam gyakorlati politikáját. De ami Németországban és Oroszországban az első világháború végéig csak hangzatos frázis maradt, a politikai életet befolyásoló tényező volt a Monarchiában, amelynek hanyatlása a kormányzat állandó rosszindulatú megvetését váltotta ki.

Súlyos tévedés lenne a pánmozgalmak vezetőit reakciósnak vagy „ellenforradalmároknak” tartani. Bár jellemzően hiányzott belőlük az érdeklődés a társadalmi kérdések iránt, soha nem követték el azt a hibát, hogy a kapitalista kizsákmányolást támogassák. Többségük, legalábbis kezdetben, progresszív, liberális pártokhoz tartozott, néhányan ott is folytatták. Bizonyos értelemben igaz, hogy a Pángermán Liga „reális kísérlet volt a külügyek népi ellenőrzésére. Erősen hitt egy szilárd, nemzeti érzelmű közvélemény hatékonyságában... és a nemzeti politikának a népi követelések általi ösztönzésében.” Eltekintve attól, hogy a pánmozgalmakba szervezett és a faji ideológiáktól áthatott csőcselék nem volt teljesen azonos azzal a tömeggel, amely a forradalmak során létrehozta az alkotmányos kormányzatot, s akiknek igazi képviselői ebben az időben a munkásmozgalmokban voltak, a csőcselék „kiszélesített törzsi tudatával” és a hazafiság nyilvánvaló hiányával sokkal inkább egy „faj” jellemzőit mutatja.

Jobbágy József fordítása

O plemenskom nacionalizmu

U ovom članku Hana Arent raspravlja o fenomenu plemenskog nacionalizma. Njena teza je, da nacizam i boljševizam svoj uspon mogu više zahvaliti pangermanizmu i panslavizmu, nego bilo kojim drugim pokretima i ideologijama. Ovim pan-pokretima je poklonjeno relativno malo pažnje u raspravama o imperijalizmu, mada su oni u većoj mjeri uticali na mase nego osvajački imperijalizam koji se otisnuo preko mora i kontinenata i koji je nosio u sebi anacionalna obeležja. Ovi pokreti su zapravo anticipirali kasnije totalitarne grupe koje su slično ovim pokretima imale nejasne političke ciljeve i strategiju. Važno je zabeležiti ulogu intelektualaca u formiranju ovih pokreta: iniciranje je uvek poteklo upravo od njih koji su znali domet propagande i imali znanje o tome kako treba organizovati mase.

Novi tip nacionalizma u Istočnoj i Srednjoj Evropi se radikalno razlikuje od nacionalnih-šovinističkih ekstrema na Zapadu. Šovinistička mistika u zapadnom delu kontinenta je ekstravertirana, teži spiritualnom i materijalnom poboljšanju nacije, dok plemenski nacionalizam je introvertiran, koncentriše se na pojedinačnu dušu koju posmatra kao emancipaciju opštih nacionalnih osobina. Šovinistička mistika ukazuje na nekad postojeću kategoriju u prošlosti koja je izvan ljudskog domašaja te je obavijena auru iracionalnosti. Plemenski nacionalizam, pak, polazi od nepostojećih pseudomističnih elemenata koje želi ostvariti u budućnosti.

U daljem delu rada, autorica razmatra plemenski nacionalizam u istorijskom kontekstu, posebno s obzirom na antisemitizam, pošto se modernitet ovih pokreta ogleda u svetlu njihovog odnosa prema antisemitizmu. U ovom delu članka se tematizuje odnos države i nacionalizma, kao i odnos države kao institucije i navedenih pan-pokreta.

Summary

On Tribal Nationalism

In this article Hannah Arendt discusses the phenomenon of tribal nationalism. According to her thesis, Nazism and Bolshevism are both much more indebted for their ascendancy to Pan-Germanism or Pan-Slavism than to any other movement or ideology. These „pan” movements have been given relatively little attention in discussions about imperialism, even though they both had a greater impact on the masses than the conquering imperialism which spread across oceans and continents and which had non-national features. It was these movements which, in fact, anticipated the later totalitarian groups which had, like the movements themselves, vague political aims and strategies. It is important to notice the role of intellectuals in the forming of these movements: the initiative always came from those who were aware of the scope of the propaganda and were able to organize the masses.

The new type of nationalism in Eastern-and Central-Europe is radically different from the national-chauvinist extremes in the West. Chauvinistic mysticism in the western part of the continent is extroverted, aspiring to improve nations spiritually and materially, while tribal nationalism is introverted, and concentrates on the individual whom it tends to regard as the emanation of general national characteristics. Chauvinistic mysticism refers to a once existent category which is beyond human reach and is therefore surrounded by an aura of irrationality. Tribal nationalism, on the other hand, proceeds from non-existent pseudo-mystical elements which it wishes to turn into reality in the future.

Further on, the author observes tribal nationalism in a historical context especially with regard to anti-semitism, since the modernity of these movements is reflected in the light of their relation to anti-semitism. This part of the article deals with the relationship between the state and nationalism as well as the relationship between the state as an institution and the above mentioned movements.

George Lakoff

A HÁBORÚ METAFORÁJA

A metaforák akár gyilkolni is tudnak. Baker államtitkár szerint Szaddam „ránchezedett gazdasági életvitelünkre”. Bush elnök úgy látta, hogy Szaddam veszélyezteti gazdaságunkat. Schwartzkopf tábornok Kuvait elfoglalását „nemi erőszakként” jellemezte. Az elnök úgy nyilatkozott, hogy az USA azért vesz részt az Öböl-háborúban, hogy megvédje a „szabadságot, a jövőt és az ártatlanokat”, ennél fogva „vissza kell szorítanunk Szaddam Husszeint”. Szaddamot úgy mutatják be, mint Hitlert. Tehát életbevágó, méghozzá szó szerint életbevágó, hogy megértsük: milyen szerepet játszik a metaforikus gondolkodás ebben a háborúban.

A metaforikus gondolkodásmód általánosan elfogadott, sőt megkerülhetetlen: önmagában nem jelent sem jót sem rosszat. Az elvonatkoztatásokat és a rendkívül összetett helyzeteket általában metaforák segítségével értjük meg, s nem meglepő, hogy extenzív módon, s sokszor nem tudatosan használjuk metaforáinkat a nemzetközi viszonyok és a háború elvonatkoztatásai és komplexitása okán. Mégis, a metafora használata veszélyessé válik, amikor ártalmas módon eltakarja a valóságot.

Fontos megkülönböztetni a metaforikust attól, ami nem metaforikus. Bizonyos, hogy az éhség, a fájdalom, a halál, a szeretett halála vagy a szeretett által elkövetett sérclem nem metaforikus jellegű. Ezek reális mozzanatok, s ebben a háborúban százak, talán ezrek reális egzisztenciáját sújtották.

Az Öböl-háborút egy sor katonai és külpolitikai szakember, valamint a nyilvánosság által használt metafora értelmezte. Fontos szemügyre venni ezt a metaforarendszert, hogy láttassuk az ily módon elrejtett valóságot.

Az állam mint személy

A nemzetközi politikában az államot olyan személyként jellemzik, amely beleszővődik a világközösség társadalmi viszonylataiba. Az általa birtokolt földterület képezi otthonát. A szomszédságban lakik, vannak szomszédai,

barátai és ellenségei. Az elképzelések szerint az államok belső diszpozíciókkal rendelkeznek, lehetnek agresszívok vagy békések, felelősségteljesek vagy felelőtlenek, iparosított vagy stagnáló államok.

A jólét gazdagságot jelent. Az államok általános jólétét gazdasági fogalmakban fejezzük ki, a lényege a gazdasági egészség. A gazdasági egészséget érintő komoly veszélyeket halálos veszélyként értelmezzük. Abban a mértékben, amelyben nemzeti gazdagság függ a külföldi olajtól, az olaj kínálata „életvonalunkká” válik (mindezt erősíti az olajvezeték képzete is).

Az állam számára az erőt a katonai erő jelenti.

Az állam-személy számára az érettséget az iparosítás jelenti. Az iparral nem rendelkező államokat alulfejlett államoknak könyvelik el, mert az industrializáció az elérendő természetes állapotot jelképezi. A harmadik világ országai ennél fogva éretlen gyermekként jönnek számításba, amelyeknek meg kell tanulniuk a helyénvaló fejlődés módját s meg kell tanulniuk fegyelmezniük magukat abban az esetben, ha eltávolodnának a helyes úttól. Azokat a nemzeteket, amelyek nem valósították meg az iparosítást azon a szinten, amelyet normálisnak ismerünk el, szellemileg elmaradott gyermekekhez hasonlítjuk s „fejletlen” nemzeteknek minősítjük őket.

A moralitás az ítékezés terepe, az erkölcsi normák egyensúlya megőrzésének közege. A helytelenül cselekvő adóssá válik, s rá kell kényszeríteni az adósság megfizetését. Az erkölcsi normák kiegyensúlyozhatók, ha visszatérünk a helytelen cselekvés előtti állapothoz, azaz, ha a rekompenzáció vagy a büntetés révén visszaállítjuk az eredeti állapotot. Az igazságszolgáltatás a morális normák egyensúlyba állítása.

E metaforában a háború két fél közelharcát jelenti. Ennél fogva az USA arra törekszik, hogy „kiszorítsa Irakot Kuvaitból”, „súlyos csapást mérjen az ellenségre”, hogy „kiütéssel tegye harcképtelenné”. Az igazságos háború a harc olyan formája, amely a morális ítéletek érvényesítésében merül ki. A Nyugat leginkább általános jellegű elbeszélési formája, amelyben a harc a morális ítéletek érvényesítésére vonatkozik, a klasszikus tündérmese, amelyben az embereket államok váltják fel.

Az igazságos háború tündérmeséje

A karakterek kasztja: a gazember, az áldozat és a hős. Az áldozat és a hős ugyanazon személy is lehet. A dramaturgia a következő: a bűntényt (ez leginkább támadás, lopás vagy emberrablás) a gazember követte el az ártatlan áldozattal szemben. A sérelem a hatalom egyensúlyhiánya következtében jön létre, s ugyanakkor erkölcsi egyensúlyhiányt is előfeltételez.

A hős vagy segítséget kér, vagy úgy dönt, hogy egymaga cselekszik. Feláldozza magát, aláveti magát a nehézségeknek, heroikus, küzdelmekkel teli utazást tesz a hitszegők területén. A gazember inherens módon maga a démon, sőt egyenesen egy szörnyeteg, akivel szemben kizárt minden érvelés.

A hősnek nem marad más hátra, minthogy felvegye a harcot a gazemberrel. Vereséget mér rá és megvédi az áldozatot. Visszaállítja az erkölcsi egyensúlyt. A győzelem beteljesül. A hős, aki a tiszteletért küzd, bizonyította férfiaságát és hírnevet szerzett. Az önfeláldozás érdemesnek bizonyult. A hős fogadja az üdvözlőket, a közösség és az áldozat háláját.

A nemzetközi viszonyok szakemberei egy másfajta metaforarendszerrel is rendelkeznek. A legalapvetőbb Clausewitz metaforája.

A háború a politika folytatása más eszközökkel

Karl von Clausewitz egy porosz tábornok volt, aki a háborút a költséghaszon-elemzés fogalmainak segítségével magyarázta. Minden nemzeti államnak vannak céljai és maga a háború is szolgálhat ilyen célokat. A politikai „nyereségeket” kisebbítik a figyelembeveendő költségek. Amikor a háború költségei meghaladják a politikai „nyereségeket”, akkor a háborúnak be kell fejeződnie.

Clausewitz terminusaival szólva, a háború akkor igazolt, ha alkalmazása nagyobb előnyöket biztosít mint elkerülése. Clausewitz képletéből hiányzik a moralitás, kivéve azokat az eseteket, amikor feltételezi, hogy politikai költségek származnak az erkölcstelen tevékenységek vonatkozásában, vagy amikor úgy gondolja, hogy politikai nyereségek fakadnak az erkölcsös tevékenységből.

Clausewitz metaforája a háború igazolását csak pragmatikai és nem morális alapokon előlegezi. Ahhoz, hogy igazoljuk a háborút pragmatikai és morális szinten, ötvöznünk kell az igazságos háború tündérmeséjét Clausewitz metaforájával: az „érdemes önfeláldozásnak” ki kell egyenlítődnie Clausewitz „költségével” és a tündérmese „győzelmének” egyenlővé kell válnia a clausewitzi „nyereséggel”.

Clausewitz metaforája hajszálpontos szakemberi metafora, mivel a költséghaszon-elemzés kalkulációjának specialistáit veszi igénybe. Ugyanakkor igazolja a matematikai közgazdaságtan, a valószínűségelmélet, a döntéselmélet és a játékelmélet alkalmazását a racionális és tudatos külpolitika gyakorlása nevében.

Általában, Clausewitz metaforáját betű szerint igaznak minősítik, noha egy metaforáról van szó. Az emberi létezés érintő minőségi effektusokat kvantifikálható költségekként értelmezi, tehát a politikai tevékenységformákat a közgazdaság fényében fogalmazza át. Ilyeténképp, csak a háború egyetlen dimenzióját, jelesül, a politikai hasznosság dimenzióját teszi tárgyá.

Ha arra gondolunk, hogy mit rejt el Clausewitz metaforája, akkor meg kell fogalmaznunk egy alternatív metaforát, amelyet nem a professzionális stratégiák vagy a nagy nyilvánosság, hanem mi használunk, akik érintve vagyunk:

a háború erőszakos bűntény;
gyilkosság, támadás, emberrablás;
gyűjtogatás, nemi erőszak és rablás.

Ezúttal a háborút morális fogalmakkal értelmezzük, figyelmen kívül hagyva a politikai és gazdasági dimenziókat. A metafora megvilágítja a háború azon aspektusait, amelyeket a legnagyobb bűntényekként ismerünk.

Fennáll egy asszimetria a „háború mint bűntény” metaforájának használatában. A Kuvaittal szembeni iraki inváziót a gyilkosság, rablás, erőszak terminusai révén mutatták be. Az amerikai légi háborút vagy az esetleges szárazföldi támadást sohasem tették tárgyá a gyilkosság, támadás és gyűjtogatás terminusaiban. Míg, a szövetségesek háborús politikáját clausewitzi fogalmakkal élve, racionális számításként értelmezték, addig az iraki inváziót nem a szaddami kalkuláció, hanem egy örült terv megvalósításaként interpretálták. Magunkat racionálisnak, tisztességesnek, őket pedig bűnösnek és abnormálisnak képzeljük el.

A háború mint versenyjáték

Már régen feljegyezték, hogy a háborút a sakkhöz vagy a sporthoz, a labdarúgáshoz vagy az ökölvíváshoz hasonló játékként kell felfogni. Egy olyan metaforát birtoklunk ezáltal, amely révén világossá válik, hogy ki nyer és ki veszít, és nyilvánvalóvá válik a játék végének beállta is.

A metafora láttatja a stratégiai gondolkodást, a csoportmunkát, a készenlétet, a nézőt a világ arénájában, a győzelem boldogságát és a vereség szégyenét.

Ezt a metaforát igen komolyan veszik. Nagy hagyománya van Nyugaton a katonai tisztviselőknek csapatjáték és sakk révén való felkészítésében. A katonákat azért edzik, hogy győzzenek. Mindez persze metaforakonfliktushoz vezethet, ahogy ez Vietnam kapcsán történt. Hiszen Clausewitz metaforája arra irányul, hogy maximálja a geopolitikai nyereségeket, amelyek vagy összhangban vannak vagy nincsenek összhangban az abszolút katonai győzelemmel.

A jelen helyzetre az jellemző, hogy a nyilvánosság elfogadja az igazságos háború tündérmeséjének „megmentési dramaturgiáját”, amely lehetővé teszi az erkölcsi igazságszolgáltatást. Az elnök, belső politikai okok miatt, elfogadta a kompetitív játék metaforáját, amely elsőbbséget élvez Clausewitz metaforájával szemben: ha döntésre kényszerül, akkor a katonai győzelmet választja a geopolitikai nyereséggel szemben.

A háborúról folytatott kongresszusi viták, valamint a figyelmünket befolyásoló szakértői vélemények kapcsán, a háború kezdete óta nem kérdőjeleztük meg az értelmezésünket meghatározó metaforákat.

Irracionális-e Szaddam?

Az igazságos háború tündérmeséjében a gazember lehet ravasz, de soha sem válhat racionális lényé. Nem érvelhetsz a sáttánnal szemben és nem is egyezkedhetsz vele. A metafora logikája azt követeli, hogy Szaddamnak irracionálisnak kell lennie. Megfelel-e ez a valóságnak?

A hivatalos politika rendkívül zavaros válaszokat ad erre a kérdésre. Clausewitz metaforája a katonai stratégiák használatában feltételezi, hogy az ellenség racionális, hiszen ő is maximálja a nyereségeket és minimalizálja a költségeket. Stratégiánk a kezdettől fogva azon alapul, hogy „növelni kell a költségeket” Szaddam számára. Ez pedig feltételezi az ő racionalitását és az önérdek maximalizálására irányuló törekvését.

Ugyanakkor irracionálisnak kiáltottuk ki Szaddamot. Félelmünk, hogy Irak rendelkezhet nukleáris fegyverekkel, ezen alapul. Ha Szaddam racionális, követnie kell az elrettentés logikáját. Néhány ezer hidrogénbomba robbanófejével rendelkezünk. Úgy becsülik, hogy Izrael 100 vagy 200 ledobható atombombával rendelkezik. Irracionális az az érv, miszerint Szaddamot és az iraki militarizmust nem rettentené el az amerikai és az izraeli nukleáris fegyvertár.

Szaddam bizonyosan erkölcstelen, könyörtelen és brutális, de nem rendelkezünk bizonyítékokkal arra vonatkozóan, hogy nem racionális. Minden cselekménye, a politikai ellenfelek lemészárlásától, a politikai ellenfeleivel és a kurdokkal szemben alkalmazott mérges gáz használatáig, arra utal, hogy saját érdekének megvalósítását mozdította előre.

Ártatlan áldozat-e Kuvait?

A klasszikus áldozat ártatlan. Az irakiak számára Kuvait nem volt ártatlan. Az Iránnal vívott háború tönkretette Irakot. Kuvait belecselezett abba, hogy pénzzel támogassa a háborút, de a háború befejezése után a kuvaitiak az „adósság” visszafizetését szorgalmazták. A kuvaitiak néhány száz billiót ruháztak be Európában, Amerikában és Japánban, de nem kívánták ugyanezt megtenni Irakkal is, azaz, nem törekedtek arra, hogy Irak a háború után felépüljön. Ellenkezőleg, Kuvait egy gazdasági háborúnak nevezhető folyamatot kezdeményezett: többet termelt az előrelátott olajkvótánál, hogy alacsonyan tartsa az olaj árát.

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy Kuvait oldalt előrehaladva belefűrt az iraki területen lévő Rumailah olajmezőbe, tehát olajat vont el iraki területről. Előnye származott Kuvaitnak abból is, hogy felvásárolta Irak valutáját méghozzá kivételcsen alacsony árfolyamon. Következésképpen a gazdag kuvaitiak felhasználták az ily módon szerzett valutát iraki utazásaik során, miközben üzleti árfolyamon vásárolták fel az iraki javakat. Ezek között voltak a szeszes italok, valamint a „prostituáltak” – özvegyek és a háborúban elesettek árvái, akik az adott gazdasági körülmények között nem tudták

fenntartani magukat. Mindez nem kedveltette meg a kuvaitiakat az irakiakkal, akiket ezenkívül még 70 százalékos infláció is sújtott.

Mi több, az irakiak és a többi arab nemzet muzulmánjai már régóta nehezteltek a kuvaitiakra. A tőkében gazdag, de munkaerőben szegény Kuvait ugyanis olcsó munkaerőt importált a többi muzulmán országból a legembertelenebb munkák elvégzésére. Az invázió ideje alatt 400 000 kuvaiti állampolgár élt 2,2 millió olyan vendégmunkás szomszédságában, akik nem élvezték az állampolgári jogokat, s akiket a kuvaitiak alacsonyabbrendűekként kezelték. Röviden, az irakiak és a többi munkaerő exportáló ország szemében rossz félreértésnek minősül Kuvaitban csupán az ártatlan áldozatot látni. Mindez persze nem igazolja az iraki hadsereg részéről elkövetett szörnyűségeket. De része az elrejtett valóságnak, abban az esetben, ha Kuvaitot csupán ártatlan áldozatként szemléljük.

A „legitim állami igazgatás”, amelynek visszaállítására törekedtünk egy elnyomó jellegű monarchiát takar.

Lehetséges-e a győzelem?

A tündérmesében és a játékban a győzelem fogalma körülhatárolt. Ha egyszer megvalósul, akkor a mesének és a játéknak is vége szakad. Nem valószínű, hogy ez bekövetkezik az Öböl-háború után, mivel a történelem folytatódik.

Mi teremthetné meg a győzelmet ebben a háborúban? Az elnök által felvázolt célok az irakiak teljes visszaszorítására és a kuvaiti monarchia visszaállítására vonatkoznak. Ám senki nem hiszi, hogy ezzel a dolog befejeződne, ugyanis Szaddam még mindig hatalmon van és erejének jelentős része érintetlen. Továbbá, ha elfoglaltuk Irakot és kiiktattuk katonai kapacitásait, akkor felvetődik a kérdés, ki fogja irányítani majd Irakot? Mivel Szaddam kiirtotta az egész ellenzékot, az egyetlen hatékony kormány csak az általa uralt, Ba'ath párt tagjaiból kerülhet ki. Győzelemnek tudható be az a tény, hogy Szaddam barátai szerezték meg a hatalmat? Ha nem, akkor milyen más lehetőségekkel rendelkezünk? Továbbá, ha Irak elveszíti katonai erejét, hogyan védené meg magát Iránnal vagy Szíriával szemben? Tudniillik, ha bármelyikük is elfoglalná Irakot, a „győzelem” lehetetlenné válna számunkra.

Az Irakkal szemben kivívott győzelemre vonatkozó gyakori hivatkozás ellenére, nincs világos képünk arról, hogy miben nyilvánulhat meg a „győzelem”. S ha a győzelem fogalmát nem tudjuk meghatározni, akkor ellehetetlenül az „érdemleges áldozat” fogalma is.

A Nyugat metaforái az Öböl-válság kapcsán figyelmen kívül hagyták a legbefolyásosabb politikai eszméket az arab világban, az arab nacionalizmust és az iszlám fundamentalizmust. Az első arra irányul, hogy megfogalmazza a faji szempontból megalapozott egyetemes arab nemzeti kereteket, a második pedig arra törekszik, hogy egy egyetemes teokratikus államot konstruáljon. Noha ezek az eszmék elkeseredetten opponálnak egymással, egyúttal haso-

nulnak is egymáshoz. Hasonlóak ugyanis fogalmaik, jelesül, az arab és az iszlám testvériség gondolatkörének fogalmai. Mindkettő a testvériség fogalmakörét helyezi előtérbe a létező államokkal szemben. Mindkettő hadilábon áll az „állam mint személy” metaforájával, amely a jelenleg létező államokat olyan entitásokként látja, amelyek birtokolják a folyamatos létezésre való jogot.

Tehát, metaforáink elrejtik az arab világ mindennapjaiban is megnyilvánuló eszmét, az arab méltóságot.

Az erőtlenség az arab világ gyakori témája, amelyet sokkal inkább mint Nyugaton, szexuális fogalmak segítségével írnak körül. Az amerikai adminisztráció, miközben a Kuvaittal szemben elkövetett nemi erőszakról értekezik, egy védtelen országot mint nőt, egy militárisan erős országot pedig mint férfit láttat. Ehhez hasonlóan, az arab világban a gyarmatosítást és az arab világot érintő nyugati és amerikai uralmat „férfiatlantásként” értelmezi.

A háború előtti napokban Irakban egy arab közmondás volt népszerű: jobb kakasnak lenni egy napig mint tyúknak egy évig. Az üzenet nyilvánvaló, fontosabb dolog férfinak, tehát erősnek és dominánsnak lenni rövid ideig, mint nőnek, tehát gyengének és védtelennek mutatkozni. Szaddam azért olyan népszerű az arab világban, mert ellenállt, akár rövid ideig is, az USA-nak, és ebben az ellenállásban méltóságot tanúsított. Ha az erőteljesen képviselt méltóság Szaddam racionális önértékének meghatározója, akkor lényegbevágó felismerést tehetünk, hiszen a háború addig folytatódik, amíg igazoltnak tűnik „kakasnak lenni egy napig”.

Az USA nem tett semmit annak érdekében, hogy megértse az arab méltóság problémáját. Vegyük a következő kérdést. Vajon Irak úgy lép ki az egészből, hogy megtartja a Rumailah olajmező részeit, amelyek kikötőket képeznek az Öbölben? Ha az irakiak újra kívánják építeni országukat akkor ezen részek megtartása gazdasági szükségszerűség. Bush elnök „megjutalmazó agresszióról” beszélt, miközben a „harmadik világ országai mint gyermekek” metaforát használta, arra gondolva, hogy a nagyhatalmaknak kötelességük megjutalmazni vagy megbüntetni a gyermekeket a helyes viselkedés érdekében. Ez pontosan az a viszonyulás, amely sérti az arabokat, akik azt kívánják, hogy tiszteljék méltóságukat. Az elnök úgy beszélt Irakról, mintha egy olyan rossz gyermek volna, aki erőszakoskodik a szomszédaival, tehát szigorúan megbüntetendő a felnőttek részéről, ahelyett, hogy egy szuverén nemzetet tartott volna szem előtt, amely gazdasági célok okán katonai akciót hajtott végre.

A Rumailah olajmezők és a két sziget problémáját a médiumokban legfeljebb úgy tárgyalták, mint a „tekintély megőrzésének problémáját”. De a tekintély megőrzésére irányuló törekvés nem egyenlíthető ki az erőteljesen fenntartandó arab méltóság eszméjével, valamint azzal az eszmével, amely az alárendeltséggel szemben az egyenlőséget hangsúlyozza.

Az „állam mint személy” metaforájának szorgalmazása mégis elrejtja a valóságot és a háború különböző költségeit. Ez a metafora megvilágítja azt a helyzetet, amelyben az állam egységként cselekszik, de nem beszél az állam

belső szerkezetéről. Ugyancsak homályban maradnak az osztályszerkezet, az etnikai összetétel, a vallási küzdelem, a politikai pártrendszer, az ökológia, a militáris erők és a korporációk, különösképpen a multinacionális korporációk befolyásának módozatai is.

Vegyük figyelembe a „nemzeti érdek” fogalmát. A személy érdeke, hogy egészségesen és következetesen cselekedjék. A feljebb említett metafora alapján a gazdasági egészség és a militáris erők „nemzeti érdekvonatkozásairól” beszélhetünk. Ám nem szükségszerű, hogy a „nemzeti érdek” kifejezze a sok egyszerű polgár, csoport vagy intézmény érdekeit, akik talán szegényebbek lesznek a nemzeti jövedelem növekedésével.

A nemzeti érdek fogalma egy olyan elgondolást fed, amelyet Amerikában a politikusok határoznak meg. A politikusokat sokkal jobban befolyásolják a gazdagok, a nagy korporációk, a fejlődés hívei mint a szegények, a kisvállalkozók és az ökológiai aktivisták.

Amikor Bush elnök érvelése szerint a háború „vitális nemzeti érdekeinket szolgálja”, akkor egy olyan metaforát használ, amely elrejt, hogy kit szolgál a háború és kit nem. Példának okáért, a szegények, különösképpen a feketék és a spanyolok aránytalanul nagy mértékben vannak jelen a hadseregben, ezért egy extenzív szárazföldi háború esetén, aránytalanul több veszteség érné őket. Az etnikai közösségek, a szegények, a fehér felső osztályokkal szemben kevésbé érdekeltek a háborút illetően.

Tehát rejtve marad maga a militáris érdek, amelyet a háború igazolása ténylegesen szolgál. A hidegháború befejezése után kialakult remények, hogy a militáris erők kisebb hatalommal fognak rendelkezni, semmissé váltak az elnök azon döntése után, hogy háborúba lépünk. Az „állam mint személy” metaforáját a folytatódó légiháború kapcsán megnyilvánuló költséghaszon-elemzés szempontjából érvényesíthetjük különösképpen.

Sokat beszélünk az amerikaiak esetleges haláláról a lehetséges szárazföldi háborúban, míg az iraki katonák elpusztítása a légi háborúban nyercséggént tételiződik. A költséghaszon-elemzés arra ösztönöz bennünket, hogy leértékeljük az irakiak életét, noha az elesettek legtöbbször nem gazember, hanem egyszerűen ártatlan sorkatona, tartalékos vagy civil. A klasszikus tündérmese meghatározza, mi konstituálja a hőst, egy olyan személy ő, aki megmenti az ártatlan áldozatot, legyőzi és megbünteti a bűnös és inherens módon sátáni gazembert. Mégis, hősként viselkedett-e Amerika ebben a háborúban?

Amerika csak akkor jelenik meg klasszikus hősként, ha nem vesszük figyelembe, hogyan használják a metaforát a pillanatnyi helyzetben. Az államnak mint személynek a metaforája oly módon működik, hogy elrejt, a lényegbevágó igazságokat. Ez a metafora elrejt, az állam belső szerkezetét, s arra ösztönöz, hogy Kuvaitot egységként, sőt védtelen hajadonként lássuk, akit meg kell menteni mint a tündérmesében. A metafora elrejt, Kuvait monarchikus szerkezetét és azt a viszonyulást, amelyet a kuvaitiak tanúsítanak a nőkkel és az emberek többségével szemben, akik e országban élnek. Az állam mint személy metaforája elrejt, Irak belső szerkezetét, ennél fogva nem látja azokat az embereket, akiket megölték, megbántottak és meg-

csonkítottak ebben a háborúban. Ugyanezen metafora elrejti az USA szerkezetét, s nem láttatja a tényt, miszerint a szegények és a kisebbségek hoznak legnagyobb áldozatot, noha nem részesülnek semmilyen jelentékeny nyereségben a háború kapcsán. S nem utolsósorban a metafora elrejti azokat a lényeges eszméket, amelyek meghatározzák a közép-keleti politikát.

A metaforák akár gyilkolni is tudnak, s olykor az első áldozat nem más mint az igazság.

Losoncz Alpár fordítása

Rezime

Metafora rata

U ovom članku autor raspravlja o značenjima koja se pridaju fenomenu rata među ekspertima, u štampi i u javnosti. Članak najviše pažnje posvećuje američkom tumačenju rata u jednom konkretnom slučaju (rat sa Irakom), ali pri tome tematizuje i najopštija određenja ovog fenomena. Tako, posebno tematizuje „bajku o pravednom ratu” kao i cost-benefit analizu rata od strane Klausevica, kao i tumačenje rata kao sportske igre. Članak dokazuje, da rat predstavlja čvornu tačku u kojoj se koncentriše samorefleksija jednog društva. Metafore o ratu najčešće igraju ideološku funkciju i skrivaju stvarnost od onih koji su prinudeni da učestvuju i da podrde sebe mogućnosti uništenja. Autor na primeru konflikta SAD i Iraka pokazuje problem „pobede” koja je u bajci i u igri prigodno i tačno omeđen, ali u istoriji je ona više nego upitna. Ako izbliza analiziramo ideologiju pobede u svakom ratnom pohodu, onda ćemo videti da ona stoji na staklenim nogama.

Summary

Metaphors of War

The author of this article discusses the interpretations given to the phenomenon of war by experts, in the press and in the public domain. In the article the most attention is paid to the American interpretation of war in a particular situation (the Persian Gulf War), but the most general definitions of the phenomenon of war are also dealt with. Thus, „the fairy tale about the just war” as well as the cost-benefit analysis of war, done by Klausevic, and the interpretation of war as an athletic contest are specially treated. The article proves that war represents a focal point in which the selfreflexion of a society is concentrated. The metaphors about the war usually have an ideological function and hide reality from those who are forced to take part in it and submit themselves to the eventuality of annihilation. Using, as an example, the conflict between the USA and Iraq, the author points to the problem of „victory” which is, in fairy tales and games, satisfactorily and precisely defined but is, in history, very much a disputed point. If we closely analyse the ideology of victory in every war, we shall see that it stands on rather fragile premises.

JELEN ÉS MÚLT

Jung Károly

VOLT-E BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS A BALKÁNON?

(EGY KÉRDÉSKÖR VÁZLATOS ÁTTEKINTÉSE)

Az utóbbi évtizedben a magyar és egyes délszláv nyelvterületeken öröndetesen megújult az érdeklődés a boszorkány-problematika iránt.¹

A „boszorkány-problematika” szintagmát nem véletlenül használjuk ezen a helyen, s nem mondunk helyette boszorkányhitet, boszorkányüldözést vagy boszorkányperceket. Nem tesszük ezt azért, mert ezt az igen komplex kérdéskört ma már aligha lehet leszűkíteni ezek bármelyikére is oly módon, hogy a többi vonatkozás érintetlen maradjon. Voltaképpen tehát egy nagyon összetett művelődéstörténeti kérdéskörrel van szó, amely az említett vonatkozások mellett kifejezetten nemzetközi jellegű, hisz – legalábbis európai vonatkozásban – alig vannak olyan országok, amelyek nem lennének bekapcsolhatók a boszorkány-kérdéskör kutatásába.

Német² és angol³ áttekintések mellett ma már rendelkezésre állnak jó áttekintések a spanyol⁴ és észak-olasz⁵ boszorkányüldözésről, Komáromy Andor századfordulós, alapvetően fontos nagy magyar korpusza¹ után Schram Ferenc ugyancsak alapvetően fontos háromkötetes peranyag-kiadása éppen az utóbbi évtizedben vált teljessé a posztumusz harmadik kötet közzétételével.⁷ Ugyancsak ebben az évtizedben látott végre napvilágot Szendrey Ákos kandidátusi értekezésének egyfajta népszerűsítőbb jellegű kiadása⁸ amely, sajnos, nélkülözi szerzője részletes apparátusát.⁹ Ez volt az első – s eddig egyetlen – monografikus áttekintése a magyar boszorkány-problematikának, s tulajdonképpen a hatvanas évek elején íródott, tehát az akkori ismeretek fényében. Az újabb kutatások elsősorban Pócs Éva és Klaniczay Gábor nevéhez fűződnek, akik számos tanulmányt tettek közzé ezekben az években, de néhány újabb korpusz kiadását is előkészítették vagy elősegítették. Ebből az következik, hogy hamarosan szükség lesz e kérdéskör újabb magyar számbavételére is, függetlenül attól, hogy a kutatási eredmények és könyvek-dolgozatok adatai kihámozhatóak a magyar néprajzkutatás kurrens bibliográfiáiból.

A magyar néprajzkutatás érdeme, hogy az európai boszorkánykutatás számára is először nyújtott (magyarul és németül) betekintést egy addig ismeretlen területre: az Oroszországban folyt boszorkányüldözés adataiba, főleg XVII–XIX. századi források alapján.¹⁰ Erre azért utalunk már itt, beszámolónk elején, mert sok helyütt még ma is felbukkannak olyan nézetek, hogy a boszorkányhit és boszorkányüldözés alapján véve a nyugati kereszténység, s főleg a római katolikus egyházhoz kapcsolódó művelődéstörténeti jelenség, a keleti kereszténységet, tehát például az orosz és a balkáni ortodox egyházakat nem érintette, ebből következően boszorkányhitről, főleg pedig boszorkányüldözésről ezeken a területeken – autochton fenoménként – alig lehet beszélni. Vagy ha igen, akkor is kizárólag nyugati hatásként.

A múlt század végi és a századeleji magyar kutatásokkal párhuzamosan – vagy éppen azok hatására – a horvát történészek is hozzákezdtek a boszorkánypercek és a boszorkányüldözés kutatásához, ennek a munkának első eredményei is ismertek voltak már a századelőn. Elsősorban Ivan Tkalčić kutatásaira és közléscire gondolunk¹¹, amelyeket, ha nem is nagy számban ugyan, de a magyar történettudomány is számontartotta. Így például a Századok recenzense¹², az Ethnographiában pedig a kérdést figyelő Margalits Ede foglalkozott velük¹³, majd a Horvát történelmi repertórium című nagy munkájában részletesen kivonatolta is¹⁴. Ezzel azonban mintha vége is szakadt volna a horvát boszorkányüldözés és -percek magyar recepciójának; Margalits Ede után szinte senki nem érintette és főleg nem használta fel ezt a nagy korpuszt, például Schram Ferenc sem, bár rengeteg tapasztalatra és egyéb vonatkozásra bukkanhatott volna ezek felhasználásával. Az pedig már egyenesen a fantasztikum birodalmába tartozik, hogy a horvát boszorkányüldözés kérdéskörének (először) négy évtizeddel ezelőtt megjelent modern összefoglalása és a peranyag közzététele a maga idejében, majd még további negyedszáz évig teljesen elkerülte a magyar történészek, művelődéstörténészek, s főleg a folkloristák figyelmét. Vladimir Bayer zágrábi jogtörténész professzor fontos művéről van szó, amely először 1952-ben jelent meg, második kiadása 1969-ben látott napvilágot, majd 1982-ben megjelent harmadik kiadása is¹⁵. Talán nem lesz szerénytelenség itt elmondani, hogy e mű harmadik kiadására éppen e sorok írója hívta fel a magyar folkloristák figyelmét, s maga volt az, aki fél évtizeddel ezelőtt néhány példányt el is juttatott szakkönyvtárakba és kutatókhoz. Bayer könyve azóta nem ismeretlen a magyar kutatók előtt, több kolléga hivatkozott rá az utóbbi években.¹⁶

A horvát anyag tehát rendelkezésre áll; elképzelhető, hogy a jövőben már nem lehet vele nem számolni, hisz rengeteg találkozási pontja van a magyar anyaggal. Ehhez hozzá kell tenni azonban azt is, hogy Vladimir Bayer mellett ma nincs igazán szorgos gazdája ennek a kérdéskörnek a horvát folkloristák (vagy történészek) körében, ami azért is sajnálatos, mert a horvát levéltári anyagban minden bizonnyal még ma is rengeteg feltáratlan perirat lappang. Sőt: nemcsak a horvát levéltárakban, hanem például – Isztria és Dalmácia vonatkozásában – az olasz levéltárakban, Velencében és Rómában. Ivan Bertosa kutatásai és publikációi¹⁷ (köztük több, könyv)¹⁸ ezt ékesen bizonyítják

is. Pár évvel ezelőtt Maja Bošković-Stulli, a modern horvát folklorisztika vezéregyénisége írt áttekintést a horvát boszorkányhitről¹⁹, érintve a boszorkányüldözés kérdéseit is, de általában a közzétett anyagra épített, mintegy a nemzetközi kutatás tájékoztatása céljából, mivel előadása először németül hangzott el egy nemzetközi boszorkány-problematikát tárgyaló konferencián.²⁰ Az utóbbi évtizedben Maja Bošković-Stulli tanulmánya mellett csupán még egy, témánkba tartozó tanulmányról van tudomásunk, s az is Vladimir Bayer tollából származik, s egy Šibenikben, tehát Dalmáciában lefolytatott boszorkányper latin eredetijének teljes horvát fordítását, valamint részletes kommentárját adja, megfelelő bevezetéssel, melyben a szerző kitér a boszorkányüldözés és az inkvizíció akkori európai és dalmáciai eseményeire.²¹ Mi sem bizonyítja egyébként jobban a jugoszláviai boszorkányproblematika kutatásának – sok tekintetben – marginális voltát és a bibliográfiai áttekintések teljes hiányát, mint az a tény, hogy a Bayer professzor által teljes egészében áttekintett, lefordított és kommentált XV. század derekai pert (amelynek latin eredetije 1928-ban már megjelent nyomtatásban) 1978-ban már közzétették egy montenegrói folyóiratban szerbhorvát fordításban²², két másik dolgozat kíséretében, amelyek ugyancsak a boszorkánykérdést tárgyalták Sötét tartomány címmel.²³ Ezt a tematikus blokkot az elmúlt tizenhárom esztendő alatt egyetlen szakcikk sem hivatkozta, tehát tökéletesen elkerülte a kutatók figyelmét. Ez egyébként nem is tekinthető furcsának, hisz a jugoszláviai etnológiai szakkutatásnak (s ezen belül a folklórnak) nincs országos kurrens bibliográfiája, s persze központi folyóirata sem, ily módon sokszor csak utólag lehet tudomást szerezni egy-egy fontos dolgozatról és közlésről. Emellett az egyes regionális irodalmi és helytörténeti folyóiratok is gyakran közölnek fontos dolgozatokat, tehát csak fáradságos munkával lehet többé-kevésbé naprakészen ismerni – például – a boszorkány-problematika vagy egyáltalán az etnológia kapcsán a friss eredményeket, törekvéseket. Így történik meg aztán, hogy a jugoszláv néprajzkutatás kiemelkedő egyéniségei sem tudnak az ország más területein megjelent fontos tanulmányokról, amelyek egyébként megkerülhetetlenek lennének.

A szlovéniai boszorkányüldözés történeti adatai is közlésre kerültek, több kötet szól erről a kérdésről,²⁴ de ezen a nyelvterületen sem ismerünk külön specialistát, aki ezzel a kérdéssel rendszeresen foglalkozna. Hogy a dolog érdekesebb legyen, az utóbbi évtizedben nem etnológiai, hanem egy szigorúan szakmai jellegű kriminalisztikai és kriminológiai folyóirat közölt több dolgozatot is a szlovéniai történeti boszorkányüldözésről, külön kitekintéssel az európai anyagra, s érintve természetesen a határos horvát anyagot és szakirodalmat is.²⁵ Arról egyébként nincs tudomásunk, hogy a szlovén anyagot a magyar kutatás ismeri-e. Nagyon valószínű, hogy nem, bár a horvát anyaghoz hasonlóan ez is igen fontos és főleg hasznos lenne.

E vázlatos áttekintés után jutunk el előadásunk alapvető kérdéséhez, hogy a Balkán központi részén („a centrális Balkánon”) folyt-e a boszorkányüldözés azokon a területeken, amelyek a keleti kereszténységhez tartoznak, tehát amelyek nem köthetőek a római katolikus egyház befolyási

övezetéhez. Ez a kérdés annál is inkább érdekes, mert a köztudat és a kutatás általában úgy foglalt állást, hogy a szerb ortodox („pravoszláv”) egyház, továbbá a montenegrói görögkeleti egyház felségterületén ilyesmi nem volt, s napjainkban virulens az a tévhit is, hogy a keleti keresztény egyház területén elképzelhetetlen is lett volna²⁶. Ebből a megalapozatlan feltevésből kiindulva különösen a közelmúlt és napjaink politikai viszonylatai között egyesek politikai tőkét igyekeznek kovácsolni. Meglepő az is, hogy a szlovén és a horvát kutatás sem tud olyan dolgozatokról, amelyek éppen a mai Jugoszlávia keleti részének boszorkányüldözés-problematikáját tárgyalják, ebből következően maguk is az említett tévhit áldozataivá válnak. Mint majd az alábbiakból ki fog tűnni, ilyen kutatások vannak, csupán arról van szó, hogy elkerülték a kollégák figyelmét. Mielőtt azonban ezeket a tanulmányokat ismertetnénk, tekintsük át azokat az összefoglalásokat, amelyek a „központi Balkán” boszorkányhítt általában tárgyalják, némi kitekintéssel persze a helyi vagy intézményes boszorkányüldözésre is.

A délszláv boszorkányhiedelmeket először a huszadik századi szerb és jugoszláv etnológia egyik klasszikusa, Tihomir Đorđević foglalta össze a második világháború évei alatt frott monográfiájában, amely azonban csak posztumusz műként jelent meg 1953-ban²⁷. Ez az áttekintés fél évszázados előmunkákat és gyűjtés eredményeit összegezi, s addig hasonlót nem produkált egyetlen délszláv nyelvterület etnológiája sem. A mintegy három fvet kitevő etnológiai kismonográfia – hatalmas adategyüttes birtokában – kitűnő áttekintését adja a kérdésnek, oly módon persze, hogy abban nemcsak a szerbség, hanem a teljes délszláv nyelvterület vonatkozó hiedelemanyaga szerepel. Hosszú ideig az a mű volt az egyetlen, s egyben irányadó is a délszláv etnológiában, ha a boszorkányokról volt szó. Đorđević összefoglalásában van egy bennünket érdeklő fejezet, amelynek címe: Eljárás a boszorkányokkal szemben, s amelyben adatokat olvashatunk a balkáni boszorkányüldözéssel kapcsolatban is²⁸.

Đorđević kétféle eljárást különböztet meg, attól függően, hogy a Balkán keleti vagy nyugati részén élő délszlávság boszorkányüldöző hagyományairól van-e szó. Ő persze a negyvenes évek elején (amikor szintézise egybeállt) még csak Ivan Tkalčić 1891-ben közzétett korpuszát, esetleg még néhány más kisebb közleményt ismerhetett, de ennek alapján is jó áttekintése lehetett a horvát boszorkányüldözésről és -perekéről, s jól megfigyelhette a nyugati boszorkányüldözés legfontosabb mozzanatait. Ennek lényege pedig, hogy előbb egyházi, majd világi hatóságok által is kezdeményezett és lefolytatott perekéről volt szó, általában kegyetlen tortúrával egybekötve, s a végeredmény a boszorkányüldözési hisztéria tombolása idején a horvát vidékeken is általában a megégetés volt. A szerb ortodox egyház területén (ahogy Đorđević mondja: „népünk keleti részén”), illetve azokon a területeken, ahol még a XIX. században is a török volt az úr, tehát az iszlám határozta meg a jogrendet és a világlátást, „a boszorkányok helyzete nem volt sokkal jobb”²⁹. Ez a megállapítás azért fontos, mert – bár frója néhány korábbi és későbbi

közlést nem hivatkoz – látta, hogy a Balkán sem volt mentes ettől a szégyenteljes eljárástól.

Igen helyesnek bizonyultak azok a megállapításai is, amelyek majd később nyernék igazolást és megerősítést a közzétett periratok és elemzések által. Megállapításának lényege az, hogy a boszorkányüldözést a Balkán nyugati részén az egyházi és világi hatóságok felfogása és gyakorlata határozta meg, ezzel szemben a keleti részeken a „boszorkányok” zaklatását, kínzását és kivégzését az escick legnagyobb részében éppen a felsőbb egyházi és világi hatóság igyekezett megfékezni és megakadályozni, az egyszerű babonás nép, valamint az ugyancsak babonás alsó egyházi és világi hatóságok ellenében.

Véleményét egy sor történeti adattal támasztja alá, melyekből kiviláglik, hogy a nyugati keresztény egyház által alkalmazott tortúráról a „centrális Balkánon” nem volt szó, viszont az egyszerű nép sem bizonyult éppen kevésbé találékonynak a kínzások egyes formáinak alkalmazásában. Általánosan ismert és alkalmazott boszorkányazonosító eljárásnak számított a nyugaton is ismert és gyakorolt vízpróba, amelynek során néha egy egész vidék összes öregasszonyát megkötözve folyóvízbe vagy tengerbe, esetleg tóba vetették, s közülük azokat, akik elmerültek, gyorsan kihúzták (ha közben bele nem fulladtak a vízbe), annak jelként, hogy nem a sátán cinkosai; akik viszont valamilyen oknál fogva fennmaradtak a víz tetején, azokat további vallatásnak vetették alá, mint olyanokat, akik bizonyítottan boszorkányok. A máglyahalál ugyan nem volt ismert ezeken a területeken, de az élve megsütés, a halálra kövezés, a tűzfegyverrel való megölés, továbbá a szabályos felkoncolás számos példával igazolható. Persze meglehetősen kései, XVIII-XIX. századi közvetlen vagy közvetett adatokról van szó, amelyekről dokumentum értékű periratok alig vagy egyáltalán nem maradtak fenn³⁰. Igaz, nem is maradhattak, hisz a török megszállta Balkánon egészen más perrendtartás folyt, mint nyugaton. Đorđević ezzel szemben idézi a XIX. század szerb fejedelmait, akiknek rendeletei már a felvilágosultság szellemében íródtak, s mindenféle módon meg szándékozták akadályozni a közösségi népfítleteket és önbíráskodást, ami a kor járványai és egyéb háborús csapásai folytán nagy mértékben elharapódzott, s a nép mindezeket a boszorkányok tevékenysége eredményének tulajdonította.

Đorđević művének megjelenése előtt egy esztendővel, 1952-ben látott napvilágot Zágrábban Vladimir Bayer említett monográfiája a horvát boszorkányüldözésről és boszorkánypercekről³¹. Ebből következik, hogy szerzője még nem ismerhette Đorđević művét. Bayer könyvének másik két kiadása is a változatlan szöveget hozza, tehát azokban sem történik említés Đorđević kutatásairól. Bayer könyvének egyik rövid fejezete, mintegy kitekintésként, jelzi a délszláv nyelvtérlet többi országának adatait is a boszorkányüldözéssel kapcsolatban³². A szerbség, a montenegróiak és a balkáni mohamedánok boszorkányüldözése kapcsán alapján véve ugyanazt állapítja meg, ami röviden szerepelt már Đorđevićnél is, vagyis azt, hogy akár a nyugati (egyházi és világi) hatósági módszerrel és tortúrával, akár pedig faluközösségi önbíráskodással és népfítélettel (néha a helyi pópa részvételé-

vel, esetleg a babonás basa vagy kádi közreműködésével) boszorkányüldözés folyt minden balkáni délszláv nép körében.³³

Mielőtt sorra vennénk még néhány fontos közleményt, amely az említett két szakértő kutatásait és véleményét még inkább alátámasztja, mindenképpen meg kell emlékeznünk még egy viszonylag friss áttekintésről a balkáni szláv népek boszorkányhiedelméről. Ismét egy olyan fontos tanulmányról van szó, amely a leghetetlenebb helyen jelent meg (egy montenegrói irodalmi folyóiratban, mégpedig – hely hiányában – a teljes filológiai apparátus mellőzésével), s ebből kifolyólag a szakma nem is jegyzi; tapasztalatból tudjuk, hogy a délszláv kollégák nem tudnak róla. Tatomir Vukanović új összefoglalásáról van szó, melynek címe: Boszorkányok. A balkáni népek boszorkánymítosza és boszorkányhagyománya.³⁴ Igen ambíciózus tanulmány, be nem vallottan ugyan, de ugyanolyan összefoglaló szándékú, mint Đorđević említett műve, terjedelme is majdnem megközelíti amazét. Alapjában véve ugyanazt a szerkezetet követi, mint Đorđević említett műve, a különbség az, hogy Vukanović az utóbbi negyven évben felgyűjtött, illetőleg olyan anyagot is idéz, ami Đorđević figyelmét elkerülte. (Az irodalom a tanulmány angol nyelvű változatának jegyzetei alapján állapítható meg.³⁵) Vukanović is közöl egy rövid fejezetet, amelynek a címe is azonos: Eljárás a boszorkányokkal szemben³⁶. Ennek első felében röviden utal a horvát boszorkányperek bizonyos sajátosságaira, Tkalčić alapján. Bayer művére nem hivatkozik, ebből következően egyik kiadása sem fordulhatott meg a kezében. E fejezet második részében az ország keleti, tehát ortodox keresztény részében folyt boszorkányüldözésről szól, s kijelenti: „A balkáni országok keleti – pravoszláv – területe a XVIII. század végétől bővelkedik olyan adatokban, amelyek a nők nép által történő megkövezéséről, illetőleg vízbeszűlyesztéséről szólnak, azokban az esetekben, ha boszorkány hírük volt³⁷.” Külön megemlíti egy XIX. század eleji adatot, amely szerint Karadörde, a felkelés vezére rendelte el, hogy egy boszorkányt nyársra kössenek, két tűz között sütögessenek, hogy bevallja boszorkány voltát, s amikor ezt nem tette meg, tűzön megégették. Ez igen kompromittáló adatnak tűnik, hisz alapjában véve már a hatósági boszorkányüldözés és tortúra jegyeit viseli magán, s szemben áll azzal – az ugyancsak Karadördétől származó – rendelettel, amely betiltja a boszorkányüldözést mint örültséget, ami által a művelt külföld a szerbeket csak kineveti. Tehát Vukanović sem szentel tágabb teret ennek a kérdésnek, bár – akárcsak Đorđević és Bayer – voltaképpen jól látja a keleti és a nyugati boszorkányüldözés természete közötti különbséget.

Az ötvenes évek végén jelent meg Leontije Pavlović tanulmánya, amelyben csak mellékesen érinti a boszorkányüldözés kérdését néhány amulet vagy „szent levél”-jellegű imádságos vagy inkább ráolvasás jellegű írástekerces kapcsán³⁸. Ebből idézünk egy mondatot, amely a fentebb már említett véleményekkel cseng össze, vagyis azokkal, amelyek mindenképpen kicsinyíteni szeretnék a délszláv lakta területek keleti felén egykor dívott boszorkányüldözést: „A főként vagy teljes egészében ortodox vallású lakosság

által lakott vidékeinken nincsenek adatok arról, hogy a boszorkányok ellen bírósági perekre, illetőleg büntetések eszközzésére sor került volna³⁹.”

A legfontosabb tanulmány, amely a jelek szerint Bayer és Đorđević figyelmét is elkerülte, 1932-ben jelent meg egy montenegrói helyi jellegű irodalmi periodikában⁴⁰, s talán a leghiggadtabban tárgyalja azt az alapvető kérdést, hogy a görögkeleti (ortodox) vallású szerbség és montenegrói lakosság körében folytak-e bírósági eljárások a boszorkányok ellen. Érdekes módon ezt a dolgot más sem hivatkozza, bár szempontjai igen érdekesek lehetnek. A szerző, Ivan Vušović minden lehetséges forrást áttekintett, majd főleg a XVIII–XIX. századi Montenegro adataira támaszkodva nyomtatékkal feltételezi, hogy folytak ilyen perek a szerbek és Montenegro területén is, de ennek nem maradhattak írásos nyomai (vagyis periratai), hisz a „centrális Balkánon” a népi jogszokások és a hódoltsági török kádik határozták meg a jogrendet. Másként merül fel tehát a kérdés a Balkán keleti részén, s megint másként a nyugatin, ahol a működő jogrend, az írásbeliség kereteiben az egyház által kinevezett inkvizítorok kezében összpontosult a boszorkányüldözés jogköre. Adatok sorát idézi a vízpróbára, a nyáron való süttögetésre, a megkövezésre, vagyis mindazokra a szankciókra, amelyeket a közösségi bíraskodás és a népítélet szokásjoga alapján alkalmaztak a boszorkányok ellen. Ebből a tanulmányból világlik ki nyomtatékkal és a legnagyobb apparátussal a tény, hogy a boszorkányüldözés a kínzás realitásnak számított a „centrális Balkánon” is, akárcsak a katolikus délszláv vidékeken, de az országrészek közötti hatalmas kulturális fáziseltolódás következtében nem maradtak, s nem is maradhattak írásos nyomai a pereknek, hisz ilyesmit a jogszokásokon alapuló ősi jogrend nem írt elő és nem is követelt meg. A sok évszázados balkáni török hódoltság megint más jogrendet követett, mint a Magyarországhoz tartozó Horvátország, Szlavónia és részben Dalmácia, ez utóbbi területén pedig a boszorkánypereket hosszú időn át a velencei szokások és jogrend határozta meg.

1958-ban jelent meg Petar Šerović tanulmánya,⁴¹ amelyben a Boka Kotorska-i (cattarói) levéltár anyaga alapján idéz XVIII. század eleji boszorkányszer-adatokat a helyi görögkeleti vallású lakosság köréből. Ezek az adatok azért érdekesek, mert voltaképpen a jogszokásrend és a civilizált jogrend érintkezéseinek határán megjelenő periódust példáznak. A helyi ortodox lakosság által boszorkányságban elmarasztalt és inzultált asszonyok ügyét a velencei, illetőleg a további periratok alapján az osztrák hatóság veszi át, s szabályosan kivizsgálja. Erről maradtak meg aztán a periratok, amelyeket a közlétező idéz. A periratok vallomása alapján a hatóság kifejezetten felvilágosult nézeteket vallott a boszorkányság kérdésében, szinte védelmébe vette az asszonyokat a népítélet haragja ellenében, miközben, mint tudjuk, itt Szegeden nagyjából ugyanebben az időben még legalább tucatnyi boszorkányt ítéltek el, s égettek is meg szabályos módon a Boszorkányszigeten, mert eladták a föld zsírlját a töröknek. Mária Terézia császárnő tiltó rendelete majd csak néhány évtized múlva kerül kihirdetésre a Monarchia országában, ez azonban az ortodox szerbeket és a montenegróiakat nem érintette,

legalábbis nem a Balkánon, s a XIX. század elején is vízpróbával és megkövezéssel vizsgálták és szankcionálták a „boszorkányokat” Szerbiában.

Áttekintésünk alapján végül megállapítható, hogy a Balkánon a megfelelő korszakokban ugyanúgy számolni kell a boszorkánysággal, mint a római kereszténység által meghatározott területeken, tehát a római katolikus vallású délszláv területeken is, azzal a különbséggel, hogy a kulturális eltérések által meghatározott okok miatt a „centrális Balkánon” a kérdés másként merült fel, periratok hiányában sokkal kevésbé követhető nyomon, mint a nyugati részekén. Az már a dolgok pikantériájához tartozik, hogy az ortodox szerb egyház területén még a XIX. század derekán is található adatok a néptételekre, amikor a civilizált és keresztény Európában már régen elfelejtették a szegyénteljes intézményes boszorkányüldözést. S végül még valamit: a kérdést nagyobb apparátussal, jobban meg kellene vizsgálni, hisz például Vladimir Bayer egyik feltevése szerint a Dusan cár féle Törvénykönyvből is indirekte kihámozhatók a varázslók elleni szankciók lehetőségei⁴², erről azonban a dolgozatunkban említett többi forrás nem szól. Mindehhez persze arra lenne szükség, hogy valaki elkészítse a kérdés bibliográfiáját, s monografikusan dolgozza fel a rendelkezésre álló adatokat. Egy ilyen modern áttekintés a magyar művelődéstörténet és a magyar boszorkányper-kutatás szempontjából is igen hasznos lenne, annál is inkább, mert a legújabb kutatások is csak az általánosságokig jutottak el ebben a kérdésben.

Jegyzetek

¹ A teljesség igénye nélkül néhány dolgozat a jelzett időszakból: Oltvai Ferenc: A szegedi boszorkányégetés, 1728. Somogyi-könyvtári műhely (Szeged), 1978. 1–4. 19–25; Makkai László: Puritánok és boszorkányok Debrecenben. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve VII. (Debrecen), 1981. 113–130; Iklódi András: A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. Ethnographia XCIII. 1982. 292–298; Pócs Éva: Gondolatok a magyarországi boszorkányperck néprajzi vizsgálatához. Ethnographia XCIV. 1983. 134–146; Jung Károly: A kétkarácsonyi cérna. Adatok a boszorkány felismerésnek és elhárításának kérdéséhez. Somogy (Kaposvár), XI. 1983. 6. 88–95; Szabó T. Attila: A boszorkányhit XVIII. századvégi dési emlékei. Ethnographia XCV. 1984. 578–580; Gustav Henningsen: Tündérek, boszorkányok és szegénység Sziciliában. Világosság XXVII. 1985. 778–785; Molnár István: Démonománia, boszorkányhistória. Világosság XXVII. 1986. 379–388; Bernáth Béla: „Felakasztotta a füstre”. A boszorkányhitról, rontásokról és azok gyógyításáról. Forrás (Kecskemét) 18. 1986. 9. 33–39; Voigt Vilmos: Horvát (?) boszorkányok a Dunántúlon 1742 körül. Hungarológiai Közlemények 81. 1989. 4. 599–612. Továbbá: Nagy László: Erdélyi boszorkánypercek. II. átdolg. és javított kiadás. Budapest, 1988; Herner János: Rontás és igézés. Politikai boszorkányper Erdélyben 1668–1688. Budapest, 1988. Minden idézett műben gazdag további irodalommal. A délszláv dolgozatok adatai a további jegyzetekben. 1988-ban Budapesten Boszorkányhit és boszorkányüldözés Közép- és Kelet-Európában címmel nemzetközi konferencia foglalkozott a kérdéskörrel. Erről beszámol: Klaniczay Gábor: Ethnographia 101. 1990. 133–136.

² A mindenütt idézett hatalmas német irodalomból egy kéznél levő klasszikus mű: Soldan-Heppes: Geschichte der Hexenprozesse. I–II. Bauer, Max átdolgozása. 1911. (Reprint, Hanau/M, é.n.)

³ Egy újabb monográfia, benne a korábbi irodalommal: Thomas, Keith: Religion and Decline of Magic. Penguin Books, 1978.

⁴ H. K. Baroja (Baroja, Julio Caro): Veštice i njihov svet I–II. Beograd, 1979; Henningsen; Gustav: A boszorkányok ügyvédje. A baszk boszorkányság és a spanyol inkvizíció (1609–1614), Budapest, 1988.

⁵ Ginzburg, Carlo: Die Benandanti. Feldkulte und Hexenwesen im 16. und 17. Jahrhundert. Frankfurt (M, 1980. Ismertetése: Klaniczay Gábor: Ethnographia XCIV. 1983. 116–134.)

⁶ Komáromy Andor: A magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Budapest, 1910.

⁷ Schram Ferenc: A magyarországi boszorkányperek I–II. 1529–1768. Budapest, 1970. A harmadik kötet: Budapest, 1980. Klaniczay Gábor ismertetése fontos kiegészítésekkel: Ethnographia XCVI. 1985. 152. 154.

⁸ Szendrey Ákos: A magyar néphit boszorkánya, Budapest, 1986.

⁹ Klaniczay Gábor vonatkozó tanulmányainak többsége, átdolgozott változatban, olvasható A civilizáció peremén című tanulmánykötetében, Budapest, 1990. Pócs Éva: Tündér és boszorkány Délkelet és Közép-Európa határán. Ethnographia XCVII. 1986. 177–256. Továbbá ugyanő: Tündérek, démonok, boszorkányok. Budapest, 1989. Valamint: Klaniczay Gábor–Kristóf Ildikó–Pócs Éva szerk.: Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye I–II. Budapest, 1989; Sugár István szerk.: Bűbájosok, ördöngösök, boszorkányok Heves és külső Szolnok vármegyékben. Budapest, 1987. Herner János szerk.: Bornemissa Anna megbűvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678–1688. Budapest–Szeged, 1988.

¹⁰ Kovács Zoltán: A boszorkányüldözés Oroszországban, Ethnographia LXXXIII. 1972. 207–218; Die Hexen in Russland. Acta Ethnographica, Tom. 22. 1973. 51–87; Das Erkennen der Hexen in der westeuropäischen und der russischen Tradition. Acta Ethnographica, Tom. 26. 1977. 241–284.

¹¹ Tkalčić, Ivan: Parnice protiv vješticama u Hrvatskoj. Rad JAZU 103. Zagreb, 1891. 83–116.

¹² Tarczay Erzsébet: A boszorkányüldözés Horvátországban. Századok XLIX. 1915. 162–174.

¹³ Margalits Ede: Boszorkánypörök Horvátországban. Ethnographia XI. 1900. 321–326.

¹⁴ Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium II. Budapest, 1902. 60–64.

¹⁵ Bayer, Vladimir: Ugorov s davlom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi i napose u Hrvatskoj. Zagreb, 1982.

¹⁶ Lásd Klaniczay, Pócs és Voigt jegyzeteinkben említett és hivatkozott tanulmányait.

¹⁷ Bertoša, Miroslav: Neotkriveni svijet istarske subalterne kulture. Arhivska sondiranja, teze i problemi. Forum (Zagreb), XXIV. 1985. Knj. L. No. 9. 458–477.

¹⁸ Bertoša, Miroslav: Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću 2. Pula, 1986; Zlikovci i prognanici. Pula. 1989.

¹⁹ Bošković-Stulli, Maja: Predaje o vješticama i njihovim progoni u Hrvatskoj. Forum (Zagreb) XXVIII. 1989. Knj. LVII. No. 3–4. 392–410. Ugyanaz in: Bošković-Stulli, Maja: Pjesme, priče, fantastika. Zagreb, 1991. 124–159. A kérdéskör legteljesebb irodalmával.

- ²⁰ A konferenciát ismertető beszámoló adatait lásd az 1. jegyzetben.
- ²¹ Bayer, Vladimir: Jedan proces crkvene inkvizicije u Šibeniku 1443 godine. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 1985. 35.(1). 47–72.
- ²² Odluka inkvizitora svih jeretičkih zala. Preveo sa latinskog Antun Kolendić. Stvaranje (Titograd) XXXIII. 1978. 8–9. 1151–1159.
- ²³ Strobl, Ingrid: Mi, vještice. Potiskivanje matrijarhata od srednjeg veka do danas. Stvaranje (Titograd) XXXII. 1978. 8–9. 1133–1137. Valamint: Maksimović, Miodrag: Manipulacija i progona u nas. Stvaranje (Titograd) XXXIII. 1978. 8–9. 1138–1150.
- ²⁴ Lásd a 25. jegyzetben hivatkozott mű irodalomjegyzékében.
- ²⁵ Milenković, Marija: Stoletja čarovnic in grmad. Ravija za kriminalistiko in kriminologijo (Ljubljana), 41. 1990. 4. 330–335.
- ²⁶ Egy orvostörténész például kinyilatkoztatja, hogy a boszorkányhit a szerbeknél valószínűleg a római katolikus egyház hatására terjedt el. Lásd: Katić, Relja: Srpska srednjovekovna medicina. Gornji Milanovac, 1990. 131–132.
- ²⁷ Đorđević, Tihomir: Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju. SEZb LXVI. Beograd, 1953. Reprint kiadása: Beograd, 1989, Popović-Perišić, Nada „modern” szemléletű utószavával, ahol például szakértőként Erica Jong (!) is szerepel.
- ²⁸ Ugyanott: 43–48.
- ²⁹ Ugyanott a 44. lapon.
- ³⁰ Đorđević egyik fő forrása egy gazdag adattárat felsorakoztató századeleji tanulmány volt: Grujić, Radomir: Proganjanje veštica kod Srba. Srpski književni glasnik (Beograd), 1910. Knj. 25. 189–200.
- ³¹ Lásd a 15. jegyzetet.
- ³² Bayer, Vladimir: Ugovor s đavlom. Zagreb, 1982. 320–325.
- ³³ Ugyanott.
- ³⁴ Vukanović, Tatomir: Vještice. Mit i tradicija o vješticama balkanskih naroda. Stvaranje (Titograd) XLIII. 1988. 10. 943–977.
- ³⁵ Vukanović, T. P.: Witchcraft in the Central Balkans, I. Characteristick of Witches. Folklore 1989 (100:1), 9–24; Witchcraft in the Central Balkans II. Protection agains Witches. Folklore 1989 (100:II), 221–235.
- ³⁶ Vukanović, Tatomir: Vještice, 1988: 953–954.
- ³⁷ Ugyanott: 954.
- ³⁸ Pavlović, Leontije: Beogradski rukopisni molitveni svitci. Glasnik Etnografskog instituta SANU (Beograd), VIII. 1959. 117–135.
- ³⁹ Ugyanott: 129–130.
- ⁴⁰ Vušović, Ivan: Sudsko istraživanje veštice kod nas. Zapisi (Cetinje), X. 1932. 350–362.
- ⁴¹ Šerović, Petar: Nekoliko arhivskih podataka o vješticama. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor (Beograd), XXIV. 1958. 3–4. 247–258.
- ⁴² Bayer, Vladimir: Ugovor s đavlom, 1982. 320.

O progonima veštica na Balkanu

A zadnjim decenijama sve je izrazitije interesovanje etnologa i istoričara kulture u Evropi, a i u Srednjoj Evropi prema istraživanju problematike progona veštica u raznim periodima evropske istorije, sve do XIX veka. O progonima veštica u balkanskim (južnoslovenskim) zemljama dosta se zna, bar što se tiče progona i sudskih dokumenata u zapadnim (zapadno hrišćanskim) područjima, a manje se spominju podaci o progonima na centralnom Balkanu među pravoslavnim življem. Rad daje kritički pregled južnoslovenske etnološke literature o vešticama, o njihovom progonu od strane crkvenih vlasti, kao i o sankcijama protiv njih izvan crkvenih okvira u zaostalim, zabačenim centralno balkanskim zajednicama. Zaključak autora je na osnovu analize literature, da je progona veštica bilo i na centralnom (pravoslavnom) Balkanu, ali uglavnom van okvira crkvenih vlasti za razliku od zapadnog dela Balkana, gde su progoni i procesi bili sasvim drugog karaktera. Osnovna razlika je i to, da o progonima veštica na centralnom Balkanu izuzetno su retko sačuvani pisani dokumenti, a o crkvenom progonu u katoličkim delovima Balkana sačuvan je do današnjih dana ogroman broj pisanih dokumenata. Rad je saopšten na međunarodnom slavističko-komparatističkom skupu „Mađari i Slovenci” na Univerzitetu u Segedinu (Mađarska) i snabdeven je literaturom koja je zbog nedostatka jugoslovenske etnološke bibliografije o progonima veštica velikim delom jedva je primećena ili je potpuno zaboravljena.

Summary

Were there Witch-Hunts in the Balkans?

In the recent decades the interest of ethnologists and cultural historians both in Europe and in Central Europe has turned towards the research of witch-hunts carried out during different periods of European history right up to the 20th century. A fair amount is known about witch-hunts in the Balkan (South Slav) states, at least, about the persecution and court documentation in the western (western-Christian) regions, while less data can be found on the persecutions in the central Balkan regions among the Orthodox population. The paper gives a critical review of the South Slav ethnological literature on witches, on their persecution by Church authorities as well as on the sanctions taken against them outside the Church in undeveloped, remote central Balkan communities. After careful analyses of the literature, the author reaches the conclusion that witch-hunts were carried out in the central parts of the Balkans too, but mostly outside the Church, contrary to the western regions of the Balkans, where the persecutions and court-proceedings were of a completely different nature. One of the basic differences is that written documentation has scarcely been kept in the central Balkans, while, about the persecutions by the Church in the Catholic regions of the Balkans, rich documentation is available. This paper was presented at an international gathering, which had the working title „Hungarians and Slavs”, held at Szeged University, Hungary, and was supplemented by literature which, because of a lack of Yugoslav ethnological bibliography on witch-hunts, had barely been taken notice of or had been completely forgotten.

Mészáros Sándor

EGY ORSZÁG SZÉTHULLÁSÁNAK ANATÓMIÁJA

(VISSZAPILLANTÁS IDŐSZERŰ SZEMPONTOK ALAPJÁN)

Jugoszlávia széthullásának okairól tudományos igényű és objektív hozzáállású, átfogó elemzést még senki sem készített. A jelenlegi, főként rész-elemzések hangvétele, a problémák megközelítésének módja és magyarázata nagyrészt attól is függ, hogy melyik környezetben látnak napvilágot és nem mentesek a napi politikai hatásoktól. A jugoszláv történetírás a háború után különben is viselte az egypártrendszer ideológiai korlátait. A háborús évek, a népfelszabadító harc eseménycinek feldolgozásában történetírásunk eredményei számottevőek, de kiváláglik, hogy a győztesek írták, egyik jellemzője az érzékeny, bonyolult témák megkerülése, elhallgatása vagy felületese, semmitmondó taglalása. A háború után, az ún. szocialista építés időszakának hiteles feldolgozása pedig még várat magára. Persze ezt a munkát jelenleg, a polgárháború tragikus napjaiban lehetetlen elvégezni. Hozzáfűzném még, hogy a jugoszláv történészek kutatómunkáját a háború utáni történésekre vonatkozó levéltári anyag hozzáférhetetlensége nagymértékben gátolta. A közelmúltig ugyanis csak az 1957-ig terjedő időszak levéltári anyagának egy része volt kutatható. A figyelemre méltó részeredmények mellett külön meg kell említenünk dr. Branko Petranović belgrádi történész háromkötetes monográfiáját, amelyben Jugoszlávia hét évtizedes politikai és gazdasági történetét dolgozza fel, pontosabban 1918-tól, vagyis a királyi Jugoszlávia megalakulásától egészen 1988-ig, azaz a dezintegrációs folyamatok megindulásának évéig. Ez az általános elismerést és pozitív tudományos értékelést kiváltó munka sem mentes azonban az egypártrendszer által megszabott korlátozásoktól. Ezenkívül csak a legfontosabb társadalmi-politikai és gazdasági folyamatok alapos tudományos elemzését nyújtja. A jugoszláv történetírás mint említettem még teljesen adós Jugoszlávia háború utáni első éveinek tudományos feldolgozásával.

Ezeket az éveket egészen 1953-ig, a háború utáni évtized legsötétebb időszakaként kell értékelnünk. Az említett tragikus évek történései közül elsősorban a felszabadulás utáni atrocitásokat, a parasztság elleni politikai és adminisztratív intézkedéseket, a kényszerrel történő gabonafelvásárlást kell kiemelni. Mindezeket azután még tetőzték 1948 után a Tájékoztató Iroda körüli események, s a hírhedt Goli otok. E kérdésekhez eddig főként az írók

és közírók nyúltak, de a hiteles tudományos feldolgozás még mindig nem készült el.

E rövid értekezés keretében megkísérlem megvilágítani az ország születésének, a több mint hét évtizedes együttélésnek és a tragikus végnek a körülményeit. Bár majdnem másfél évtizede ennek az időszaknak az egyik előadója vagyok az újvidéki Bölcsészeti Kar Történettudományi Tanszékén, mégsem vagyok biztos abban, hogy teljes képet adhatok ezekről a kérdésekről.

A balkáni térségben élő jugoszláv népek nemzeti ébredésének időszaka a XIX. század első felére tehető, és ekkor fogalmazódik meg egy közös haza létrehozásának gondolata is. Nincs lehetőségünk a részletes elemzésre, de meg kell említenünk, hogy 1844-ben az akkor még önálló állami szubjektumként nem is létező Szerbiában Ilija Garašanin belügyminiszter kidolgozta a Načertanije című memorandumot, amely a szerb burzsoázia politikai célkitűzéseit fogalmazta meg az elkövetkező időszakot illetően. Alapelve volt a Balkánon élő délszlávok felszabadítása és egy közös haza létrehozása. Persze Szerbiának a balkáni Piemont szerepét szánták. A horvát és szlovén burzsoázia politikai ambíciói főleg az Ausztria–Magyarország keretében létrejövő külön állami egység létrehozásában merültek ki, bár a Monarchián kívüli egyesülést sem zárták ki teljesen. A független jugoszláv állam meghatározottabb szószerűi ezekben a környezetekben egyes kimagasló egyházi és világi személyiségek voltak, mint például Josip Juraj Strossmayer püspök, vagy Ivan Cankar, a kiváló szlovén író, aki 1913-ban jelentette meg politikai programját a jugoszláv föderációról. Svetozar Marković, az első szerb szocialista, a balkáni föderációnak forradalmi úton való felszabadítását szorgalmazta. Hasonló politikai nézeteket vallott Dimitrije Tucović, a Szerb Szociáldemokrata Párt főtitkára is az első világháború előtt. Kiváló munkája, a Szerbia és Albánia, intő és irányadó lehetne a mai jugoszláv politikában is.

Nem kell elfelejtenünk, hogy a jugoszlávság gondolatát merőben keresztettk a zavaros pánszláv eszmék, de főleg a nagyszerb és nagyhorvát nemzeti kizárólagosság az első világháború előtt. Itt említhetjük meg a horvátországi jogpártot és ennek Josip Frank vezette szélsőséges szárnyát, amelynek egyik jellemzője az éles szerbellenesség volt. Ide vezethetők vissza a későbbi usztasa mozgalom gyökerei is. Persze egy későbbi jugoszláv állam létrehozását az Osztrák–Magyar Monarchia és a legyengült török birodalom balkáni jelenléte akadályozta. A balkáni államok (Szerbia, Bulgária, Görögország, Crna Gora) katonai szövetségének 1912 novemberében Törökország ellen megindított hadjárata az utóbbi európai területeinek felszabadítását tűzte ki célul. A szerb burzsoázia politikai célkitűzéseit szolgálta Albánia nagy részének elfoglalása, a tengerre való kijutás. Az európai diplomácia nyomására a szerb hadsereg kénytelen volt visszavonulni. Beárnyékolta azonban a jövőt, hogy a szerb királyi hadsereg előzőleg vérbefojtotta az albánok felkelését, akik (az 1878-ban létrehozott ún. Prizreni liga) Albánia független állammá való kikiáltását szorgalmazták. A győztes balkáni államok területi vitái miatt

kitört a második balkáni háború, s mint ismeretes, a világháború szélére sodorta az akkori Európát.

Az első világháború kitörése után Nikola Pašić kormánya már az első napokban ismertette Szerbia háborús célkitűzéseit. Ezt proklamálta a szerb népszkupstina 1914. december 7-én, majd pedig Nišben 1915. augusztus 23-án. Alapgondolata a jugoszláv területek felszabadítása volt. Az általános megfogalmazása sok mindent homályban hagyott. Tulajdonképpen két program létezett, a nagyszerb program, vagyis a szerbek lakta területeknek Szerbiához történő csatolása, azaz az összes jugoszláv területek egyesülése, a nemzetközi viszonyok alakulásától függően. Nem kell elfelejtenünk, hogy a központi hatalmak táborában harcoló Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolását csak 1918 tavaszán határozták el véglegesen, s ezért a jugoszláv koncepció csak ekkor nyerhette el a maga realitását. A közös délszláv állam létrehozását szorgalmazta a Monarchia területéről emigrált politikusok egy csoportja és az általuk 1915 tavaszán Párizsban létrehozott, majd Londonban székelő ún. Jugoszláv Bizottság is Ante Trumbić vezetésével. Ennek a bizottságnak kezdetben alig volt politikai súlya, a szerb kormány politikai megfontolásból mégis elfogadta tárgyaló partnerként. Válaszul az osztrák parlament Jugoszláv Klubja 33 tagja 1917. május 30-án deklarációt fogadott el, melyben kéri hogy a Monarchia délszlávok lakta területeit egy külön birodalmi részben egyesítsék, s a dualizmus helyett jöjjön létre a trialista államforma. 1917. július 20-án a szerb királyi kormány és a Jugoszláv Bizottság képviselői Korfu szigetén ugyancsak elfogadtak egy nyilatkozatot arról, hogy a jövőbeni jugoszláv állam alkotmányos monarchia lesz a szerb Karađorđević dinasztia égisze alatt. A nyilatkozat kompromisszumos volta, a későbbiek során számos félreértésre adott okot.

A szaloniki front 1918. évi szeptemberi áttörése után az Osztrák–Magyar Monarchia a végóráit élte, október 6-án Zágrábban megalakult a Szlovénok, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa, amely az addigi Monarchia területén (beleértve Vajdaságot is) élő délszlávok központi politikai szerve lett. Lényegében létrejött még egy délszláv állam, amely elutasította IV. Károly császár proklamációját, amelyben javasolta, hogy a Monarchiát szövetségi állammá alakítsák át. Válaszul erre a Horvát Szábor 1918. október 29-én ünnepélyesen kihirdette, hogy minden államközi kapcsolatot megszakít Magyarországgal és semmisnek nyilvánítja az 1868-as horvát–magyar kiegyezést.

Felvetődik a kérdés, mi történt ezekben a napokban Vajdaságban, ahol a magyarság zöme élt. Az 1918. évi október 31-i polgári demokratikus forradalom után Vajdaság-szerbe megalakultak a magyar és német nemzeti tanácsok, amelyek a Károlyi-kormányt támogatták. Együttműködtek a szerb nemzeti tanácsokkal is, elsősorban a rend fenntartása érdekében. Közben azonban a szerb királyi hadsereg bevonult ezekre a területekre is. Belgrádban november 13-án aláírták a fegyverszüneti egyezményt. Létrejött a déli demarkációs vonal, amely Szabadkától délre húzódott, magában foglalva a mai magyar baranyai részt is, Pécs városával együtt. 1918. november 25-én Újvidéken a

nagy vajdasági délszláv nemzetgyűlés 757 delegátusa kihirdette, hogy Vajdaság elszakad Magyarországtól és közvetlenül csatlakozik a királyi Szerbiához. A mai felforrósodott politikai valóságunkban nem egy ízben hangoztatták, hogy Vajdaság ekkor önként csatlakozott Szerbiához. Mindezek ellenére azonban nem beszélhetünk Vajdaság népeinek önrendelkezési határozatáról, mert az akkor még túlnyomó többségben levő németek és magyarok képviselőiben csak néhány német és mindössze egy magyar képviselő vett részt ezen az értekezleten.

A már említett zágrábi Szlovén, Horvát és Szerb Nemzeti Tanácsban, továbbá a többi politikai képviselői szervezetben akkor még kétségtelenül a jugoszláv orientáltságuk voltak többségben, akik az egyesülés minél előbbi végrehajtását sürgették. A monarchiából kivált délszláv területek nem számíthattak arra, hogy az európai hatalmak állami szubjektumokként ismerik el őket. Közben a területeken zavargásokra került sor, ezért a szerb hadsereg egységeit hívták segítségül. Ezenkívül komoly veszélyt jelentett Olaszország is, amely az 1915 áprilisában megkötött egyezmény értelmében megkezdte a délszlávlakta, főleg a tengerparti övezetek megszállását. Ezért a Tanács küldöttsége 1918 november végén elutazott Belgrádba, ahol azután december elsején I. Sándor trónörökös ünnepélyes külsőségek között kihirdette a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulását. Az ünneplések és a nemzeti eufória napjaiban csak kevesen tulajdonítottak jelentőséget annak, hogy a horvát Népi Parasztpárt – amely rövid időn belül a horvátok legszélesebb társadalmi bázissal rendelkező nemzeti pártjává nőtte ki magát – élén Stjepan Radićyal, a november 25-i zágrábi tömeggyűlésen elutasította az egyesülés ilyen módját és Horvátországnak mint külön föderatív egységnek a létrehozását iktatta programjába. Hamarosan bebizonyosodott, hogy az események ezt a pártot igazolták.

Az 1921. június 28-án meghozott ún. Vidovdáni alkotmánnyal az SZHSZ központosított alkotmányos monarchia lett. Az országnak az 1921-es népszámlálás szerint majdnem 12 millió lakosa volt, a népesség kb. 70 százalékát a parasztság alkotta. Iparának fejlettségi foka területenként különböző: a legfejlettebbek Szlovénia, Horvátország és Vajdaság. A szerb burzsoázia politikai túlsúlya lehetővé tette a nála fejlettebb horvát és szlovén burzsoázia feletti nagymértékű dominanciát. Ez különösen Vajdaságra vonatkozóan volt szembeötlő. Alig egy évtized múltán, a Szerb Vajdaság addigi hívei is rádöbbentek minderre, s megfogalmazták a jelszót: a Vajdaság a vajdaságiaké. A belgrádi uralkodó körök gazdaságpolitikáját jól jellemezte az igazságtalanul meghatározott adórendszer is. Az egy főre kirótt adómenyiség például Szerbiában és Crna Gorában kétszer kisebb volt mint Horvátországban és Szlovéniában. A vajdasági adózók két és félszer nagyobb adót fizettek mint szerbiai polgártársaik.

Az agrár- és általában a szociális kérdések permanens jelenléte mellett, a nemzeti kérdés volt az, amely 1928-ban megbuktatta a vidovdáni parlamenti rendszert és az 1929-es januári királyi diktatúra bevezetéséhez vezetett. A nemzeti összetűzésekre belgrádi és zágrábi viszonylatban került sor. A vi-

dovdáni alkotmány értelmében az országot 33 tartományra osztották fel, gondosan ügyelve arra, hogy a legfeljebb 800 000 lakosú tartomány egyetlen népcsoport többségét se foglalja magában. Az ezeréves államiságukat hangoztató horvátok számára persze teljesen elfogadhatatlan volt, hogy még területi autonómiával sem rendelkeznek. A szlovénok többségét tömörítő Népi Szlovén Párt, Anton Korošec vezetésével nem tűzte zászlajára a külön föderatív egység követelését. Talán mert a majdnem ezer évig a germán-német közösségekben élő és nemzeti identitásukat megőrző szlovénoknak sohasem volt államuk. Követelésük lényegében a területi autonómia volt, de az adott politikai helyzetben a Föderalista Blokkot is támogatták. Hasonló programja volt a Jugoszláv Muzulmán Pártnak is.

A Horvát Köztársasági Parasztpárt Stjepan Radić vezetésével, a horvát kérdés megoldására nemzetközi támogatást is remélt. Az európai hatalmakhoz küldött memorandumai és külföldi útjai azonban nem sok eredményt hoztak. A rezsim megpróbálta felszámolni a pártot. Az 1921-ben meghozott államvédelmi törvényt 1925-ben kiterjesztették erre a pártra is, Stjepan Radićot pedig letartóztatták. Csak akkor engedték szabadon, amikor nyilatkozatot tett arról, hogy a párt elismeri a Vidovdáni alkotmányt. Néhány társával hamarosan bekerült a kormányba is. Az első szerb-horvát egyezmény azonban nem volt tartós.

A trianoni békekötés után az 1921-es népszámlálás adatai szerint 472 000 magyar nemzetiségű polgár került Jugoszláviába. A Vajdaságban élő nem szláv nemzetiségűeket (magyarokat, németeket, románokat 1919. szeptember 10-én Saint Germainban aláírt nemzetközi kisebbségvédelmi törvény védte, amelyet nem kevés ingadozás után Jugoszlávia is aláírt. Mindezek ellenére azonban helyzetük rendezetlen volt. A rendszer különösen a magyarok iránt volt bizalmatlan, úgy értékelve, hogy az uralkodó státusból kisebbségi sorba jutott magyarság csak nehezen illeszkedik be az új állam kereteibe. Az északi szomszéd revíziós terveinek hatásától is tartottak. A Vidovdani alkotmány biztosította az általános iskolai oktatás és a művelődési tevékenység megszervezését. Hírhedté vált azonban a lényegében 1941-ig alkalmazott névelmezés, amely az iskolákban mindig lehetőséget nyújtott a magyar osztályok megszüntetésére. Külön téma lehetne a magyar tanügyi munkások meghurcolása, az időről időre megismétlődő nyelvvizsgák ismertetése: mindez ugyancsak lehetőséget nyújtott az elbocsátásokra vagy az idő előtti nyugdíjaztatásra. Az 1922-ben megalakult Magyar Párt nem tudott számottevő politikai tényezővé válni és csak 1927-ben került be két képviselője a jugoszláv parlamentbe.

Hozzá kell még fűznünk, hogy az említett kisebbségvédelmi törvényt nem terjesztették ki azokra a területekre, amelyek a királyi Szerbia birtokában voltak, 1913 decemberében történetesen Macedóniára és a túlnyomórészt albánok lakta Kosovóra. Ebben a térségben a nemzeti elnyomás még hatványozottabb volt. A Vidovdáni alkotmánnyal fémjelzett jugoszláv parlament lényegében 1928. június 20-án omlott össze, amikor Puniša Racić szerb radikális párti képviselő megölte Pavle Radićot és Đuro Basaričeket a horvát

parasztpárt képviselőit és halálosan megsebesítette Stjepan Radićot, a párt vezérét, aki augusztus 8-án hunyt el. Temetése Zágrábban lényegében hatalmas nemzeti és rezsimellenes tüntetéssé változott. Egyes kiemelkedő politikai személyiségek visszaemlékezései szerint Sándor király Stjepan Radić felépülésére várt, hogy felhatalmazza Horvátország elszakadásának kikiáltására, mivel belátta, hogy a további együttélés lehetetlen. Stjepan Radić azonban nem épült fel sebeciből, s következett az 1929. évi január hatodiki királyi diktatúra bevezetése és az unitarista jugoszláv eszme koncepciójának kísérlete. Hatályon kívül helyezték a Vidovdáni alkotmányt, betiltották a politikai pártokat. Az országot kilenc bánságra osztották.

Mindez azonban meddő kísérletnek bizonyult. Az országot elérte a gazdasági válság. Szükség volt külföldi kölcsönökre. Az 1931-es oktrojált alkotmány csak a nyílt diktatúra felszámolását jelentette. Ez év novemberében megtartott képviselőházi választásokon is csak a rezsim által létrehozott és később nemzeti pártnak nevezett politikai tömörülés indulhatott. Az ellenzéki politikai erők is egyre erőteljesebb tevékenységet fejtettek ki, pl. a még 1927-ben megalakult ún. paraszt-demokrata koalíció hívei, amely lényegében horvátok és a Drinán túli szerbek koalíciója volt Vlatko Mačekkel, a horvát parasztpárt új vezetőjével az élen. Az új párttömörülés 1932 november végén kidolgozta az ún. zágrábi pontokat, amelyben minden bajért a szerbiai burzsoáziát okolták hegemonizmusa, türelmetlensége és primitívizmusa miatt. Ezért az ország, a rendszer átformálására az 1918-as évet jelölték ki kezdőévül. Ezt követte azután a többi, bár formailag nem létező pártok követeléseinek kidolgozása, majd a vajdaságiak további útmutató politikai programja: a Vajdaság a vajdaságiaké.

A rendszer repressziókkal válaszolt, Vlatko Mačekot és számos más ellenzéki politikust is elítéltek. A külsőleg konszolidáltnak látszó jugoszláv államot belső nemzeti és szociális feszültségek gyengítették, amelyek minden pillanatban a felszínre törhettek. Azután 1934. október 9-én Marseille-ben megölték I. Sándor királyt, s ez gyakorlatilag a diktatúra végét is jelentette. A hamarosan megalakult új kormány Milan Stojadinović vezetésével 1935. május 5-ére országgyűlési választásokat írt ki, amelyen győzött ugyan a rendszer politikai tömörülése, de az Egyesült Ellenzék tömbje hatalmas politikai erővé duzzadt. Stojadinović 1939 február elejéig volt miniszterelnöki tiszt-ségben. Külpolitikájában a tengelyhatalmak irányában orientálódott. Némi engedményeket tett, főleg a vajdasági kisebbségeknek is, így a magyaroknak is. De mereven elzárkózott a horvátokkal való egyezkedéstől, s főleg ez okozta a bukását is 1939 februárjában. Az új kormányalakító, Dragiša Cvetković, elsődleges feladatuként a horvátokkal való megegyezést jelölte ki. Hosszas, kínos, az egymás iránti bizalmatlanság légkörében lefolytatott tárgyalások után, végül is 1939. augusztus 26-án tető alá hozták a megegyezést. A szávai és a tengeremléki bánságot egybevonták és létrehozták a Horvát bánságot, hozzácsatolva még egyes, a bánsággal határos boszniai területeket is. Az egyezmény létrejöttét külpolitikai tényezők is siettettk, mert a belgrádi uralkodó körök komolyan tartottak attól, hogy a horvátok követik

a közben megszállt Csehszlovákiából létrejött szlovák állam példáját. Vlatko Maček, a horvát parasztpárt vezére a kormány alelnöke lett. Jellemző, hogy az egyezményrel végeredményben az egyik fél sem volt elégedett. Szerb részről sokallták a horvátoknak tett engedményeket és az ország dezintegrációjától tartottak. Ugyanakkor a horvátok távolabbi tárgyalásokat és revíziót emlegettek. Tervek készültek a szerb bánság létrehozására, s felmerült a szlovén bánság gondolata is. Megállapíthatjuk tehát, hogy a belpolitikai feszültség csak tovább fokozódott. A királyi Jugoszlávia utolsó időszakában a jugoszláviai magyarság helyzete érezhetően javult, jórészt az 1940. december 13-án megkötött ún. jugoszláv–magyar örök barátsági szerződés hatására 1941 februárjában jóváhagyták a Jugoszláviai Magyarok Közművelődési Szövetségének alapszabályait is.

A további események már ismeretesek. A Cvetković–Maček kormány 1941. március 25-én aláírta Jugoszláviának a háromhatalmi egyezményhez történő csatlakozására vonatkozó okmányt. Két nappal később azonban katonai puccsal megdöntötték a kormányt és új alakult, Dušan Simović repülős tábornok vezetésével. Ezután következett az áprilisi háború és Jugoszlávia összeomlása, 12 napi ellenállás után.

Egyes jugoszláv történészek legújabban azt fejtegetik, hogy az ország elkerülhette volna az áprilisi katasztrófát. A németek az egyezmény titkos záradékaiban kötelezték magukat, hogy Jugoszláviába nem küldenek csapatokat, s nem kötelezik az országot, hogy oldalukon részt vegyenek a hadműveletekben. Később pedig a hadi helyzet alakulása miatt nem is lett volna lehetőségük, hogy esetleg megváltoztassák álláspontjukat.

A népfelszabadító harc a Jugoszláv Kommunista Párt vezetésével és Josip Brozzal az élen az antifasiszta és harcra kész polgári erők tömörítésének kísérletével már 1941-ben és 1942-ben a legerősebb ellenállási mozgalom volt Európában, nem számítva a szovjet partizánmozgalmat. Természetesen a népfelszabadító antifasiszta harc, a testvériség-egység jelszavának vonzereje és a szocialista társadalom létrehozásának távlatai voltak azok az értékek, amelyek vonzották a harcra kész tömegeket. Persze az utóbbit kevésbé hangsúlyozták, elsődleges volt a harc és a felszabadulás. A másik antifasiszta mozgalom, Draža Mihajlović vezetésével nem volt annyira kollaboráns mint ahogyan a háború utáni jugoszláv történetírás állította. A csetnikek, illetve a „hazai jugoszláv hadsereg” a polgári társadalom és a monarchia megőrzésére törekedett. Nyugati sugallatra erőinek megóvása céljából a megszállókkal időszakos fegyverszünetet kötött. A kezdeti együttműködés után a két mozgalom között véres harc dúlt, s a főként nyugati politikai tényezők részéről történt együttműködési javaslat sem vezethetett eredményre. Az ún. Független Horvát Állam nemzeti politikája, a hírhedt jasenovaci és a más haláltáborok többszázszázas áldozatai kiváltották a csetnikek horvát- és muzulmánellenes véres akcióit. Persze a partizánerek sem maradtak ki ebből a véres haláltáncból. Az utóbbiakról a háború utáni jugoszláv történetírásban kevés az adat és még ma sem nyúlnak ehhez a témához. Így történt azután, hogy az antifasiszta harcot, a forradalmat véres polgárháború is kísérté,

amelynek bozalmaihoz hasonlók egyes történészek szerint nem igen történtek egyetlen hadszíntéren sem. Következésképpen Jugoszlávia emberveszteségei a második világháborúban óriásiak voltak. Erről még ma sem rendelkezünk pontos adatokkal. Eddig 1 800 000 háborús áldozatról beszéltek, legújabbban kb. félmillióval kevesebb áldozatot emlegetnek. Bármelyik adatot is tekintjük pontosnak, Jugoszlávia mindenképpen a harmadik helyen áll az emberveszteségek terén (a Szovjetunió és Lengyelország után). Az áldozatok túlnyomó többsége a testvérháború tragikus következménye. Nemrégiben például mély megdöbbenést és a szerb történészek mély hallgatását váltotta ki egy Belgrádban megjelent publikáció, amely a Pogledi című társadalmi-politikai folyóirat kiadványaként került ki a nyomdából. A kiadvány címe: 150 000 névtelen áldozat – a partizánok gonosztettei Szerbiában. Ugyanakkor a munkában külön kiemelik, hogy a háború utáni ideológiai leszámolások áldozatainak száma jóval nagyobb mint a németek, a horthysta hadsereg és a bolgárok terrorja áldozatainak száma. Ugyanígyan döbbenet és hallgatás követte egy másik belgrádi publikáció megjelenését is, amelynek címe Véres jugoszláv tavasz – 1945. Ezt a munkát a háború végén fogságba került, az ún. quisling erők tragikus sorsú katonáinak szentelték. Itt nem szólnak külön a vajdasági magyarokkal szemben elkövetett atrocitásokról.

Csak röviden szólnék arról, hogy 1943. november 29-én és 30-án Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsának második ülésén, határozatot hoztak arról, hogy Jugoszlávia a háború után szövetségi köztársaság lesz. A nyugati hatalmak ekkor már főleg a népfelszabadító harcot és mozgalmat támogatták Churchill erőfeszítéseinek eredményeként az első, majd a második Tito–Šubašić egyezmény után a már felszabadult Belgrádban megalakult a Tito–Šubašić kormány. Churchill terve a polgári rendszer megőrzése és a monarchia restaurálása volt. Tito főként taktikai okokból többször is úgy nyilatkozott, hogy nem célja a kommunizmus bevezetése. A győztesek azonban senkivel sem akartak osztozni a hatalomban. Az AVNOJ-ból megalakult ideiglenes nemzetgyűlés főleg háború előtti demokratákból alakult ellenzéke Milan Grállal az élen, hiába hangoztatta, hogy a totalitárius rendszer bevezetése tragikus következményekkel fog járni és végül is elkerülhetetlenül bekövetkezik az összeomlás. 1945. november 11-én megtartott antidemokratikus választásokon a Népfront listája győzött meggyőző fölényrel. Az így megválasztott alkotmányozó nemzetgyűlés kikiáltotta a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságot. Ez egyben azt is jelentette, hogy a Karadordević-dinasztiát megfosztották hatalmától. Felmerült a kérdés, hogy a jugoszláv népek közötti véres leszámolások után lehetséges lesz-e a további békés együttműködés és együttélés. A hatalomra került Jugoszláv Kommunista Párt 1935 óta jugoszláv irányultságú volt. Csak Andrija Hebrang aggodalmaskodott, sikraszállva az önálló Horvátország létrehozásáért. A politikai légkör és a néphangulat, úgy látszott, a jugoszláv koncepciót igazolják. A testvériség-egység állandóan hangoztatott jelszava, egy a tőkés társadalomtól igazságosabb politikai és gazdasági rendszer ígérete, elégséges kohéziós erőnek mutatkozott a közelmúlti véres tragédiák feledtetésére. Az első évek

azonban nem voltak biztatóak a boldogabb jövőt illetően. 1945 őszén törvényt hoztak az agrárreformról, s a földmaximumot 25 hektárban állapították meg. A Vajdaságba kb. 45 000 családot telepítettek az állampolgárságuktól megfosztott németek helyére. Ez utóbbiak – már akik megmaradtak – 1948-ig táborokban sínylődtek, s csak akkor kapták vissza polgárjogaikat. 1948-ig, illetve 49-ig meghozták mindazokat a törvényeket, amelyek a születő szocialista társadalom alapjait képezték.

Az 1950-ig tartó időszakot háború utáni történetírásunk a szocializmus adminisztratív időszakaként jegyzi. Minden fontos határozatot a pártvezetőség, illetve szűkebb testülete, az ún. politbüro hozott meg. Ezek törvényerejűek voltak, s a Szövetségi Népszkupstina, amely legfeljebb évente kétszer ült össze, ezeket a határozatokat törvények formájában szentesítette. Az újjáépítés után - amely 1947-ig tartott – meghozták a szovjet hű másolatoként, az első ötéves tervet. Mondanom sem kell, hogy mindenben a szovjet tapasztalatok voltak az irányadók. Az ötéves terv elsősorban a nehézipar túlméretezett, rövid időn belüli létrehozását szorgalmazta. Főként a vágyak szimbiozisa volt ez a terv, amely egyúttal teljesen elhanyagolta az ország lehetőségeivel összhangban levő könnyűipart, de főleg az agráripari ágazatot. A munkástömegek alkotói lelkesedésére számítottak. A rohammunkára építő, vándorzáslós rendszer megfélemlő anyagi ösztönzések nélkül azonban nem bizonyult tartósnak. Mondanom sem kell, hogy az iparfejlesztést a szakképzetlen munkacső mértéktelen felduzzasztásával próbálták gyorsítani. Megindult a munkacsovíándorlás a falvakból a városokba. Így az első évtizedben több mint egymillióan változtattak munka- és lakóhelyet.

És milyen volt a helyzete a lakosság akkor még túlnyomó többségét képező parasztságnak? Már 1947-ben politikai és adminisztratív intézkedésekkel megkezdődött a gabona kényszerfelvásárlása. Később az intézkedések szigora csak fokozódott. Ez nemcsak az ország ellátását szolgálta, hanem ideológiai vetülete is volt: kiélezni az osztályharcot a falun, felszámolni az ellenségnek vélt „kulák” elemeket és így biztosítani a földművelés, a falu szocialista arculatát. Ezt követte azután 1949. elejétől a földművelésszövetkezetek erőszakos létrehozása. A módszereket és következményeket illetően nincs lehetőségünk részletekbe bocsátkozni. Csak még annyit mondánánk el, hogy a kényszerfelvásárlást 1952 júniusában szüntették be. Ezt követte 1953-ban az életképtelen szövetkezetek felszámolása. A földmaximumot azonban 10 hektárra csökkentették. A szövetkezetek felszámolása után a társadalmi szektorban a megművelhető földterületek mintegy 17 százaléka maradt.

Még a parasztság elleni hajsza időszakában hozták meg a Tájékoztató Iroda határozatát. Pozitívan értékelhetjük a sztálini hegemonizmus elleni harcot, arról azonban csak a legnagyobb elítélés hangján szólhatunk, ahogyan a határozat, jugoszláviai valós, de leginkább vélt híveivel a rendszer leszámolt. 1953-ig kb. 50 000 embert, főként párttagot hurcoltak meg, ítélték el, vagy zártak ki a pártból. A hírhedt Goli otokra kb. 15 000 ember került, közöttük 250 magyar. A módszerek részletes ecsetelésétől eltekintünk. Csak

annyit mondanánk, hogy elfogadható az értékelés: a Goli otok 1952-ig Európa legszörnyűbb büntetőtáborra volt, függetlenül attól, hogy még akkor a sztálini táborok is fennálltak. Sztálin halála után a táborot fokozatosan felszámolták. Nem sokkal később, mint ismeretes, Jugoszlávia normalizálta viszonyát az akkor még szocialista államokkal.

Egy nemrég i jugoszláv kerekasztal-beszélgetésben elhangzott, hogy a szocializmus mint társadalmi rendszer és mint filozófia is alaptényezője a mai jugoszláv válságnak. Egy ideig tényezője volt bizonyos haladásnak is, de egyúttal akadály a további fejlődésnek és ennek tragikus következményei az utóbbi évek jugoszláv válságában csúcsosodtak ki. Ugyanakkor elhangzott az is, hogy az egalitarizmus, vagyis a polgároknak a szegénységben való egalitarizmusa, a szocialista társadalom velejárója. Persze ez nem vonatkozott a pártelitre, amely a legrövidebb időn belül kiváltságos réteg lett. Ez a jelenség hatványozottan érvényes a jugoszláv pártstruktúrák felső elitjére. Az országban például 1953-ig tartott a racionalizált ellátás az élelmiszert és a textilt illetően. Ekkor is inkább politikai, mint gazdasági okokból szüntették be. A kiváltságosok azonban ezekben az években, de később is az ún. diplomata-raktárakból mindent megkaphattak nevetséges áron. Az egypártrendszer egész ideje alatt fennálltak a kiváltságok, ezek felsorolása igen hosszadalmas lenne. A kiváltságosok sorába tartoztak a harcoszövetség tagjai is. Egy államban sem volt ilyen hatalmas politikai tényező a volt harcosok szervezete mint Jugoszláviában. Hosszú időn át a legfontosabb politikai és gazdasági tisztségeket betöltő káderek is a szövetség soraiból kerültek ki. A mérce legtöbb esetben nem a rátermettség, hanem a háborúban szerzett érdemek voltak. Ők lettek azután az érdemi szerzői az ún. politikai gyáraknak, amelyek azután tönkre tették a gazdaságot. A volt harcosok soraiban még ma is kb. 200 000-en vannak olyanok, akik két hamis tanúval igazolták harci érdemcímüket. Szinte hihetetlen, hogy még 1983-ban is be lehetett jutni ilyen módon a harcosok soraiba. Találón jegyezte meg nemrégiben az egyik ismert publicista, hogy ezek az emberek évtizedes Csipkerózsika-álmukból felébredve rájöttek, hogy a háborúban harcosok voltak.

S csak röviden térnék ki a Tito-kultusz negatív következményeire, „Jugoszlávia legnagyobb fiának” bálványyszerű imádatára. Nemrégiben az ellenzéki Demokrata Párt egyik ismert tagja kijelentette, hogy talán sohasem fogjuk megtudni, hogy az országnak mennyibe került a népvezér fáraói életének csak egyetlen napja. E jelenségek ellen emelte fel szavát 1954-ben Milovan Đilas, a legszűkebb pártvezetés negyedik tagjaként. A pártelit kiváltságaira Az új osztály és az Egy társadalom anatómiája című munkáiban mutatott rá. Téziseiben persze voltak utópisztikus momentumok is. Követelte azonban, hogy a szocialista társadalomban is hozzanak létre legalább két pártot, az egyik közülük lehetne konzervatívabb, s ezek bírálón viszonyuljanak egymáshoz, mert az egypártrendszer, amelynek bírálata sem lehetséges, végül is teljes csóddal jár.

Milovan Đilast kiközösítették és többször is bebörtönözték. Kiközösítették nem nagy létszámú követőit is. Vladimir Dedijer többször hangoztatta

halála előtt: mérhetetlen kár, hogy Đilas egyes tételeit akkor nem fogadták el. Az elmulasztott évtizedeket sohasem pótolhatjuk.

Đilas fellépése akkor múlt jelenségnek látszott, már csak azért is, mert az öngazgatás bevezetésével a gazdaság stabilizációs évei következtek. Úgy látszott, hogy a központi irányítású szocializmussal szemben megfelelő alternatívát találtunk és abban ringattuk magunkat, hogy példával szolgálhatunk a világnak ezen a téren. 1952-ben sikerült megállítani az életszínvonal süllyedését. Az ipari termelés 1953–57-ig évi 10–17 százalékkal emelkedett. Az elért eredmények lehetővé tették a második ötéves terv (1957–1961) realizálását. Csak mostanában hangoztatják, hogy a konszolidálódás sem a kiépülő öngazgatói társadalom hatékonyságának volt az eredménye, hanem a titokban nyugatról kapott pénzsegély biztosította, amelyet azért küldtek, hogy Jugoszlávia ne csatlakozzon a Varsói Szerződéshez.

1961-ben azután következett a nagy megtorpanás, s bátran elmondhatjuk, hogy a válságot lényegében sohasem sikerült leküzdeni, bár voltak még látványlag jóléti évek a hetvenes években, de főleg a hetvenes évek közepén felvett nagy nyugati kölcsönök eredményeként. A hatvanas évek a válságtól terhesek. Lényegében ezt a válságot tükrözik az 1963-as alkotmány számos, sokszor ellentmondásos fejezetei is. 1964 decemberében Belgrádban megtartott nyolcadik pártkongresszuson azután a delegátusok először hallhatták a háború után, hogy az országban feléledt a nacionalizmus, az országot nemzeti ellentétek is feszítik. Az 1965-ös gazdasági reform, melynek alapvető célja a gazdaság hatékonysága és a nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedés volt, nem sikerült. Következmenyképpen azonban elbocsátották az évek hosszú során felvett munkaerő egy részét. Kb. 300 000 ember maradt munka nélkül. Szerencsére egyes nyugati országokban ekkor munkaerőkereslet volt. Ezért megindult a nagy munkaerő-vándorlás Nyugatra. Nem kevés azok száma, akik anyagilag megkapaszkodtak és visszatértek. Legtöbbjük azonban, akiket mindmáig ideiglenesen külföldön dolgozóknak nevezünk, még ma sem tértek vissza, vagy ha igen, akkor már nyugdíjasként jött haza. Senki sem kutatta azonban még a külföldi munkavállalások szociális hátterét. Azt, hogy például hány család élete tört ketté vagy hány, főként nagyszülőkre vagy másokra bízott gyermek lépett a bűnözés útjára.

Az öngazgatási rendszer megtorpant. A szociális elégedetlenség gyakori kísérője a sztrájkok. Az 1966. esztendő nagy eseménye Aleksandar Rankovićnak és legközelebbi munkatársainak leváltása. Világosságra hozták, amit már sokan tudtak, hogy a biztonsági szolgálat a rosszlemélkü UDBA, külön állam volt az államban, munkáját addig jóformán senki sem ellenőrizte. Most derült ki, amit már szintén sokan tudtak, hogy ez a rendszer milyen módszereket alkalmazott az albánok ellen Kosovóban.

1968-ban azután az egész országot az egyetemisták és középiskolások tüntetései rázkódtatták meg. Emberarcú szocializmust követeltek. Jelmondatuk: Le a vörös burzsoáziával! Volt, ahol Tito lemondását is követelték. Kosovóban az albánok tömegtüntetéseinek nemzeti jellege is volt, s legtöbb helyen Kosovói Köztársaságot követeltek. Tito tekintélye mentette meg a

helyzetet. Ígéretet tett a negatív társadalmi jelenségek felszámolására és lemondását is kilátásba helyezte. Persze ez nem történt meg. Következtek viszont a letartóztatások. Ez az év volt a csehszlovákiai intervenció éve, amelynek a csehszlovákiai nép iránti szolidaritás megnyilvánulásaként nagy figyelmet szenteltek. Volt azonban a belső bajokról való figyelemelterelő vonatkozása is: Jugoszlávia veszélyeztetettségét is hangoztatták és elrendelték a részleges mozgósítást.

1970–71-ben a horvát tömegmozgalom a polgárháború szélére sodorta az országot. A Horvát Kommunista Párt és a nemzeti erők tömegmozgalma a szövetségi szervek leépítését és a köztársaságok nagyobb önállóságát követelték. Az elégedetlenség egyik oka az volt, hogy a fejlett köztársaságok nemzeti jövedelmük egy részét kötelezően befizették a fejletlen köztársaságok gazdasági fejlesztésére és ezért saját fejletlen területeikre nem fordítottak kellő figyelmet. A JKP központi bizottságának karadordevói értekezlete azonban véget vetett a mozgalomnak és a horvát vezetőséget leváltották. A folyamatokat azonban nem lehetett megállítani. Az 1974-ben meghozott alkotmány jelentősen leépítette a szövetségi szervek hatáskörét és a köztársaságok a szövetség önálló tényezői lettek. Itt kell még kiemelnünk, hogy az alkotmány szerint a Vajdaság és Kosovó is a szövetség alkotóelemei lettek. Alkotmánnyal és törvényhozási jogkörrel is rendelkeztek.

Sokan átkozzák ma az 1974-es alkotmányt, s úgy értékelik, hogy ez ország dezintegrációjának dokumentuma. Ezeket az értékeléseket csak fenntartással kell fogadnunk. Csak most derült ki, hogy az akkor minden köztársaságban egyhangúan és ünnepélyesen elfogadott alkotmányt a szerb értelmiség milyen elkeseredett fogadta, bár nyilvánosan nem adott hangot elégedetlenségének. Úgy értékelték, hogy Szerbia egyenlőtlen helyzetbe került a többi köztársasághoz viszonyítva és akkor kezdték el hangoztatni, hogy a szerb nép veszélyeztetett. A válság pedig az alkotmány meghozatala után tovább gyűrűzött. Ekkor kezdődött az ország túlméretezett eladósodása is, s hamarosan 20 milliárd dollárral tartozott a külföldi hitelezőknek. A külföld egyelőre még bízott bennünk.

1980. május 4-én azután távozott a nagy vezér. Ez akkora űrt hagyott maga után, amelyet aligha lehetett betölteni. A „Tito után is Tito” jelszót a párt és az állam első emberei is igyekeztek betartani, úgy tűnt akkor még, hogy az egység szilárd. Az első megrázkódtatás 1981-ben következett be az albánok tüntetéssorozatával. Az albán Azem Vllasi – akkor még ifjúsági vezető –, Tito egyik neveltje, a politikai tényezőkhöz hasonlóan ellenforradalmat emlegetett, s csak később, amikor kikerült a szerb politika bűvköréből, mondta ki nyíltan: jogos elégedetlenség söpört végig a térségen.

A JKSZ elnöksége 1982. október 19-én határozatot hozott, hogy kritikai elemzést kell készíteni a szocialista öngazgatás működéséről. Ennek vitáját azonban csak 1986-ban összegezték. Előzőleg, 1983 júliusában a szövetségi parlament hosszú távú stabilizációs programot készített. Milka Planinc alakított kormányt. Igyekezett rendet teremteni az államháztartásban, mert még azt sem tudták, hogy az országnak mennyi a külföldi adóssága.

Milka Planinc megszorításokkal kezdte az ország igazgatását. A Tito kor-
szakában bőségesen áradó devizaforrás kiapadt. Nem futotta a behozatalra,
úgyzólván mindenben hiány mutatkozott. 1985-ben valamelyest stabi-
lizálódott a helyzet. De ekkor a párt mindenhatói úgy vélik, hogy túl nagy
teret kapott a piacgazdaság és Planinc asszonyt megbírálták. Le akart mon-
dani, de visszautasították. Mandátumának lejártá után Branko Mikulić alakít-
tott kormányt.

Erős kezű kormányelnökként került az élre, de 1987-ben bemártották az
akkor országos botránnyá fajult Agrokomerc-ügybe, és még mandátumának
lejártá előtt le kellett mondania. Előzőleg azonban több olyan piacori-
entáltságú törvényt sikerült elfogadtatnia, amire később Ante Marković kor-
mánya is támaszkodhatott. Ekkoriban történt, hogy a Szerb Tudományos és
Művészeti Akadémia egyes ultranacionalista beállítottságú tagjai elkészítet-
ték a hírhedt „memorandumot” a szerb nép veszélyeztetettségéről és a Szerb
Köztársaság nem egyenjogú helyzetéről. Mintha csak a múlt századi Načre-
tanije alapszelleme éledt volna újjá a jelenlegi helyzethez idomítva. Az
általános bírálat miatt az akadémia szervei jó ideig nem is tárgyaltak erről a
dokumentumról, s tudtommal ma sem jelent meg hivatalosan, mégis a mai
szerb politika úgyzólván ennek a szellemében tevékenykedik. A további-
akról már valóban csak nagyon vázlatosan szólunk, a kronológiai sor szinte
máig való áttekinthetőségének érdekében.

1987-ben kezdődött Slobodan Miloševićnek, a Szerb Köztársaság mai el-
nökének tüneményes pályafutása. Ez év áprilisában megjelent Kosovo Poljé-
ban az elégedetlenkedő szerbek és Crna Gora-iak között, s amikor a rendőr-
ség szét akarta kergeti az elégedetlen tömeget, Milošević a Szerb Kommunis-
ta Szövetség akkori elnöke megjelent a teraszon és azt mondta: „Ezt a népet
senki sem verheti.” A hamarosan sorra kerülő VIII. pártértekezleten leszám-
olt Dragiša Pavlovićtal, a belgrádi kommunisták elnökével, aki a szerb
nacionalizmus növekvő veszélyére figyelmeztetett. Ismerté vált mondása: „a
szerb nacionalisták a kosovói szerb ügy megmentőinek kiáltották ki magukat,
holott lényegében képtelenek megoldani a problémákat”. Hamarosan sorra
került Ivan Stambolić, a szerb elnökség elnöke is, aki védelmet kért
Pavlovićnak.

Az 1988-as év a válság mélyülésének az éve. Az év a szerb-szlovén csatá-
rozással kezdődött. A szlovénok nem akarták elfogadni a Szerbia által szor-
galmazott egységes rendszert, hanem önrendelkezési jogot követeltek (a szu-
verenitást akkor még nem emlegették). A vita hevében kétségbe vonták a
szövetségi törvények elsőbbségét a köztársaságiakkal szemben. Közben Stipe
Šušart választották meg a JKSZ Elnökségének soros elnökévé. Horvátország
azonban még folytatta már hagyományossá vált hallgatását, talán azért, mert
az 1970–1971-es tömegmozgalmuk idején mindenki ellenük fordult. Közben
Kosovóban négyes bizottság alakult, valószínűleg belgrádi sugallatra, hogy a
következő időszakban köztársaság-szerbe tömeggyűléseket szervezzenek. Hi-
vatalos magyarázat, hogy ezáltal felkeltsék a jugoszláv közvélemény figyelmét
a kosovói szerb és Crna Gora-i nép szenvedései iránt. Az eredeti cél azonban

egészen más: megbuktatni a két tartomány vezetőségét és Szerbia államiságát kiterjeszteni a köztársaság egész területére. A kosovói tüntetők először július 9-én érkeztek Újvidékre. Az első tömeggyűlés még nem eléggé teljes sikerű, bár a vajdaságiak közül is sokan csatlakoztak hozzá. A gyűlés fő jelszava, le a tartományi bürokratákkal. A vajdasági tartományi vezetőség elkeseredetten védekezik, de az október 2-ai gyűlés már sejteti a tartomány végét, október 6-án ez be is következett. A tartomány élére új vezetőség került, természetesen feltétlenül engedelmes emberekből. Azután megkezdődött a bosszorkányüldözés, a hírhedt differenciálódások időszaka. Az emberek ezreit mozdították el munkahelyükről, a tartomány gazdasági kifosztása pedig gátlástalanul megindulhatott. Az újvidéki könnyű győzelem felbátorította a gyűlésezőket. Néhány nap múlva a már ismert forgasztókönyv szerint tüntetést szerveztek a Crna Gora-i vezetőség megbuktatására. Az első kísérlet nem sikerült. A rendőrség Žuta gredánál szétverte a Titogradba igyekvő tüntetőket. Ami ekkor nem valósult meg, megvalósult a következő év januárjában. Ezt megelőzően 1988 október végén megbuktatták a kosovói vezetőséget, s most már Szerbia a köztársaság egész területén gyakorolhatta államiságát.

Az 1989-ben a jugoszláv válság tovább gyűrűzött. Januárban tartották meg a Vajdasági Kommunista Szövetség rendkívüli értekezletét, minden régivel leszámolva, a húsz magyar jelölt közül egy sem került be az elnökségbe. Nem választották meg Kertcs Mihajlt sem, az októberi joghurtforradalom hőstét, aki magyarul sem tud rendesen, s azzal vált népszerűvé, hogy a tömeg előtt feltette a kérdést: „Miért félnek a szerbek Szerbiától, ha én magyar létemre nem félek?”

Február 20-án azután a trepčai Stari Trg albán bányászai lent maradtak a tárnákban. Követelték Kosovó autonómiájának és az 1974-es alkotmányának a megőrzését. Vilasinak és Jasharinak, a leváltott albán vezetőknek a visszahelyezését és Rahman Morinának a lemondását. Követelték, hogy Stipe Šuvar és Slobodan Milošević látogasson el hozzájuk. Šuvar ezt megtette, Milošević is megérkezett, de csak „a sajátjaival” tárgyalt. Közben a szerb bányászok is sztrájkba léptek, de pontosan ellenkező követelésekkel. Egyben küldöttséget menesztettek Belgrádba. Kosovo egész szerbsége talpon volt. Az államelnökség február 25-én Kosovóban különleges intézkedéseket rendelt el. Bevonultak a tankok. Jugoszlávia köztársaságai különbözőképpen reagáltak, nyíltan csak a szlovén vezetőség támogatta az albán kisebbséget. Milan Kučan ki is mondta: „A Stari Trgben, az AVNOJ-i Jugoszláviát védik.” Ez február 27-én történt. Még aznap Belgrádban a képviselőház előtt milliós tömeg gyűlt össze, tiltakozva a szlovének ellen. Csak Slobodan Miloševićnek sikerült lecsillapítania a tömeget, amikor megígérte Azem Vilasi volt kosovói vezető letartóztatását. Ez hamarosan meg is történt. Pere kimondottan politikai megrendelésre készült, ezért végül is 1990 áprilisában társaival együtt felmentették. Horvátország még mindig hallgatott, pedig ekkor már Szlovéniában kimondták: Jugoszlávia demokratikus lesz, vagy megszűnik létezni. 1990 március elején új kormánya lett az országnak, Ante Marković személyében. Amikor átvette a kormányfői széket, az infláció vág-

tázva tört felfelé, teljes gazdasági összcomlás fenyegette az országot. Marković csak december 18-án terjesztette be az antiinflációs programját a képviselőházban.

Közben azért a politikai válság tovább mélyült. Március 8-án Borisav Jović a szerb parlament elnökeként benyújtotta az új alkotmánymódosításokat, miáltal Szerbia egységesült. Erre Kosovóban mintegy félmillió albán tüntetett. Hivatalosan húsz halottat emlegettek, nem hivatalosan 30-at.

Az országos pártvezetés ülésén ismét megvádolták Szlovéniát, amire Kučan azt válaszolta, hogy egy házban élünk ugyan, de szerencsére nem egy szobában.

1989. június 28-án Gazimestanban megünnepelték a kosovói (rigómezei) csata 600. évfordulóját. Hatalmas volt a tömeg, állítólag 30 milliárd dinárjába került ez az ünnepség az országnak. Milošević húsz perces beszédében a többi között kijelentette, hogy a szerb nép kész akár fegyverrel is megvédeni, amit megszerzett.

Október végén a szlovénok is alkotmánymódosításra készültek, és megerősítették a szuverenitásra való jogot, megrettenve a sorjázó tömeggyűlésektől, a „forradalom exportjától”. A gyűléseken fenyegetőztek, ugyanúgy mint a pártvezetőség ülésén, de mindhiába, mert a szlovén alkotmányt kihirdették. Nem hatott a katonaság bevetésével való fenyegetés sem. A kosovói Božur szervezet ún. igazságtüntetést akart szervezni Ljubljában, cél a szlovén vezetőség megbuktatása volt. Szlovénia azonban ellenállt, lezárták az utakat, végül is az akció teljes kudarcba fulladt. Szerbia akkor megtorlásként teljes bojkottot hirdetett Szlovéniával szemben. Szerbia gazdasága a bojkottot jobban megcsínylette mint Szlovéniáé.

1990 januárjában sor került a Jugoszláv Kommunista Szövetség XIV. rendkívüli értekezletére, amelyen Szlovénia küldöttei nem tudták elfogadtatni korábbi álláspontjukat, hogy Jugoszlávia vagy demokratikus állam lesz, vagy pedig megszűnik létezni. Minden javaslatukat leszavazták. Nem maradt más lehetőségük, mint kivonulni. Többen a könnyeciket törölgették, közöttük Sonja Lokar is, a szlovén politikai élet ismert alakja. Kivonulásukat taps kísérte, csak akkor döbbsent meg mindenki, amikor Ivica Račan, a horvát pártelnök bejelentette, hogy a horvát küldöttek is elhagyják a kongresszust. Az ülés megszakadt, a Jugoszláv Kommunista Szövetség megszűnt létezni.

A múlt év tavaszán Horvátországban és Szlovéniában többpárti választásokat tartottak. Szlovéniában, az addig ellenzéki párttömörülés győzött, de Kučan, aki addig kommunista volt, megválasztották az ország elnökének. Horvátországban a Horvát Demokrata Közösség győzött a választásokon és Franjo Tuđman lett az ország elnöke. Kijelentette, hogy szerbek ellen nem alkalmaznak megtorlást. Azonban nem tudtak kialakítani semmilyen együttműködést. A Knini Krajina kihirdette önállóságát, referendumot tartott augusztusban, majd e hónap 17-én a fő útvonalak lezárásával megkezdődött az ellenállás. Példáját követte a kelet-szlavóniai, baranyai és nyugat-szerémségi körzet, amelynek önállóságát ugyancsak proklamálták.

Horvátországban és Szlovéniában ez év tavaszán referendumot tartottak. A függetlenségre és szuverenitásra mindkét államban az urnák elé járulók 95–96 százaléka szavazott. A Szlovén Képviselőház és a Horvát Szábor július 8-án cikkelyezte be a referendum eredményét. Macedóniában a referendumon a választók több mint 70 százaléka ugyancsak a függetlenségre és szuverenitásra szavazott.

Szerbiában a Szerb Kommunista Szövetség és a Szocialista Szövetség fuzionált és létrejött a Szerb Szocialista Párt. Megalakultak az ellenzéki pártok is, közöttük a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége is. A többpárti választásokat 1990. december 9-én írták ki. A Szerb Szocialista Párt békét és biztonságot ígért. Talán ezért sikerült megszereznie a képviselői helyek 80 százalékát... A jelen tragikusan véres eseményei ismereteseek.

Rezime

Anatomija raspada jedne države

Ovaj članak predstavlja predavanje autora koje se bavi sa razlozima raspada jugoslovenske države iz aktuelnog ugla gledanja. Autor koristi istorijski pristup pri čemu se vraća izvorima jugoslovenske državnosti i prati najvažnije momente stvaranja države. Ističe, da se jugoslovenska ideja *ukrštavala* se sa panslovenskim, posebno sa velikosrpskim i velikohrvatskim ideologijama. Naglašava one tendencije između dva svetska rata koje su oslabljivale koheziju nove države. Posle drugog svetskog rata kada je komunistička ideologija pobedila, nacionalno pitanje nije bilo rešeno, pre se može reći da je ono potiskivano umesto rešenja, za red ideološkog jedinstva. Posle pada komunističke vlasti nacionalno pitanje se postavlja svom silom. Nedemokratska artikulacija nacionalnih momenata predstavlja najznačajniji razlog raspaća jugoslovenske države.

Summary

The Anatomy of the Disintegration of a Country

This article is based on one of the author's lectures and is concerned with the causes of the disintegration of the Yugoslav state, regarded from a present-day point of view. The author uses a historical approach and thus goes back to the sources of Yugoslav statehood and follows closely the most relevant moments in the course of the state's formation. He points out that the Yugoslav (South Slavic) conception came into conflict with the Pan-Slavic idea, especially with the greater Serbian nationalism and greater Croatian nationalism. He emphasises the tendencies which weakened the cohesion of the new state in between the two world wars. After World War II and the victory of communist ideology the national question was not solved but was rather

pushed into the background for the sake of ideological unity. After the fall of the communist rule national issues have forced themselves into the forefront. The non-democratic articulation of national factors constitutes the most important cause of the disintegration of the Yugoslav state.

Gyermán Tibor

A SZABADKAI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETÉHEZ

A zsidóság kutatásával foglalkozni igen összetett feladat. Történetét mindig hosszsmetszetben kell feltárni, a vallási síkot követve, ahhoz kapcsolva a történelmi tényeket, megvilágítva a néplélektani sajátosságokat, a fennmaradás erkölcsi crejét. A zsidóság sokszor került földrajzi helyzetében a Kelet és a Nyugat kultúrájának szélsőségei közé, vagy vált vallási és nemzeti törekvések áldozatává. Gyakran szorult egymással viaskodó világhatalmak közé. Érték nagy veszteségek, de azokban sohasem merült el. Túlélte a hatalmak felemelkedését és megérte azok hanyatlását, elmúlását, úgy, hogy mindvégig megtartotta vallási és nemzeti identitását, ősi vonásait és fokozni tudta crejét. 5752 esztendeje járja a maga történelmi útját.

Hosszú történelme folyamán mindig inkább elszigetelődve élt, noha környezetéhez igyekezett asszimilálódni. Alkotott, dolgozott, összefonódva környezetével. Ezt tette a szabadkai zsidóság is, többnemzetiségű közösségben. Írásomban a szabadkai hitközösség rövid történetét szeretném felvázolni.

A zsidóság itt léte elválaszthatatlan Szabadka helytörténetétől. A lakosság számarányához viszonyítva nagymértékben vett részt a város gazdasági, művelődési, kulturális és egészségügyi életének a felemelkedésében. Ebben a folyamatban legjelentősebb a 19. század második fele, illetve a századforduló ideje, ezt követte a két háború közötti periódus, majd a tragikus második világháború és végül a háború utáni időszak.

A szabadkai zsidóság történetét illetően az 1697-es zentai csata utáni helyzetből kell kiindulni. Hiszen ezzel megszűnt a 171 éves török uralom ezen a vidéken. Az egykori Magyar–Horvát Királyság területén a Habsburgok uralkodtak. Az Európa más országaiból ezután érkező zsidó családok már nem szefárd hanem askenááz zsidók voltak, voltaképpen azok leszármazottai, akiket miután az Ibériai-félszigetről elűztek, német nyelvterületen telepedtek le. Kialakult az ún. jiddis nyelv, amely az európai zsidóságnak kb. hatszáz éve használt beszédnyelve.

Az első letelepedési engedélyt Jáákob Herschel – és még két család – kapta meg 1775. augusztus 7-ei dátummal. A későbbiekben minden, a városban tartózkodó zsidó köteles volt naponta három krajcárt fizetni. 1779-től

letelepedhettek jobbágyokként, ám nem vehettek házat, vagy más ingatlant. Mégis, a betelepedés ha lassan is, de haladt. 1786-ban már 12 családot tartottak nyilván. Valamennyien nagy szegénységben éltek. II. József 1871-es Ediktumával a Habsburg Monarchia területén elnyerték a szabad vallás-gyakorlás jogát, de polgárjogot nem kaptak. Megnyithatták saját iskoláikat, vehettek házat és földet is bérelhettek. Amikor a császár a törökökkel háborút viselt, a zsidó kereskedők voltak ismét a hadsereg ellátói. A városi szenátus az itt élő izraelita családoknak 1788-ban egy külön utcát jelölt ki. Ez volt az Erdő utca, későbbi nevén Zsidó utca, a mai tejpiactól a városligeti erdőig. Az 1787-es törvény megtiltotta az anyanyelv (héber) használatát a közéletben, s ezután az csak az istentiszteletek nyelveként szolgált. Ezzel a Monarchia területén a zsidók kénytelenek voltak személy- és családneveiket „németre” változtatni. Az adminisztratív intézkedések az asszimilációt voltak hivatottak serkenteni.

Az első Hitközösséget 1797. december 1-jén alapították meg az itt élő családok. A várostól engedélyt kértek zsinagóga építésére. Kérelmüket a városi szenátus elutasította.

A 19. század elején Európában, így Magyarországon is kezdetüket vették a nemzeti mozgalmak. A zsidóság köreiben a német és a jiddis nyelv volt a használatos. A két hatás – a német és a magyar – egyre érezhetőbb volt. Végül a magyar nyelv lett a domináns, elsősorban a neológusok, azaz a reform híveinek körében. Míg az ortodoxok közelebb álltak a német nyelv használatához. A neológusok a Bécsi Széferben (az elemi iskolában) a magyar oktatási nyelv mellett foglaltak állást. A polgári szellemiség és tudat a napóleoni háborúk után mind erőteljesebbé vált. Időközben egyes családok anyagilag megerősödtek. Ezt bizonyítja, hogy a városban élő 31 kereskedőből 24 zsidó volt, s ezek kb. 27 000 forint tőkével rendelkeztek. 1809-ben a kb. 30 000 lakos közül 375 izraelita vallású. Az 1835-ös év a szabadkai zsidóság számára mérföldkő, hiszen ezentúl házat az addig kijelölt helyen kívül, a város más részein is vásárolhattak. Ennek hatása érezhető volt, mert 1831-ben 81 családot tartottak nyilván 464 taggal, míg 1844-ben már 117 családot 623 családtaggal. A zsidók körében a patriotizmus egyre jobban kifejezésre jutott. Ennek eredményeként az 1848/49-es forradalomban jelentős számban vettek részt. (Az elesetteknek a zsidó temetőben emeltek emlékművet.) Részt vettek azért is, mert a Kossuth-féle törvénytől teljes polgárjoguk elnyerését remélték, ami csak részben valósult meg. Már az 1840-ben meghozott törvényben is találunk ellentmondásokat. Noha e törvény kimondja, hogy a zsidók gyárak alapítására is jogosultak, foglalkozhatnak nagykereskedelemmel vagy bármilyen más ipari tevékenységgel. Földbirtokot is vásárolhattak. Megszűnt a türelmi adó.

Az akkori Magyarország gazdasága függött az osztrák gazdaságpolitikától. A kibontakozó és megerősödő magyar polgárság gazdasági önállóságra is törekedett. Szabadkai vonatkozásban érdemes megemlíteni, hogy a Palicsi-tó partján a mai férfi fürdő helyén létesült Közép-Európa első zsírszódagyára. A termelést 1782. március másodikán kezdték meg. A zsírszódát, amely

egyrészt a szappanfőzéshez kellett, másrészt a medicina szolgálatában állt, mert segítségével végezték a fertőtlenítést, a széksó tartalmú vízből főzéses eljárással nyerték. Az első tulajdonos, Jozef Liebetraut halála után a gyár Fischla és Jákob Ábrahám tulajdonába ment át. E két tehetséges zsidó vállalkozó növelte a termelést és termékük Európa-szerte „magyar zsírszóda” néven került piacra. Utánuk Levi Reitlinger pesti zsidó kereskedő vette át az üzemeltetést. A gyár 1816-ig még folytatta a termelést, de utána teljesen megszűnt működni.

A szabadkai közösség tagjai nagy figyelmet szenteltek a belső humánus intézmények létrehozásának. Még 1790-ben alapították meg a Chevra Kadisát (Szent Egylet), a zsidóság egyik legősibb intézményét. Gyökerei a Talmud idejébe nyúlnak vissza. Feladata a betegeket és a szegényeket támogatni, nagyobb közösségekben kulturális tevékenységet is kifejtett. Létesítését az is indokolta, hogy az évezredekken keresztül kirekesztettségben élő mindenkori tagsága szorosan egymásra volt utalva. A Szent Egyletbe mindenki belépett. Feladatul tűzte ki, hogy segítse a szegény és beteg tagjait, tehát szociális intézményként működött. Idővel alaptőkéje gyarapodott, tagsága a mai Frankopan utcában házat vett, amely jelentős közéleti és kulturális központtá lett.

A zsidóság számára a bibliai kortól fogva fontos tényező a gyerekek nevelése, oktatása, amely elsősorban az apa feladata. Az öt és tíz év közötti gyerekek megtanultak írni, olvasni és hittani alapismereteket szereztek. A kisebb közösségekben a tanító a rabbi volt. II. József törvénnyel írta elő, hogy a zsidó gyerekek állami iskolába járjanak. Kettős oktatás kezdődött azzal, hogy egyidejűleg mindkét iskolaformát látogatták. A szabadkai hitközség első elemi iskoláját 1811-ben nyitották meg. Ez már Béjt Széfer volt. A héder a mai Jugović utcában volt. Későbbiekben az állami iskolát részesítették előnyben, különösen azon szülők, akik később a gimnáziumba öhajtották íratni gyermekeiket. Az akkori törvények szerint a gyermekek az orvosi karra beíratkozhattak, de a jogira nem. Az első szabadkai polgár, aki 1832-ben a bécsi orvosi egyetemen szerzett oklevelet, Müller Antal volt, a második pedig Vince Somborčević.

Kossuth Lajos 1847-ben az országgyűlésben a zsidók egzisztenciális emancipációjáért emelte fel a szavát. Ez a tény is kihatott arra, hogy jelentős számban kapcsolódtak be a 48-as forradalomba. A forradalom letörése után Bécs a zsidókat is büntette. Ezért számottevő azoknak a száma, akik Amerikába vándoroltak. A Bach-korszak szorításainak enyhítésére 1851-ben a hitközség tagjai Babetta Schöffler javaslatára önszegélyezési célokból megalakították a női Jótékonyági Egyletet.

Az 1866-os königgrätzi vereség után először merült fel a Monarchia sorsa az európai diplomáciában. Végül a továbblétezése mellett döntöttek. Bécs kénytelen volt elfogadni az 1867-es kiegyezés gondolatát. Még ebben az évben megtartották a Zsidó Kongresszust báró Eötvös József miniszter javaslatára. A kongresszuson határozat született a Hitközségek Szövetségének a megalakítására, amely elnyerte a maga belső autonómiáját. Ekkor a szabad-

kai hitközségnek 1260 tagja volt. 1881-ben a város vasúti központtá lett, ez hatott a gazdasági felemelkedésre. Az 1883-as parlamenti választásokon a zsidók Deák pártja mellett foglaltak állást, mert Deák realpolitikája nem kötelezte el magát az erősen nacionalista színezetű pártok mellett. E párt a gazdasági fejlődést, az iparosodást tűzte ki céljául. Egy ilyen politikai szemlélet a zsidóságnak jobban megfelelt, mint a nemzeti beállítottságú szecesszionizmus. 1883-ban 1467 izraelita élt a városban, akik nem csak a gazdasági, hanem a kulturális életben is jelentős szerepet játszottak, s az egészségügyben is domináns tényezővé váltak. A hitközség elnökévé 1890-ben dr. Milkó Izidort, a neves ügyvédet és publicistát választották. A tagság létszámnövekedésének az intenzitását az is mutatja, hogy ekkor már 2540 nyilvántartott volt. Megalakult a Jótékonyági Egylet, valamint a Zsidó Nők Egyesülete. 1923-ban Szabadkán, a kertvárosban, alapították meg Jugoszlávia első zsidó kórházát. Ugyanebben az évben április 19-én nyitotta meg kapuit a Gyermekotthon, ahova 27 kislányt és 30 kisfiút vettek fel. A szertélgázó aktivitás eredményeként alakult meg az Ifjúsági Kultúregyesület és a Hákách (sportegyesület).

A századforduló előtt a városban kb. 600 bolt, 1crakat működött, többnyire zsidók tulajdonában, akik 1899-ben megalapították a Lloyd-ot, a Kereskedők Társulatát, melynek az volt a célja, hogy piaci és árinformációkkal szolgáljon. 1907-ben a városban élő 93 legtekintélyesebb vállalkozó közül 58 izraelita volt. Ösztönzésükre még a jelzett évben megnyitotta kapuit az első kereskedelmi iskola 43 tanulóval. A várost ebben az időben a Duna–Palics–Tisza csatorna kiépítése foglalkoztatta, amit a zsidók örömmel fogadtak, nagy gazdasági fejlődési lehetőséget látva benne. A mezőgazdasági ipar fejlődését az is bizonyította, hogy 1868-ben a Horovitz testvérek megalapították az első gőzmalmot. 1875-ben nyitotta meg kapuját az első ecetgyár (később ötre nőtt a számuk). Egyik jelentős nyomda tulajdonosa Schlesinger (Szabados) Sándor volt. A szódagyárat Krámer Mihály alapította. 1880-ban az Erika Szappangyárat Spórer Mór mondhatta magáénak. 1885-ben indul meg a termelés a Hartmann-Kóhnen Vágóhídon (November 29. Húsárugyár). 1886-ban Beck Mór Szappan- és Pipregyára (a mai Slavica) foglalkoztatja a munkát keresőket. Nem kis kapacitással dolgozott a Fürszi-malom. Ismert volt Rótmann Imre (1888) Fém és Vasbútorgyára (a mai Partizan), Róth Ármin (1889) Kalap- és Cipőgyára, Klein Géza Festék- és Lakküzeme és a Löwy testvérek vezette szabadkai márványipar. Itt volt inas Glid Nándor, a neves szobrászművész, a belgrádi Művészeti Akadémia igazgatója. 1900-tól üzemelt Schlesinger József keményítőgyára, 1901-től Szabados Max Keményítő- és Dextrinüzeme, 1904-től Brummer Gyula Cukorka- és Csokoládégyára. 1906-ban részvénytársasági tőkéből épült Klotild Kékkőüzeme (a mai Zorka). Ebben az évben a villamosipar felé fordult Reitner László a Villamosmotorgyár (a mai Sever) alapításával. Beindult a Goldner testvérek Jég szekrényüzeme, 1916-ban pedig a Ruff testvérek megalapították a mai Pionirt. Továbbá létrehozták a Löwenthal és fiai Szővőgyárat (Fakó Harrisnyagyár, 8. Mart) – részvényesek voltak Hütter Árpád, Sándor Árpád,

Rippner Hugó – és a Kemény család tulajdonában levő ecetgyárat. Valamennyi céget, gyárat nehéz lenne felsorolni. Néhány kivétellel valamennyi zsidó tulajdonban volt. Szabadkán 1869 és 1906 között 18 bank, vagy pénzügyintézet volt bejegyezve.

Ha a sajtó kibontakozását kísérjük végig, ismét a zsidók kiemelkedő szerepét kell hangsúlyoznunk. A lakosság arányszámát tekintve ugyanis ez a város legiskolázottabb rétege. Az újságírás megalapítója Schlesinger (Szabados) Sándor. Említést érdemelnek Braun Henrich, Havas Emil, Fenyves Ferenc, Révész Ernő és Csillag Károly, a lapok hasábjain a liberális eszmék és a haladó gondolkodás támogatói. Noha ekkor még nem lehet felfedni a baloldali gondolatokat, inkább csak a liberális törekvéseket. Ettől függetlenül kiváltották a helyi katolikus kör ellenszenvét. Ismeretes, hogy az első lap Bácska címmel 1871. január elsején került az olvasók elé. Rövid életű volt, 1873-ban már megszűnt. 1871. május 31-én került ki a nyomdából a Bácskai Hírlap, amely 1875-ig informálta olvasóit. Összefoglalva 1818-ig kb. 101 napi- és hetilap jelent meg rövidebb vagy hosszabb ideig.

Hogy a szabadkai zsidók mennyire nem voltak a nemzeti színezetű szecesszió hívei és támogatói, bizonyítja Geréb József gimnáziumi tanár esete, aki 1882-től szerkesztette a Szabadság c. lapot. Cikkeivel hamar szembe került elsősorban a klerikális erőkkal. Olvasótábora egyre nőtt. Ezért a helyi katolikus klérus üldözni kezdte, s eltávolította a katedráról. A munkásmozgalom eszméi eljutottak Szabadkára is. A munkások érdekeit Mikó Samu képviselte, aki 1871. március 5-én megalapította az Általános Munkás Betegsegélyző és Nyugdíjbiztosító Kasszát kb 200 taggal. 1884-ben a zsidó Weisz Ignác és társai alapítottak betegsegélyző kasszát 209 taggal. A megalakult Ifjú Kereskedők Egyesületének 30 tagja közül 23 zsidó volt. A Munkás-, Rokkant- és Nyugdíjas Egyesület pénzügyintézetét 1906-ban Kalmár Ernő alapította meg.

Az első világháborúban Szabadkáról 527 zsidót soroztak be. Közülük 62-en elestek. Az új hatalom 1918. november 18-án kezdte meg működését. A szabadkaiak küldöttségének élén dr. Havas Emil állt – a szerb hadsereg szavatolta a békét és a rendet. A vajdasági zsidó hitközségek szervezetileg a magyarországi központhoz tartoztak. A belgrádihoz tartozó szerbiai hitközségekkel alig állt fenn együttműködés. Új helyzet állt elő. Az átszervezés szükségszerű volt, ezért 1919. július 1-jén megtartották az alapító kongresszust. A kongresszus után családás érte a vajdasági hitközségeket, mert egyetlen küldöttet sem választottak be a főbizottságba. Ez megszottsághoz vezetett.

A cionista mozgalom Szabadkán is működött. Megalapítója dr. Schulciger Mósé ügyvéd volt. Tudjuk, hogy a cári Oroszországban 1881-ben és 1882-ben nagy pogromok voltak. A zsidókat tömegesen mészárolták le, vagy vetették máglyára. A cionizmus voltaképpen a Cionba (Izraelbe) való visszatérést tűzte ki céljául. Megteremtője Herzl Tivadar, aki Judestaadt c. munkájában fejtette ki gondolatait. A zsidó állam megvalósítását követelte és megrajzolta ennek az államnak a körvonalait is. Az első Cionista Kongresszust 1897.

augusztus 25-én nyitották meg Baselben. A kongresszus hangsúlyozta, hogy a zsidó népnek is joga van a saját nemzeti államára, hiszen már több mint 1900 éve él szétszórtan és kiszolgáltatottan. Ennek a programnak a szellemét lett volna hivatott hirdetni az 1920-ban (október 30-án) megjelent Judea c. lap, amelyet az akkori belügyminisztérium betiltott. A szabadkai mozgalom élén dr. Boschán Samu állt. Megalapították a Palesztina Pénzalapot is. Az asszonyokat és a lányokat Kohn Sárika tömörítette szervezetbe. A mozgalom tagjai felvetették a zsidó óvoda gondolatát, s hogy létesüljön gyermekotthon is egynapos benttartózkodási lehetőséggel. A cionista mozgalom csak 1921-től tudott működni. A sokoldalú munka eredményeként könyvelhetjük el azt is, hogy 1923-ban Berger László indítványára megalakul a Cionista Ifjúsági Szervezet keretében a Hákoách. Ez az aktív sportklub a mai Kompaszföldszinti helyiségekben működött. 1924-ben már színjátszó csoportja is volt. Szép eredményekkel dicsekedhetett a Nemzetközi Cionista Nőszervezet is a WIZO. Singer Ella és Obláth Sárika tűntek ki tevékenységükkel.

Vannak akik az említett szervezeteken kívül, a művészetek területén emelkedtek ki. Pl. Hauser Mirko az Európában is tekintélynek örvendő zongoraművész és Krámer Imre hegedűművész, aki számos koncerten nyújtott felejthetetlen élményt a zenekedvelő közönségnek. A többnyire Európában turnézó Levison Jákob Alisa neve is ide kívánczik és dr. Diamant Ernő ügyvéd és orgonistája. György (Geiger) Mátyás író tagja volt a Kassák Körnek és a Nyugat szerkesztőségének. György Mátyás öccse Imre, neves ügyvéd volt az egyik anyagi támogatója a Népkör-mozgalomnak. Két évesen került Bajáról Szabadkára Telcs Ede éremművész. Spitzer Boriska a szobrászat terén tűnt ki. A festészet Geréb Klára és Fischer Marcel nevét jegyzi, s Aczél Henrichét, aki számos kiállítást szervezett.

1931 a gazdasági krízis éve. Európában erősödött az antiszemitizmus. Először Romániában jelentkezett elég durva formában. A román antiszemita a zsidókat valahova Afrikába, egy szigetszágba akarták kiteleptetni és így elszigetelni Európától. Az antiszemitizmussal párhuzamosan a cionizmus eszméje is erősödött.

A szabadkai hitközség lojalitásáról biztosította a Jugoszláv Királyságot, amit az 1931. március 25-én tartott manifesztáción juttatott kifejezésre. Itt hangsúlyozták a hagyományosan jó viszonyt a szerb és a zsidó nép között. Ebben az időben jelent meg a baloldali beállítottságú Hásomér HáCáir c. lap. Ismert neveket találunk benne: Steinfeld (Pálics) Sándor, Gerson László, Andrija Gams stb. 1935-ben a hitközség élére Kalmár Elemér került. Nehéz időkben, hiszen Németországban már Hitler volt hatalmon. Tombolt a zsidóellenesség, a gyűlölködő megkülönböztetés a haláltáborokba való elhurcolásig terjedt. Az eseményekről érkező hírek nyugtalanítóan hatottak. Megtartották a Mózes Vallású Jugoszlávok Kongresszusát, amelyen Szabadkáról kb. 80-an vettek részt. Ennek az egyesületnek a tagjai a cionizmus ellenfelei voltak. 1934-ben megrázó eseménynek számított a Sándor király elleni merénylet Marsaille-ben. Hogyan tovább? Németországból egyre több zsidó menekült érkezett Jugoszláviába, akiket az akkori kormány igyekezett nem be-

fogadni. A szélsőjobboldali erők előretörésével egyre érezhetőbb volt az antiszemitizmus. Így a cionizmus programja kínálkozott egyedüli megoldásként. A rendőrség viszont betiltotta a szervezet tevékenységét. Ezért új néven (Bétár) folytatta munkáját. Zászlaját Hartmanné adományozta. A Bétár harcias programmal indult: ha kell fegyveres harccal valósítjuk meg Cion programját. Hiszen az életveszély is növekedett.

1933-ban még egy zsidó lap jelent meg, az Avudat Izráél. Rövid utat tett meg. 1935-ben jeles esemény volt az a koncert, amelynek célja a zsidó zene öregbítése volt. 1936-ban először mutatnak be zsidó filmet Erec Jisráél (Izráél földje) címmel. Elérkezett a végzetet jelentő 1939, amikor meghozták a diszkriminációs törvényt. Nálunk 1940-ben lépett életbe a numerus clauzus, ami azt jelentette, hogy a zsidó fiúk és lányok csak korlátozott számban frakkozhatnak be a középiskolába.

Pillantsunk egy kicsit vissza az 1937-es esztendőre. A JKP mind jobban éreztette hatását. A helyi szervezet titkára Kizur István volt. A baloldali aktivistákhoz csatlakoztak Gottesman Tibor, Grósz Zoltán stb. Az ifjú tagság politikai magva a jogi fakultás volt. Az antifasiszta mozgalomba több zsidó fiatal is bekapcsolódott. Itt találjuk Andrija Gamsot, Steinitz Tibort, Schwimmer Erzsit, Kaufmann Lászlót, Székely Imrét stb. A gimnáziumban Atlasz János, Grósz Zoltán, Klein Lola, Kornstein Ede, Báder Emil, Balogh Ferenc, Grósz Eszter stb. jeleskedtek. A haladó gondolkodásúak másik csoportja a Híd folyóirat köré csoportosult. A legaktívabb tagok Lóbl Árpád, Pap Pál, Gál László, Steinitz Tibor és György Mátyás voltak.

A háború pusztító lángja vésszesen közeledett Jugoszlávia felé. Fontos megemlíteni, hogy a cionista ifjúság egyre közelebb került a JKP programjához, elsősorban az antifasiszta tartalma miatt.

Elérkezett 1941. április 6-a és a kapituláció. A 85 letartóztatott között 34 zsidó polgár volt. A meghozott rendelet értelmében a hitközség tagságát 126 000 pengővel büntette az új Horthy-rezsim. Kalmár Elemért, a hitközség elnökét, az elsőik között internálták. A zsidó üzleteket és cégeket a Magyar Királyi Minisztérium felügyelete alá helyezték. A termelő vállalkozásokat az Iparügyi Minisztérium a hadiszükségleteknek rendelte alá. 1942-ben a Horthy-rezsim végrehajtotta a zsidó tulajdonban lévő földek expropriációját, ami azt jelentette, hogy 58 birtokostól 2506 katasztrális holdat vettek el. Konfiskáció alá esett 18 nagykereskedés és 48 műhely. A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium rendelete értelmében elveszett valamennyi bankbetét, sajtóház, könyvkiadó, szanatórium, orvosi rendelő, patika, vendéglő és megannyi más ingó és ingatlan érték. 1941. november 7-én életbe lépett az ún. tiszta faj védelméről szóló törvény. Tehát semmilyen házassági kapcsolat nem jöhet létre keresztény és izraelita között.

1942 újabb csapást hozott. Az anyagi egzisztencia nélkül maradt családok elvesztették férfi tagjaikat. A munkaszolgálatra behívtak első csoportját az 1919, 1920 és 1921-ben születettek képezték. 1943 áprilisában indultak a keleti frontra és végzetes útjukra az 1901 és 1918 között születettek. Így több mint 1200 embert küldtek a vesztőhelyre, vitték a keleti frontra, hajtottak az

aknamezőkre, vagy a leghidegebb időben is lövészárkokat ásni. Ezenkívül ki voltak téve minden emberi megaláztatásnak. Minderről a hadügyminisztérium és a vezérkar döntött. Az önkényes kivégzésekért a tettesek nem tartoztak senkinek sem felelősséggel. Azokat, akik esetleg mindezt túléltek, az 1944-es német megszálláskor a nyilasok az SS-különítményeknek szolgáltatták ki és útjuk a haláltáborba vezetett.

Akik még ezt is túléltek, azok számára eljött 1944. március 19-e, a szinte elkerülhetetlen végzet napja. A németek Magyarországot, mint stratégiaiilag fontos térséget megszállták. Ezzel megbuktatták Horthy Miklós kormányzót és kormányát. Helyette a nyilasok és Szálasi került az ország „élére”. Már június 24-én megkezdődtek a deportálások. Előzőleg három gettóba zsúfolták a zsidóságot. Valamennyit az állomás köré helyezték el, azzal a megfontolással, hogy ha az állomást és környékét a szövetségesek bombázzák, az első áldozatok a deportáltak legyenek. Itt megaláztatásban és a legembertelenebb körülmények között éltek. Egy szobában sokszor két család kényszerült együtt élni. Az élelmezést a minimálisra csökkentették. Az egészségügyi feltételek a minimálisnak sem tettek eleget. Egy időben a kórházzal szembeni malom az ideiglenes gyűjtőtábor szerepét töltötte be. Ide a Tisza mentéket szállásolták el, ahonnan aztán a haláltáborokba hurcolták őket. A haláltáborok és a munkaszolgálatosok századai 5048 szabadkai zsidó életét követelték. Tehát az itt élt 6105 izraelitából mindössze 1057 tért vissza kifosztott otthonába, vagy vissza sem térhetett, mert már házáat, lakását mások foglalták el. A gettóba vonuláskor mindenüket otthonaikban kellett hagyniuk. Közprédává lett minden ingó és ingatlan vagyonuk, féltve őrzött tárgyaik, képeik, emlékeik, crecklycik, vallási szimbólumaik.

A gettó lakói 1944. június 16-án a kíméletlen parancsszóra felsorakoztak. Az állomásra hajtották őket, ahonnan marhaszállító vagonokba zárva indultak a végzet útjára. A szerelvények először Bácsalmáson álltak meg. Itt a nyilasok „szállítmányukat” átadták a németeknek. A gettóban létezett egy ún. kórház is (a mai tcherpályaudvaron), amelyet dr. Somló Olga vezetett. De kit is lehetett ebben az embertelenségben felszerelések, eszközök nélkül meggyógyítani?

A deportáltak Bácsalmáson egy hétig tartózkodtak az ottani gettóban, ahol semmilyen tisztálkodási lehetőség nem volt. Az élelmezést itt is a minimálisra csökkentették. Az áldozatok a földön aludtak. Vízet sem kaptak eleget. A gettó kőfállal volt körülvéve. Innen tchervagonokba zárva – két szerelvényben – indultak Auschwitzba. Az egyik szerelvény eljutott, a másikat a vasútvonal felrobbantása miatt Ausztrába irányították. E csoportból nagyobb számban éltek túl a veszélyt.

A háború befejezése után a visszatértek a zsinagóga udvarában gyűlkeztek, ahol megalapították az „új” hitközséget és dr. Singer Béla ügyvédet választották első elnökéül. Számítalan kérdést kellett megoldani. Sokat jelentett az, hogy a néphatalom és a Népfelszabadító Bizottság részéről támogatásban részesültek. 1948 az államalapítás éve. A világ minden tájáról elindult az ősi földre való visszaköltözés. Mintegy kétezer év után megszületett

a nemzeti állam IZRAEL. A kivándorlók az igazi lelki megnyugvást a Szent-földön remélhették. Lefrhatatlan a nemzeti állam megszületésének a jelentősége.

Akik Szabadkán maradtak, azonnal bekapcsolódtak a város és Jugoszlávia újjáépítésébe: Steiner Richárd író, aki később a diplomáciában tűnt ki, dr. Andrija Gams eminens jogász, Glid Nándor a belgrádi Képzőművészeti Akadémia rektora, Diamant Ernő zenetudós, Sinkó Ervin író és egyetemi tanár. Az újságírásban jeleskedtek Debreceni (Brunner) József, Kvazimódó Braun István, Gotteszmann Tibor, nagy tekintélyre tett szert Eugen Werber teoretikus. Az egészségügy területén az újjászervezés nagyrészt a visszatért zsidók nevéhez fűződik. Dr. Goldmann István az immár világhírű kamenicai klinika alapítója, dr. Rozenfeld (Kovačić) Vera a gyermekklinika, dr. Földes Olga a csecsemőgondozó részleg, dr. Schreiber Zoltán a szemészeti osztály, dr. Nei László a nőgyógyászati részleg, dr. Hauzer Hilda az iskolaorvosi ellátás, dr. Ábelszberg és dr. Stein István az orr-, fül- és gégeklinika, dr. Steinfeld (Pálics) Sándor a bőr- és nőgyógyászati osztály, dr. Lőwy Ljubica a bakteriológiai részleg, dr. Heisler Zoltán pedig a belgyógyászati osztály alapítói voltak. Továbbá említést érdemelnek Weitzenfeld Imre a fogászati klinika alapítója és dr. Rósemberg a fogorvos. Dr. Sömlő Olga és férje dr. Frankl Endre a belgyógyászat területén érték el figyelemre méltó eredményeket. Dr. Licht Antal az Egészségügyi Intézet megalapítója. Ide kívánczik az is, hogy a szabadkai kórház – amelyet 1897 májusában adtak át – építésének egyik kezdeményezője és első igazgatója dr. Wilhelm Adolf lett. 1890-ben, amikor Szabadkán tartották a Monarchia XXX. Országos Orvostkongresszusát, dr. Wilhelm Adolf igazgatónak jelentős szerepe volt annak megszervezésében és abban is, hogy a Mária-Valéria Közkórház, az ország egyik legkorszerűbben felszerelt intézménye lett. Dr. Lőwy Géza akadémikusi titulust szerzett, dr. Kertész István egyik alapítója a belgrádi Vegyészeti-Technológiai Fakultásnak, dr. Bruck Mátyás mérnök, vegyész és feltaláló volt. Vannak, akik külföldön szereztek nevet maguknak. Így pl. dr. Singer Miklós az egyik New York-i pénzintézet alelnöke lett, Singer Ernő zeneszerző a New York-i zeneakadémia professzorává küzdötte fel magát, Bíró Marcell az amerikai zeneakadémia tanára, Goldner Leó műépítész tervezte a Tel Aviv-i repülőteret, Halmos Pál pedig Angliában emelkedett a jogtudósok sorába.

Rezime

O istoriji subotičkih jevreja

U ovom članku autor sudbinu jevreja analizira u svetlu istorijske dinamike. Njegova teza je da se prisustvo jevreja u ovom gradu ne može odvojiti od lokalne istorije, da prisustvo jevreja duboko obeležio istoriju ovog grada. To proizilazi iz činjenice da su jevreji u velikom broju uzeli učešće u ekonomskom, kulturnom i zdravstvenom razvoju

grada. Uprkos težnji u pogledu asimilacije jevreji su i ovde ostali relativno izolovani. Autor naširoko raspravlja o njihovom položaju u XVIII. veku, zatim osnivanju prve verske zajednice (1797) o odnošenju jevreja prema nacionalnim pokretima, o njihovom ekonomskim aktivnostima, doprinosu jevreja razvoju slobodne štampe, pa i o cionističkom pokretu u Subotici. Posle razmatranja „novog početka” (1918 god) slede informacije o tragičnoj sudbini jevreja u Subotici u događajima II. svetskog rata.

Summary

The History of Subotica Jews

In this article the author analyses the fate of the Jews in the light of historical dynamism. In his thesis he argues that the presence of Jews in Subotica cannot be separated from local history and further that their presence has left a strong imprint in the history of the town. This is due to the fact that the Jews have contributed greatly to the development of the economy, culture and public health of the town. Although there was a tendency for assimilation, the Jews, in this town as well, have remained relatively isolated. The author discusses extensively their position in the 18th century, then the establishment of their first religious community (1797), the attitude of Jews towards the national movements, their economic activities, their contribution to the development of the free press, as well as the Zionist movement in Subotica. After the discussion of the „new beginning” (1918) information about the tragic fate that befell the Jews in Subotica follows, including the events of the Second World War.

MÁS SZÓVAL

A rovat azokat igyekszik bemutatni, akiknek erre, szakterületükön belül, nem lenne szükségük: gondolkodásukat, alkotásaikat a szakma határainkon túl is ismeri. Mi azonban a be nem avatottakhoz szeretnénk közelíteni őket.

Ezért kérünk fel vajdasági – vagy vajdasági származású – tudósokat, művészeket, szakembereket, hogy próbálják meg más szóval elmondani, mi az, ami leköti őket, vagy írjanak kutatási területük, hivatásuk értelméről, sorsáról.

Folyóiratunk nyelvi közegét és feladatait szem előtt tartva azokhoz fordultunk, akik tevékenységükben a magyar nyelvet (is) használják – vagy erre keresnek alkalmat.

E számunkban dr. HORVÁTH Józsefet mutatjuk be.

ÉLETUTAM

1930. november 27-én születtem Ürményházában többgyerekes földműves-családban. Öten vagyunk testvérek, három lány és két fiú. Gyermekkori emlékeim a családi környezethez fűződnek, valamint az óvodához és az általános iskolához, mivel az első négy osztályt szülőfalumban végeztem el az összevissza firkált, faricskált fapadokban. Nem szerettem sem óvodába, sem iskolába járni, szinte vártam, hogy ez utóbbi mikor fog már leégni. Édesapám és édesanyám vallásosak voltak, így testvéreimmel vallásos nevelésben részesültünk. Ez magában foglalta a katolikus ünnepek megünneplését, a húsvétot a vele járó locsolkodással, a meghitt karácsonyt, a kántálással, az éjféli misével, valamint a pásztorok miséjével. Még ma is érzem azt a tömjénfüsttel keveredő fenyőillatot, amely akkor a templomban terjengett. Külön élmény volt számomra a házszentelés, amelyet vízkeresztkor kezdtünk a faluban és amely három napig tartott. Hat évig voltam ministráns és azt hiszem az éneklés szépségeit akkor kezdtem tanulni.

A gimnázium első és második osztályának anyagából magántanulóként készültem Ürményházán. Versceen majd Becskereken vizsgáztam az 1941-ben megnyílt magyar gimnáziumban. Még ma is emlékszem dr. Géczy Tibor tisztelendő úrra, aki a latin nyelvvizsgán feltette a kérdést, hogy melyik olvasmányt tudom a legjobban. „Tudom az egész könyvet” – feleltem. No, akkor fordítsd le a következő mondatot: „Romulus primum Palatium munit.” Meg is kaptam érte az akkoriban nagyon ritkán osztogatott egyest. Latinból az ürményházi plébános készített fel, más tantárgyakból pedig az akkori tanítónő.

Mivel 1943-ban elég jó termés ígérkezett, édesapám beíratott Becskereken a magyar nyelvű gimnázium harmadik osztályába. Nagy változást jelentett ez számomra. Privát kvártélyban laktam, jó félórai járásra a gimnáziumtól. Az osztályfőnököm, Néveli Ilona tanította a történelmet és a latint. Mindkettőt teljes szívvel szívtam magamba.

A háború miatt az iskolában a tanítás csak 1945 tavaszán kezdődött és ekkor frakoztam be a gimnázium negyedik osztályába. Ez a tanév elég rövid ideig tartott, e rövid idő alatt is hol ide, hol oda költözködött osztályunk. 1945 szeptemberében a gimnáziumunk a Messinger nevezetű iskola épületébe költözött, és a Magyar Tannyelvű Vegyes Főgimnázium nevet viselte. Két párhuzamos osztályunk volt, az „a”, ahová lányok és fiúk vegyesen, és a „b”, ahová csak fiúk jártak. Én az utóbbiba jártam. Osztályunk igen híres volt, mert a tanulás mellett a sport majdnem minden ágában kimagasló eredményeket ért el. Abban az időben a sokoldalúság volt a jelszó, ebben is elsők voltunk, 24féle mesterséghez értettünk. Tanáraim közül mély tiszteletet és szeretetet éreztem elsősorban osztályfőnököm, Ambrozy Károly, továbbá Fischer András, Győrffy Béla, Heklay István, Telkes Imre, Józó János és Appler Tivadar iránt. Ebben a gimnáziumban érettségiztem 1949-ben, még három falumbeli diáktársammal együtt.

Érettségi után, mivel a belgrádi egyetemre nem tudtam bejutni (akkor még nem volt felvételi), barátommal, Kása Istvánnal a Tanárképző Főiskolára frakoztam Újvidéken, vegytan és fizika szakra. A tanulás mellett mindenhova eljutottunk és sokat dolgoztunk, de azért két év alatt mégis elvégeztük a főiskolát.

1951 szeptemberében sikeres felvételi vizsga után a belgrádi Gyógyszerészeti Egyetemre frakoztam. Vonzalmat éreztem azon tantárgyak iránt, amelyekben a szerves kémia képviselve volt. Meg kell említenem, hogy másodévesként preparatív szerves kémiából a gyakorlataimmal különösen jó eredményeket értem el, és kitűnő szóbeli vizsgát tettem. Ennek eredményeként felvettek demonstrátornak (bemutatónak) szerves kémiából, és én megelégedéssel segítettem a fiatalabb egyetemistáknak. Ez egy pozitív anyagi fordulatot is jelentett számomra, mert a pénzjutalom a heti 10 óra bemutató-gyakorlatért nem volt megvetendő összeg. Mindamellelt szerényen éltem. Az egyik jó barátommal (Sz. Szilárdal) laktam együtt egy 2x2 méteres szobában, fekvőhelyünként egy emeletes ágy szolgált. Egyik évet a másik

után sikeresen végeztem el, úgyhogy időben, 1956 júliusában megszereztem az oklevelet.

Visszatekintve, nehéz sorsú gimnáziumi diák és egyetemista voltam. Június végén a vizsgák után mindig hazautaztam Ürményházára és már másnap kora reggel várt az ősi foglalkozás, a földművelés. Kapáltam, arattam, ugaroltam, csépeltem; dolgoztam úgy augusztus elsejéig, és utána újra kezdtem a tanulást. Azokban az években Ürményházából, abból a kis faluból, 14–16-an voltunk egyetemisták. Sorsunk nyáron át egyforma volt.

Az egyetem után egy évig katona voltam. Négy hónapot a tiszti egészségügyi iskolában, a hátralévő időt pedig a belgrádi Katonai Akadémia kórházában a laboratóriumban töltöttem.

A szerves kémia professzora már egyetemi éveim alatt többször említette, hogy amint végzök, maradjak az egyetemen. Majd a Mikrobiológiai Intézet professzora, aki egyben immunológus is volt, keresett egy gyógyszerészt – vegyészt, aki az immunológia kémiai részével foglalkozna. Mivel a szerves kémián éppen nem volt szabad hely, tanárom ajánlatára felkerestem a Mikrobiológiai Intézet igazgatóját és beszélgetésünknek az lett az eredménye, hogy felszerelésem után benyújtottam pályázatomat és fel is vettek tanársegédnek 1957 novemberében. Hallgattam ugyan mikrobiológiát és vizsgáztam is belőle, mégis 2–3 év kellett, amíg jobban megbarátkoztam a mikrobákkal és amíg belejöttem a gyakorlatok vezetésébe. A laboratóriumban kizárólag immunológiával foglalkoztunk, én pedig különösen a vegyészeti részét szorgalmaztam. Elég hamar jó eredményeket értünk el, kutattuk pl. az immunizált csirkék lépjéből kiválasztott ribonukleoprotein képességét ellenanyag átvitelében, nem immunizált csirkékben. A laboratóriumi felszerelésünk igen szerény volt, így a ribonukleoprotein és később a nukleinsavak izolálását, az akkoriban jól felszerelt Boris Kidrič Intézet (Vinča) egyik laboratóriumában végeztem. Eredményeink színvonalasak voltak, s kettőt közülük a nemzetközi tudományos folyóirat, a Nature is megjelentetett.

Mivel az Intézet igazgatója Janković professzor elégedett volt a képességimmel és munkámmal, tanácsára megpályáztam egy ösztöndíjat az USA-ban, a Bostoni Harvard Orvostudományi Egyetem Bakteriológiai és Immunológiai Intézetének, Immunokémiai laboratóriumában. A válasz hamarosan meg is jött, az ösztöndíj egy évre szólt. A Gyógyszerészeti Egyetem beleegyezésével 1962 novemberében útnak is indultam.

Az immunokémiai laboratórium vezetője (dr. Leskowitz) vegyész volt és ezért jól megértettük egymást. A poliszacharidok keresztreakciójával, majd a haptének sajátosságával foglalkoztam, és doktori disszertációm nyolcvan százalékát ott készítettem el.

Az amerikai életforma, legalábbis abban az időben, eléggé különbözött az itthonitól. Számos ismeretséget kötöttem szakmabeliekkel és európai kívándorlókkal. Mindannyiuk esetében arra lettem figyelmes, hogy már leszármazottaik első generációja is gyengén, vagy schogyan sem beszélte az anyanyelvét. Gondoltam is többször magamban, ha ittrekedek, az én gyerekeim se lesznek kivételek. Az egy év leteltével dr. Leskowitz és amerikai

munkatársaim is ajánlatot tettek, hogy maradjak tovább, de én 1964 elején mégis visszatértem Belgrádba. Számos okom volt rá. Az egyetemtől kapott egy év bőven lejárt, a tanszéken is megígérték, hogy visszajövök, de mindennél fontosabb az volt, hogy itthon Ildikó várt rám. Hazajövetelem után rövid időn belül feleségül is vettem.

A tudományos munkámat folytattam, és 1965 decemberében a belgrádi Gyógyszerészeti Egyetemen megvédtem doktori értekezéscsomet, A *Mycobacterium phlei* különböző frakciói mint adjuvánsok címmel.

Tovább dolgoztam a ribonukleoprotein izolálásán különféle állatok agyvelőjéből. A cél az volt, hogy a kapott antigénekkal immunizáljunk nyulakat vagy csirkéket, és ezáltal az immunizált állatok szervezetében ellenanyagok, ellentestek termelődjenek. Az ellenanyagok a szérum gamma-globulin frakciójában voltak fellelhetők és kiválaszthatók. Egyik kísérletünk a következő: macskákat tanítottunk be bizonyos mozdulatokra, hang és elektromos hatás segítségével. A jól betanított macskák agykamrájába anti-ribonukleoprotein ellenanyagot fecskendeztünk. Az eredmény a legtöbb macskánál, a teljes feledékenységre a betanított mozdulatokat illetően. Tehát, az ellenanyag, amely specifikus az agyvelő fehérjéire, képes a betanított mozdulatok (a memória) törlésére. E munkánk 1968-ban jelent meg a *Nature* c. folyóiratban és abban az évben az egyik legjobb munkaként ismerték el.

Kitartó kutatásaim eredményeként szaporodtak a tudományos munkáim, úgyhogy 1970-ben tudományos munkatársá, majd 1975-ben docensé választottak a Gyógyszerészeti Egyetemen. Közben feleségemmel 1973-ig albérletben laktunk. Talán sok minden könnyebben ment volna, ha politikával is foglalkozom, de így, mint pártontkízüli, csak a munkámban bízhattam.

Időközben nagy öröm érte családunkat. 1971-ben megszületett kislányunk, Csilla. Mivel albérleti lakásunk ekkor már szűkösnek bizonyult, feleségem Csillával hazaköltözött Debelyacsára a szüleikhez. Ez egy részleges megoldás volt, mert feleségem már akkor tanárként dolgozott a kovačica gimnáziumban és a debelyacsa 10 osztályos iskolában is. Én pedig ezután ingázni kezdtem a Belgrád–Debelyacsa vonalon. Második kislányunk, Melinda jövetele 1977-ben végtelenül megörvendeztetett bennünket. Életünk még dinamikusabbá vált, de ennek eredményeképpen gyermeink Debelyacsán magyar iskolában tanulhattak.

Kísérleti eredményeink alapján eljutottam az immunológiai és immunokémiai európai és világkongresszusokra (Brighton, Koppenhága, Párizs, Isztambul, Budapest, Róma, Firenze stb.). Tanulmányutaim is voltak bőven (Stockholm, Rehovot, Moszkva, Canterbury stb.).

1978-ban megválasztottak magántanárnak, majd 1986-ban egyetemi tanárnak a Mikrobiológiai és Immunológiai Tanszéken. Megjelent tudományos munkáim száma ekkorra 78-ra növekedett. Hamarosan egy teljesen új tantárgyat vezettek be a Gyógyszerészeti Egyetemen, az immunokémiát. Mivel én ezzel foglalkoztam, kineveztek egyetemi tanárnak immunokémiából. Közben a munkáim száma 105-re gyarapodott.

Horváth József

AZ AGYVELŐ ANTIGÉNJEI

Az agyvelő számos oldható fehérjét és sejtestecskéket tartalmaz, amelyeket különleges vegyi folyamatokkal izolálhatunk, vagyis választathatunk ki. A fehérjék és a sejtestecskék egyben antigének is. A szervezetbe jutva immunválaszt váltanak ki. Az immunválasz a sejtközvetített (celluláris) és a humorális ellenanyagok létrejöttét foglalja magában.

Elsősorban a sejtestecskék, mégpedig a szinaptikus vezikulák, a szinaptikus membrán, a riboszómák és az endoplazmatikus retikulum (mikroszómák) kiválasztásával foglalkoztam. Ezután következett a különféle idegsejtspecifikus fehérjék, mint az S-100, a neuronspecifikus enoláz (NSE), a tubulin, a neurin, a stenin, az acetilholin, a receptorprotein stb. kiválasztása. A munkám magába foglalta a felsorolt sejtorganellumok és fehérjék megfelelő ellenanyagának előállítását, kísérleti állatok immunizálásával. A szérumból kiválasztott ún. gamma-globulin, antitesteket tartalmazott, melyek további tisztítását úgynevezett immunoabszorbensek segítségével értem el. A végén a preparátum csak tiszta ellenanyagot tartalmazott, amelyek specifikus reakcióba léphetnek a termelésüket kiváltó antigénnel – fehérjével, vagyis az immunizálásra használt antigénnel. Az így előállított ellenanyagok segítségével kutattuk az agyvelő-antitestek biológiai hatását *in vitro*, izolált, subzofágális (csiga) és cervikális ganglion (patkány) sejteken. Mikroelektronikus technikával regisztráltuk az ellenanyagok előidézte változásokat. A kísérleti eredmények azt mutatták, hogy az agyvelő-ellenanyagok a specifikitástól függően különféle változásokat idéznek elő a bioelektrikus aktivitásban az izolált ganglion sejteken. Ezek a bioelektrikus változások logikusan rámutatnak a hasonló változásokra *in vivo*, az emberi testben, a különféle pszichiátrikus betegségek (szkizofrénia, gyengeelméjűség, levertség és cerebrális sorvadás) esetében. Ezekből a kutatásokból 24–26 tudományos munkát közöltünk.

További kísérleteinkben felhasználtuk az agyvelőből kiválasztott idegspecifikus fehérjéket, az S-100 proteint, amelynek jelenléte a glia-sejtekhez fű-

zódik, a másik protein a neuron-specifikus enoláz (NSE), már a neve is rámutat, hogy az idegsejtekben található. A neuropszichiátrikus betegségek patogenézise még mindig eléggé ismeretlen, bár többféle elmélet létezik, de egyik sem tudja teljesen megmagyarázni az idegbetegségek folyamatát. Mi feltételeztük, hogy a neuron-glia komplex fehérjéi-antigénjei külső és belső tényezők hatására (vírusok, baktériumok, toxinok, kábítószeresek, gyógyszerek, félelem, fizikai bántalmak, stb.) megváltoztatják szerkezetüket, így módosított antigénekké, autoantigénekké válnak. Ezek az autoantigének érzékennyé teszik (azaz szenzibilizálják) a szervezetet a neuron-glia komplex antigénjeire. Autoimmunitást idéznek elő a szervezetben. Ha ez így van, akkor bőrpróba segítségével az idegsejt-antigénekkal kimutatható a szervezet szenzibilizálása az elmekórtani betegeken.

Kb. 2000 beteget vizsgáltunk S-100 és NSE idegsejt-fehérjékkel, ami abból állt, hogy az említett antigénekből 0,1 ml-t a páciensek bőrébe juttattunk. Az antigének beadása helyén bőrreakció jelentkezett, és azt három óra elteltével milliméterekben mértük. Ez a korai típusú túlérzékenység (Arthus-reakció), a 24 óra múlva jelentkező pedig a késői típusú túlérzékenység (hiperszenzibilitás), ezt is ugyanúgy mértük. Az Arthus-reakciót az S-100 antigénre a betegek többsége kifejllesztette. A gyengeelméjű betegek 95 százaléka, a cerebrális sorvadás 81 százaléka, a levertség 81 százaléka volt pozitív, míg a szkizofréniában szenvedő betegeknek csak a 74 százaléka. A késői típusú túlérzékenység legkifejezettebb volt a cerebrális sorvadásnál, mégpedig 93 százaléka, a levertségnél 92 százaléka, gyengeelméjűség esetében 91 százaléka, s valamivel kisebb volt a szkizofréniás betegeknél (70 százaléka). Az NSE-vel végzett bőrpróbák jóval gyengébbeknek bizonyultak.

Ezen eredmények alapján állíthatjuk, hogy a felsorolt különböző tényezők között a sejtközvetített immunitás is hozzájárul a neuropszichiátrikus betegségek kialakulásához, de nem állítjuk, hogy az autoimmunitás a kezdeti okozója a neuron-glia komplex megsértésének és következménye a pszichiátriai szimptomáknak. Ezekből a kutatásokból kb. 12 tudományos munkát jelentettünk meg.

A közelmúltban kutatásunk tárgya volt, hogy van-e, és ha igen, milyen az összefüggés a kábítószerélvezők (heroin), valamint a HIV+ és HIV- páciensek között. Ezekben a kutatásokban is az S-100 és NSE antigént használtuk. HIV+ és HIV- kábítószerélvező betegeken bőrpróba segítségével kutattuk a túlérzékenységet a fent említett antigénekre. Az ellenanyagok jelenlétét szintén kutattuk az ún. ELISA-próbával.

Az eredmények azt mutatták, hogy a HIV+ kábítószerélvezők nagy százaléka tartalmaz ellenanyagot az S-100 (70 %) és NSE (57 %) antigénekre, úgyszintén nagy százalékban túlérzékenyek az S-100 (83 %) és NSE (59 %) idegsejt-antigénekre. A kábítószerélvező HIV- páciensek jóval kevesebb százaléka tartalmaz ellenanyagot az S-100 és NSE antigénekkal szemben, s kevésbé túlérzékenyek az S-100 és az NSE fehérjékre.

A legegyszerűbb magyarázat az lenne, hogy a kábítószerélvezőkénél a heroin vagy a HIV vírus, vagy mindkettő együttvéve megrongálják az agyvelő idegsejtjeit, előidéznek az S-100 és NSE antigének (autoantigének) felszabadulását a szervezetben. Ezek az autoantigének aktiválják a humorális és celluláris immunszerkezetet az ellenanyagok termelésére és a túlérzékenység előidézésére. A HIV+ narkomániásoknál a HIV vírus még inkább elősegíti az autoantigének felszabadulását az agyvelőből és így az ellenanyagok termelését és a túlérzékenység kifejlődését a szervezetben. Mindenesetre az említett folyamatok mellett még sok más tényező is szerepel, vagy közbejátszik. Ez a munkánk tavaly jelent meg az *Int. J. Neuroscience* folyóiratban és igen nagy az érdeklődés iránta.

Rezime

Antigeni mozga

Biološka aktivnost anti-mozak antitela (ABAs) ispitivana je na modelu izolovane ganglije vinogradskog puža (*Helix pomatia*) i cervikalne ganglije pacova. ABAs su dobijeni imunizacijom kunića sa S-100, NSE, mikrozomima, sinaptičkim membranama i bioelektrične promene pre i posle izlaganja neurona anti-mozak antitelima. U zavisnosti od specifičnosti, ABAs izazvali su značajne promene u bioelektričnim aktivnostima neurona. Ove promene upućuju na mogućnost sličnih pojava in vivo između ABAs i neurona u organizmu i mogu izazvati funkcionalne promene neurona što dovodi do psihijatrijskih oboljenja.

Ispitivan je odnos između imunološke preosetljivosti i psihijatrijskih oboljenja. Pacijenti sa cerebralnom atrofijom, demencijom depresijom i scizofrenijom testirani su pomoću kožnih proba sa S-100 i NSE proteinima. Skoro svi pacijenti su razvili pozitivne kožne reakcije na S-100 i NSE antigene. Najveći procenat pozitivnih kožnih proba dobijene su u pacijentima sa cerebralnom atrofijom (93%), depresijom (92%), demencijom (91%), a znatno su slabije reakcije u pacijentima sa scizofrenijom (70%). U kontrolnih osoba procenat pozitivnih reakcija bio je 9%. Ovi rezultati upućuju na direktan uticaj celularnog imuniteta na razvoj psihijatrijskih oboljenja.

Narkomani (HIV+ i HIV-) testirani su subcutano sa S-100 proteinom mozga čoveka i neuron specifičnom enolazom (NSE), na kasnu kožnu preosetljivost i prisustvo autoantitela. Rezultati pokazuju da učestalost i intenzitet kožnih proba na S-100 i NSE su znatno veći u HIV+ nego u HIV- osoba. Prisustvo i količina anti-S-100 i anti-NSE autoantitela u HIV+ bolesnika značajno su veća u odnosu na HIV-. Povećanje broja pacijenata sa autoantitelima i kožnim reakcijama na S-100 i NSE proteine bile su proporcionalno pozitivne sa dužinom narkomanskog staža. Smatra se da heroin sam, ili zajedno sa HIV infekcijom oštećuje neuron-glija kompleks, izaziva oslobađanje autoantigena (S-100 i NSE) koji zatim aktiviraju autoimune mehanizme organizma što dovodi do humoralnog i celularnog autoimuniteta na nervne antigene.

Summary

Brain antigens

The effects of anti-brain antibodies (ABAs) on neurons of the snail (*Helix pomatia*) and cervical ganglion of the rat was investigated. ABAs were produced in rabbits using S-100 protein, NSE, microsomes, synaptic membranes and synaptic vesicles of the rat brain. Using microelectrode technique, recordings were made before purified ABAs. The results showed that according to the specificity, of ABAs they induced profound changes in the bioelectrical activity of neurons. It is logical to assume that an *in vivo* collision and consequent appearance of psychiatric symptoms in patients.

The correlation between immunological hypersensitivity and psychiatric diseases were investigated. Patients with cerebral atrophy, dementia, depression and schizophrenia were skin tested with human brain proteins, S-100 and NSE (neuron specific enolase). Almost all patients developed positive skin reactions to S-100 protein was highest in patients with cerebral atrophy (93%), depression (92%), dementia (91%) and lower in patients with schizophrenia (70%). Of control subjects only 9% responded to S-100 protein. The skin reactions to NSE were much less pronounced. The results indicate that cell-mediated immune processes may be involved in brain mechanisms underlying psychiatric diseases.

Heroin addicts (HIV+ and HIV-) were tested subcutaneously with human brain S-100 protein and NSE to evaluate the delayed hypersensitivity skin reactions to these antigens. Serum autoantibodies were detected by ELISA. In drug-dependent patients the incidence and severity of delayed hypersensitivity skin reactions to S-100 and NSE were much more manifested in HIV+ than in HIV- subjects. The occurrence and amount of anti-S-100 and anti-NSE autoantibodies were much higher in HIV+ than in HIV- heroin addicts. The incidence of both autoantibodies and delayed skin reactions was positively related to the duration of drug abuse. It has been suggested that the high incidence of autoimmune phenomena in heroin-dependent subjects is that heroin itself, or HIV infection or both, by damaging brain tissue, increase the release of S-100 and NSE antigens in circulation, trigger humoral and cell-mediated components of the immune system and thus lead to hyperimmune responses to brain antigens.

ÚJABB UTAINK A SZOLGASÁGHOZ

F. A. Hayek: *Út a szolgasághoz*. Budapest, 1991

Újra kísértetek járják be térségünket: nemzeti totalitarianizmusok kísértetei. A harmincas évek „válságos évtizedeinek” hátborzongató időszerűségét tapasztaljuk, fasizálódó politikai tendenciákat, militáns szárnyacsapkodásokat, erőszakbálványzást, a gazdasági és a politikai diktatúrák föllevenftését, az idegenek és a kisebbségek gyűlöletét és erőszakos asszimilációs gyakorlatot. Nemzeti kizárólagosságot hirdető ideológiákat észlelünk, amelyek öntételezésük szerint misztikus kapcsolatot tartanak fenn a nemzeti génusszal. Újra életre keltek a diktatórikus tervezési éthosz üdvösségét, valamint a nyerskommunizmus egyenlősdijét prédikáló eszmerendszerek, a szabadság értékeinek tisztelete helyett a hűség és az alázat hagyományos képzetait szorgalmazó elképzelések és egyéntipró kollektivistá eszmék uralják a korszakot. Hic Rhodus, hic salta – ez a gondolat sarkallta a politikusokat és gondolkodókat a nyolcvanas évek második felében, amikor sokak számára úgy tűnt, hogy „egy dicsőséges forradalom” küszöbén állunk. A totalitáriánus mozgalmak és az antiliberális tanok térhódítása azonban igen gyorsan alapjaiban kérdőjelezte meg a lényeges társadalomátalakulásba vetett reményeket. A bürokratikus és antiliberális kollektivistát alátámasztó ideológiák túlélése, valamint a szabadság terjedését célzó kultúra kudarcra folytonosan emlékeztetnek bennünket az okcidentális civilizáció beszéd- és gondolkodásmódját egyre in-

kább meghatározó posztmodernnel szembeni keserű időszerűtlenségünkre. A mindenfajta kényszerrel szembeni következetes gyanúper, a tekintélyellenes éthosz, a szellemi és anyagi ökológiát magában foglaló diszkurzus, a szubkultúrák sokasodását támogató elméletek, a pluralizmusnak a legszélesebb értelemben való érvényesítése, a cselekvési alternatívák kiszélesítése stb. jellemzik ezt a posztmodern kultúrát, amely olyannyira időszerűtlenné teszi az etnikai elitnek errefelé alkalmazott legitimitációját. Elgondolkodtató, hogy ezek az elit (amelyek sokszor a régiek) a jól ismert kommunista hivatástudat logikáját képviselik – azzal a különbséggel persze, hogy az eszményi közösség az egyéni szabadságjogokat kiszűrő nemzet – s továbbra is az igazság abszolút letéteményeseként gyakorolják uralmukat. Egyszóval, míg a posztmodern diszkurzus a posztliberális gondolatok kibontásán fáradozik, addig az európai kontinens ezen részén elakadt a liberális tradíció minimális elsajátítása is.

Mindezt azért mondtam el, mert a szabadság alkotmányosság, a hatékony hatalomkorlátozás újra és újra észlelt hiánya, valamint a posztmodern pluralizmus esetleges szigetcskéinek állandó lepusztulása mélyen befolyásolja Hayek e művének olvasatát. (A hermeneutikai bölcsélet mutatta ki, az értelmezendő és az értelmező ama sajátos együttmozgását, amely történelmi dimenziót kölcsönöz az interpretáció és a megértés gyakorlatának).

Hayek 1940-től 1943-ig frott munkája nyilvánvalóan új jelentéseket nyert az idők folyamán, s kétségtelen, hogy ezt a híres-hírhedt könyvet másfajta előítéletekkel vesszük kezünkbe, mint például tíz évvel ezelőtt. Az *Út a szabadsághoz* ugyanis fényt vet legújabb önkéntes és kényszerű szolgáltatásaink eredetére és mibenlétére, s nyugtalanító felismerései sokakat rázhatnak fel tepsztségükből. Részre annak a hagyománynak, amely, példának okáért Hannah Arendt *The Origins of Totalitarianism* című művéhez hasonlóan igényes bírálatban részesítette a kollektivistá szmék büvörében vergődő gondolatmeneteket. Jómagam, Hayek megállapításainak és elgondolásainak nem kis részét elfogadhatatlannak tartom. Így, távol áll tőlem a szabadság és az egyenlőség maximái közötti vagylagos kapcsolat föltételezése. Noha látom a szabadság és az egyenlőség megvalósulása közötti ellentmondásokat, azok közé tartozom, akik úgy gondolják, hogy a szabadság és az egyenlőség ügye túlon túl egybefűg, mintsem hogy pusztán a szabadság primátusának hangsúlyozásával megoldhatnánk gondjainkat. Ebből következik, hogy korántsem tekintek oly nagy ellenszenvvel a felülről (lásd, jóléti állam) és alulról (lásd, különféle társadalmi mozgalmak) jövő egalitáriánus korrekciókra mint a tárgyalt szerző. Nem saájatom az európai baloldali hagyomány különféle változatainak Hayek általi össze-mosása, valamint e hagyomány kitessékelése a bántóan és elszomorítóan lassan formálódó demokratikus kultúránkból. Meg kell vallanom, hogy vannak ellenérzéseim az individualizmus taglalásával szemben is. Például, számomra úgy tűnik, hogy az „a priori konstruált szabadságjogok” (Condorcet kapcsán stb.) elítélése s az angol politikai és gazdasági filozófia előnyben részesítésének ilyen módja megkérdőjelezi a vallott történelmi beállítottságot, hiszen éppen azt a történelmi kontextust nem veszi figyelembe, amelynek keretén belül ezen elgondolások kibontakoztak. De nem szükséges neoliborálisnak vagy netalán

neokonzervatívnek lennünk ahhoz, hogy ezt a könyvet haszonnal forgathassuk.

S most hadd összegezzem e rövidírat mondanivalóját. Vissza kell kanyarodnunk a XVIII. és a XIX. századi nagy liberális gondolkodókhoz, értsd de Tocqueville-t, Lord Actont, Edmund Burke-t stb., akik számára a szabadság feladottságot, védelmezendő értéket jelentett, szemben a XX. század kollektivistá révületben élő észjárásaival. E században a szabadság túlságosan is sokszor megszűnik probléma lenni – evidenciákról beszélünk, mintha a szabadság adottság lenne, amelyet egyszer s mindenkorra magunkhoz láncolhatunk. Nem vagyunk hajlandók elhinni, hogy a kollektivistá ideológiák szószólói őszintén vallják szabadságtípró eszményeiket, s ezzel lehetőséget adunk a közöttünk élő totalitáriusoknak, hogy kidomborítsák szabadságellenes gondolataikat. Hayek eszmefuttatása nem ritkán történelmi indítatású, nem osztja Hegel kihegyezett kéte-lyét a történelmi tanulóssal kapcsolatban, hovatovább, szerinte a liberális eszme sikere a történelmi tanulás esélyével függ össze. Nem szabadna feledni – így Hayek –, hogy a nyugati civilizáció már a század első évtizedeiben eltávolodott alapvető normáitól, tehát a totalitarianizmus uralomra jutása fokozatosan ment végbe. A náciizmus és a szocializmus mint megvalósult totalitáriánus kísérletek csupán betetőződése ezeknek a folyamatoknak. Hayek, Keynes nevezetes könyvének (A foglalkoztatás...) zárószakaszában kifejtett gondolataival ért egyet, miszerint a politikai és a gazdaságfilozófusok eszméi sokkal nagyobb befolyást gyakorolnak mint azt általában gondoljuk. A politikában közkezen forgó ideológiák is a múltban hangoztatott értelmiségi gondolatkörökből származtathatók. Messzire vezetne, ha részletesen elemezném Hayek gondolatait erről a kérdérről, amelyek más könyveiből és tanulmányaiból hüvelyezhetők ki, de úgy tűnik, hogy ehelyütt közel kerül korunk másik jeles politikai gondolkodójának, Isaiah Berlinnek a véleményéhez, aki szintén nagy je-

lentséggel ruházza fel az eszmetörténet pozitív és negatív hőseit a társadalmi gyakorlat alakításában.

Az individualizmus fogalomköre kompromittálódott, ma inkább az egoizmushoz és az önkényhez kapcsoljuk, holt ezáltal veszni hagyjuk Erasmus, Montaigne, Cicero, Tacitus, Periklész és Thükididész örökségét, jelesül azt a gondolatot, hogy az individuumot „ismerjük el saját világában – legyen az bármilyen szűkre szabott is – legfőbb tényezőként”. (38.o.) Az individualizmus kapcsán azonban hangsúlyoznom kell bizonyos megszorításokat. Hayek, a John Locke, Bernard Mandeville és David Hume által fémjelzett individualizmussal rokonszenvez, s ugyanakkor, a már említett Berlinhez hasonlóan, kiemeli a kontinentális, különösképpen a francia racionalista metafizikával szembeni ellenérveit (lásd az *Individualism and Economic Order* című kötet, *Individualism: True and False*, című tanulmányát, 1947, 4.o.). Az autentikus individualizmus elsősorban társadalomfilozófiát jelent, méghozzá egy olyan fogalomkört, amely arra irányul, hogy megértse, milyen mozzanatok determinálják a társadalmi gyakorlatot, s csupán másodsorban képezi politikai maximák együttesét. (uo.6.o.) El kell vetni a közkeletű félreértést, miszerint az individualizmus az önelégült, izolált, atomszerű egyedet választja kiindulópontnak. A kollektivisták elméletek a társadalmat entitásként láttatják, amely sui generis független az őt léteztető egyedek praxisától. A racionális, karteziánus pszeudoindividualizmus a gyakorlatban mindig kollektivismust feltételez, ahogy ezt a Descarestól Rousseauig és a francia forradalomig terjedő hagyomány példája is bizonyítja. A racionális individuumnak ontológiai a priori-ként való tételezése ugyanis kiiktatja a spontán társadalmi rend kialakulásának lehetőségét. E metafizika szociális engineeringjével szemben, az autentikus individualizmus az egyedet nem a könyörtelen és merev racionalizmus fényében vizsgálja, számára csupán

törékeny egyedek léteznek, akik nem tévedhetetlenek, s akik tévedései ép-penséggel a spontán rend keretén belül korrigálódnak, azaz, társadalmi gyakorlatunk az individuális akciók előre nem látható eredményeiben és következményeiben nyilvánul meg. Tehát az egyének spontán és ellenőrizhetetlen erőfeszítései létrehozhatják a gazdasági tevékenység rendjét, s felszabadíthatják az egyéni energiákat. Ám Hayek számára a liberalizmus nem változhatatlan hitvallás, amely végérvényesen rögzített szabályokat gyűjt össze. Éppen ezért tiltakozik a liberalizmusnak a laissezfaire elvével való kiegyenlítése ellen. Különbség áll fenn azon eszme között, amely a társadalom alakításában spontán erőkre támaszkodik és lehetőség szerint a legminimálisabb kényszerrel javasolja azon eszme között, amely passzív módon elfogadja a fennálló intézményeket. Megjegyzendő, hogy semmi sem áll távolabb Hayektól, mint a statikus elemzés, amely a liberális gazdasági gondolkodást operacionalizáló tankönyvek sajátja. A gazdasági verseny dinamikus jelentésvonatkozásait elemző tanulmányára utalok itt példaként, amely merőben elüt a szokásos értelmezésektől. (lásd a *The Meaning of Competition* című tanulmányt, i.m. 1947, 92-106) Számára a liberális szellemű ember „társadalmi beállítottsága arra a kérésre emlékeztet, akinek ahhoz, hogy az általa gondozott növény növekedésének legfontosabb feltételeit biztosítsa, a lehető legtöbbet kell tudnia a növény szerkezetéről és életműködéséről” (43.o.).

Hayek úgy látja, hogy egyfajta türelmetlenség okozta a liberalizmus hanyatlását, az elért sikerek az értékek gyarapításában arra készítették bennünket, hogy türelmetlenek legyünk az egyenlőtlenséggel, a jólét hiányával, egyszóval a negatív jelenségekkel szemben. A liberalizmus fakuló gondolköre negatív hitvallássá alakult át, amely legfeljebb a közös haladásban való részvétel szükségességét igazolta. Így teremtetek meg azok a nézetek, amelyek a társada-

lom egészének radikális megváltoztatását tűzték ki célul és a régi liberális elvek elhanyagolhatósága mellett érveltek. Így került arra sor, hogy a liberális szabadelvűséget felváltották a szocialista normák igazolására összpontosító törekvések. A szocializmus kezdetben nyíltan a tekintélyelvűséget preferálta, sőt, mi több, a gondolkodás szabadságát tekintette a legnagyobb bűnnek. Később megváltoztatta stratégiáját, egy újfajta szabadság eljövételének ígéretével lépett fel, amely azonban csupán a hatalom korlátlan akarását hivatott elfedni. Ez az ígért szabadság, amely egyes szocialisták szerint a szükség-szerűség meghaladását fogja eredményezni, valójában az egyéni szabadságjogok megnyirbálását jelentette, egy új utat a szolgaságba. A demokratikus szocializmus teljességgel megvalósíthatatlan elképzelés, bármely idevágó törekvés a szabadság leszűkítését jelenti: miközben a szocializmus a mindenre kiterjedő szervezést választja módszerül, a szabadság értéke drámaian lefokozódik. Még azok a szocialisták is, akik nem óhajtják választott eszméjüket a „vulgárszocializmus” gondolataira egyszerűsíteni, éppoly lényegesnek tartják a totalitást szervező módszereket, mint a szocializmus fennköltnek minősíthető céljait.

Hayek értelmezésében a szocializmus a kollektivismus alá tartozó fajfogalom, amely a szervezést biztosító tervezési éthoszt népszerűsíti. Eme éthosz arra a vágyunkra támaszkodik, hogy problémáinkat a legnagyobb előrelátással kezeljük, s a szocialisták szerint minden esetben előnyösebb, ha tevékenységeinket ennek megfelelően, egy tudatosan szervezett, központilag irányított tervnek rendeljük alá. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a közhiedelmekkel ellentétben, Hayek nem a tervezéssel perlekedik in abstracto, csupán elfogadhatatlannak tartja a kompetitív rendszer alappilléreit kiszorító tervezést, amelyet a jobb és a balloldali szocialisták egyaránt szorgalmaznak. Ezen vélemény azonban újfent nem a dogmatikus *laissez-faire* álláspont kései

megismétlését jelenti: a liberális gondolkodás szerint a hatékony verseny keretfeltételei biztosíthatják az egyéni erőfeszítések kibontását, ami viszont ellenőrizhető állami működést és fellépést igényel. Hiszen csak az állam folyamatos közreműködése se révén teremthetjük meg a verseny hatékony funkcionálását, s csak a kormányzati fellépés közvetítésével biztosíthatjuk meghatározott szolgáltatások működését. Mindez azonban nem jelentheti a tervezés agyonkoptatott legitimációs képleteinek szorgalmazását, amelyek tőlünk független, azaz, általunk befolyásolhatatlan körülményekre hivatkozva javasolják a kényszert előfeltételező tervezés letéteményesítését. Ilyen független körülménynek minősül például a technológiai változás, amely – így szól a szokásos érvelés – a szabadság bizonyos formáiról való lemondást igényli. Nyilvánvaló, hogy a technológiai fejlődés kiterjeszti hatalmunkat, ám ez a tény semmiképpen sem jelentheti a szabadság felszámolásának szükségességét. A szabadság mellett szóló érv abban merül ki, hogy „teret kell hagynunk az előre nem látható szabad növekedésnek”. (83.o.) Hayek elveti a szociális gyakorlattól függetlenedő, meta-társadalmi technológia eszméjét, amely e haladást tőlünk függetlenül ábrázolja. Tehát, a technológiai fejlődés semmiképpen sem érv a szabadságjogok megnyirbálása mellett, de kétségtelen, hogy a technika robbanásszerű alakulása a szabadelvű gondolkodás újrafogalmazott védelmét feltételezi.

Ha a társadalom munkamódjait egy stratégiailag körülövekelte egységes célnak rendeljük alá, akkor egy olyan teljességet átfogó etikai kódexet is létrehozunk, amely minden egyes szükségletünket az említett célnak megfelelően rangsorolja. A tervezés nem csupán technikai elveket és módszereket összegyűjtő kelléktár, hanem társadalomszervező és társadalmat konstituáló elvek sorozata. Tudniillik, képzelőerőnk korlátozottsága folytán, egy, a gesztusrendszerünket a teljesség igényé-

vel szabályozó tervezési éthosz csak erőszak révén gyakorolható. Nem szükséges, hogy az állam a társadalom minden részlemét ellenőrizze, elegendő a fontos szektorok kontrollja ahhoz, hogy egy társadalomfőltti hatalmi szerv mindent maga alá gyűrjön, ahhoz, hogy közvetett módon diktatórikusan kezelje alattvalói sorsát. A gazdaság ellenőrzése mögött az élet általános szabályozását kell látnunk. Hayek tagadja az olyan metafizikai posztulátumok létét, amelyek önálló gazdasági motívumokat tételeznek. Lionel Robbins megfigyeléseit követve, Hayek a gazdasági motívumok mögött ama vágyainkat veszi szemügyre, amelyek meg nem határozott célok elérésében nyilvánulnak meg. Gazdasági motívumok helyett gazdasági tényezőkről kell beszélnünk, amelyek általános céljainkra irányuló tevékenységünk keretfeltételeit alkotják. Éppen ezért a spontán gazdasági tevékenységek ellenőrzése kiterjed összes céljainkra is egyúttal, egyszóval, a gazdasági kontrollja azt jelenti, hogy ki vagyunk téve a hatalom kényének-kedvének.

A demokrácia kultúrájának lényege, hogy a stratégiai tudatos kontrollt csak azon vonatkozásokban ismeri el, ahol a megegyezés biztosítja a kereteket. Ott ahol a megegyezés lehetetlen vagy túlságosan költséges a szabadelvű gondolkodás a spontán rend működésére bízza magát. Hayek a demokráciát eszköznek minősíti a belső béke és az egyéni szabadság megteremtésében. Ez a vélemény nem azt állítja, hogy a demokrácia, az egymást tisztelő alanyok viszonylatának rendszere tévedhetetlen szabályokat jelentene az előrelátó, tudatos tervezéssel szemben. De tudnunk kell, hogy mit veszünk a szabadságról való lemondással. A tervezés, amely kiiktatja a gazdasági és politikai verseny szerves összetevőit azért vezet diktatúrához, mert éppen a despotikus-diktatórikus technikák képezik az eszmék megvalósulásának, azaz, az emberekre való rákényszerítésnek leghatékonyabb eszközeit.

Az állam csak olyan szabályokat tetelezhet, amelyek a helyzetek általános típusai

saira alkalmazhatók. A náci és a szocialista államokat Hayek morálisoknak nevezi, még hozzá abban az értelemben, hogy minden erkölcsi kérdésben ráerőltetik nézeteiket alattvalóikra. A kollektivistá államok pozitíve előírható erkölcsiséget, perfektuált erények gyakorlását teszik kötelezővé. Ilyen módon lehetetlenné válik a közös igazságkeresés, hiszen az előírt erények az egyetlen, abszolút igazság alátámasztását szolgálják. Hayek nem vázolja a baloldali és a jobboldali szocialista és a náci ideológiák közötti különbségeket, noha alkalomadtán bizonyára finomításokra lenne szükség. A totalitarizmus másik jelentékeny kutatója, Johanna Talmon nagy könyvében (*The Origins of Totalitarian Democracy*, 1952, 6.o.) úgy gondolja, hogy a totalitarianizmus csupán exkluzív igazságot és kollektív célokat ismer el, de míg a baloldali totalitarianizmus kiindulópontja az ember esztetikus tevékenysége és üdvözlése, addig a jobboldali totalitarianizmusok a kollektív entitásokra, az államra, a nemzetre vagy a fajra szegezik tekintetüket. Míg a baloldal az emberi természet javíthatóságában és őseredeti autentikusságában bízik, addig a jobboldal egyfajta antropológiai gonosztságot és az ember korrumpáltságát helyezi előtérbe. Míg az előbbi a racionalizmus elveit fogadja el, az utóbbi történelmi, faji és organikus csoportok előjogait szorgalmazza. De mindkét irányzat az erőszak gyakorlását legitimálja.

Tanulságos Hayek könyvének a törvény uralmával és a jogállamisággal foglalkozó fejezete. Ahogy a tervezés és az egészre kiterjedő ellenőrzés egyre erőteljesebbé válik, a szocialisták és a náciak egyre jobban tiltakoznak a formális igazságosság ellen, amely nem törődik a konkrét ember, a nemzet vagy más preferált csoportok boldogulásával. Éppen ezért elengedhetetlen a jogállamiság eszméje kapcsán letisztázni az alapfogalmakat. A Törvény Uralmát nem egyenlíthetjük ki a különböző módon jóváhagyott jogi aktusok érvényesítésének gyakorlatával, a törvényhozó legális mó-

don felhatalmazhatja az államot és a hatalmi szerveket a szabadság felszámolására irányuló tevékenységekre is. A kormányzat valamennyi cselekedete lehet legális, noha nincs összefüggésben a jog uralmának eszméjével. Ha fennáll a totalitást átfogó tervezés, amelyet hatalmi jogosítványok igazolnak, akkor a legönkényesebb uralom is törvényessé tehető. A Törvény Uralma elképzelhetetlen azon szabályok nélkül, amelyek korlátozzák és meghatározzák a kormányzat és a hatalom szerveinek működését, valamint, s ezt már én teszem hozzá, a jog uralma elképzelhetetlen a polgári engedetlenség legalizálása nélkül. A polgári engedetlenség legalizálása, valamint a hatalom szervei működésére irányuló korlátozási technikák híján, lehetősége nyílik az emberi tevékenységek legszéleskörűbb szabályozására. Valaki úgy fogalmazott, hogy a versenyzői társadalom perdöntő hatásai valóban a jogi uralom szeveiben keresendők, de a tervezésnek alávetett rendszerben a végső szankció a hóhért illeti meg.

Le kell számolnunk tehát azzal az illúzióval, hogy a totalitarizmus jóra és rosszra is egyaránt használható. Minden totalitást diktátornak figyelmen kívül kell hagynia a szokásos erkölcsöt, s olyan embereket kell maga mellé választania, akik mentesek a morális fenntartásoktól és gátlásoktól. Lord Acton megjegyzése szerint a hatalom korrumpál, az abszolút hatalom abszolút módon. Ez válaszféle lehet arra a kérdésre, hogy miért a legrosszabbak jutnak fel a csúcsra, hiszen a kollektívizmus örömeit hajhászó politikai szervezeteknek olyan engedelmes és becsapható emberekre van szükségük, akik híján vannak a szilárd meggyőződéseknek és elfogadnak mindenfajta értékrendet, ha azt a megfelelő módon sulykolják beléjük. A kollektivisták etika, egy csoport céljainak elfogadott rendszerére támaszkodik, s elképzelése szerint e csoportot a legnagyobb hatalommal kell felruházni a nemesség céljai elérésének érdekében. Ez az etika kihasználja azt a tendenciát, amely

olyannyira jellemző a „modern emberekre”, akik úgy érzik erkölcsösnek önmagukat, hogy bűneiket más és egyre nagyobb csoportokra ruházzák át. Hayek szerint a tervezési éthosz képviselői ellentétben viselkednek az internacionalizmussal szemben, ami magyarázza a tényt, hogy a szocialista tervezők nacionalista és imperialista hajlamúak.

A gondolkodás államosítása természetesen megcsúfolja a spontán rendben történő igazság keresését, ám a totalitáriánus országokban az elnyomottság érzése közel sem annyira kifejezett, mint azt a naív liberálisok elképzelik. A propaganda és a tömegtájékoztatási eszközök kontrollja révén ugyanis a hatalmi szervek és a kormányzat még a legelképezhetőbb dolgokat is képesek elhitetni az alárendeltekkel. A mindentudó szerepében tetszelgő bürokrácia nem csupán azt óhajtja meghatározni, hogy milyen módon tehetünk eleget vágyainknak és igényeinknek, hanem vágyaink és igényeink formálását is befolyásolja, azaz, korlátlan parancsuralma a vágyak és igények kialakításában ölt testet. Önmagában véve a propaganda nem a totalitarizmus differentia specificája, a lényegét ezúttal úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a propaganda valamennyi alkalmazott technikája ugyanabba az irányba befolyásolja az egyéneket. Mindez pusztító hatással bír az egyénekre nézve: elzsibbasztják az igazsággal kapcsolatos érzékeinket, lehetetlenné teszik az igazság értékének tiszteltését. Talán a szabadság fogalmának kell elszenvednie a legcínikusabb manipulációkat. Peter Drucker mutatott rá, hogy minél kevesebb a szabadság, annál többet beszélnek egy új szabadság ígéretéről, amelyet magasabb rendűnek minősítenek, hiszen nemesebb célokra vonatkozik és a preferált csoport kollektív szabadságát helyezi kilátásba. Miközben lehetetlenné teszik az igazság történetét, miközben elvetik az Európában ismeretes szabadság fogalmát, a hatalom korlátlan „szabadságát” szorgalmazza és a propaganda, valamint a mindenre kiterjedő ellenőrzés segítségével

konstituált többség jogát léteztetik a kisebbségi csoportokkal és az egyénnel szemben. A stratégiai tudatos ellenőrzés karámjába nem szorítható öncélú tevékenységek állam- és társadalomellenesek, mert előre nem látott és kontrollálhatatlan eredményekhez vezetnek. A kollektivistá gondolkodás nem tűri azt az állapotot, amelyben bármely ügy vagy eszme mellett érvelhet valaki, hiszen egy ilyen esetben neveltségessé válna az uralkodó csoport azon joga, hogy meghatározza, mit kellene gondolniuk és hinniük a jámbor állampolgároknak.

Hayek szerint minden következetes szocialista pályája, aki képtelen türelmet tanúsítani az eltérő vélemények iránt, a náciizmusba torkollik, ahogy ezt nemzeti szocialista élettrajza példázza. A nemzeti szocializmus elrettentő erejét gyakran figyelmen kívül hagyják, mert irracionális mozgalommá fokozzák le, amely antiintellektuális jellegűnek tűnik. Holott éppenséggel erőteljes szerzők eszmerendszerűen kell szembenéznünk, akik környörtelenül levonják a premissákból eredő következtetéseket. Az állam iránti áhítatot, a hatalommal szembeni csodálatot, a kollektivismus istenítését, a nacionalizmus és a szocializmus egyesítésének kontextusában olyan jeles szerzők honosították meg, akik értelmiségi produkciója rányomja bélyegét kultúránkra. Julien Benda mintaszerűen megjósolta az

értelmiségi árulását – elszomorító, hogy neves szerzők vetik latba tekintélyüket annak érdekében, hogy igazolják a szolgaságba taszítottak úgymond szükség-szerű sorsát. Megfigyelhető tehát, hogy a totalitáriánus korszak eszmei előkészítésében az értelmiségiek nagy szerepet vállaltak. A szellem amelynek megvilágító erejében hajdanán vakon hittek, nem jelent védelmet a kollektivisták etika szabadságtagadó parancsuralmával szemben. Jeles írók, társadalomtudósok stb. győzőgetnek bennünket arról, hogy lojalitással és alázattal tartozunk a kollektivisták célok szentségének s hogy rá kell bízunk magunkat a célok képviselőit végző elitek gondviselésére. Hogy a Törvény Uraltat és az egyéni jogok érvényesítését alá kell rendelnünk a preferált politikai közösség, azaz a nemzet boldogulásának.

Újra divatosá vált a premodern egyenlőtlenség eszméje, a központosított hierarchia gondolata, amely önhittségében és gőgjében kigúnyolja a társadalmi szférák szétválasztására irányuló törekvéseket, a szabadelvű gazdasági tevékenységeket, a liberális hagyományt, az emberi méltóságot és a toleranciát. Így állunk a szabadsággal mostanában – olvassuk figyelemmel Hayek gondolatait a szolgaságba vezető útjainkról.

LOSONCZ Alpár

JUGOSZLÁVIA: AZ EGYMÁST KERESZTEZŐ TÖREKVÉSEK TÉRSÉGE

A. Sajti Enikő: Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság. Szeged, 1991.

Tavaly, az év második felében a Magyarországtudat-program támogatásával, egy sajátos tanulmánygyűjtemény jelent meg. Mégpe-

dig azért sajátos, mert egy napjainkban végbemenő folyamatot próbál megértetni az olvasóval történeti távlatból, és pedig sikerrel. A kötet jellemzői közé sorolható

az is, hogy szerzőjének a kb. másfél évtizedes munkássága alatt keletkezett írásokat gyűjti egybe. Annak ellenére, hogy ezek a tanulmányok, előadások, különböző időben és céllal készültek, továbbá, hogy különböző időszakokat ölelnek fel, így együtt, egy kötetben megjelentetve, egészet képeznek. A fő kérdések – mint pl. a délszláv népek identitástudata, a jugoszláv eszme megjelenése, fejlődése, győzelme, továbbá az itt élő nem délszláv népek (elsősorban a magyarság) viszonyulása ezen eszméhez és az általa teremtetett valósághoz és fordítva – a kötetben szereplő szinte minden írásban megjelennek: *Nemzetudat és jugoszlávizmus, Jugoszlávia Kommunista Pártja nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években, A jugoszláviai Magyar Párt megalakulása és részvétele az 1925-ös választásokon, Területrevíziók és a nemzetiségi viszonyok, Magyarok a Vajdaságban 1944 őszén, A jugoszláviai magyarok 1945 után, Történelmi vázlat.*

Az első tanulmány nagy vonalakban bemutatja a jugoszláv eszmét, megjelenésétől betel sültségig. Nem maradnak ki azonban a mélyebb ihletésű elemzések sem, amelyek megvilágítják ezen eszmének és az idővel köré fonódott ideológiának a gyökereit (illfrizmus) és a benne kezdettől megjelenő kettőséget, ún. kétszintűséget. Mit is jelent ez valójában? A horvátok illfr mozgalma, nyelvi-kulturális mozgalomként indult meg, amely hamarosan átlépett a politika terére is. Elsődleges célja a horvát állam kialakítása volt, de már kezdetben kirajzolódtak benne a távoli jövőben létrehozandó délszláv állam körvonalai. Ezt az eszmét dolgozta ki ideológiává a XIX. század második felében J. J. Strossmayer, horvát püspök. Tehát a jugoszlávizmus horvát változata a nemzettől, az alaptól kiindulva jutott a szintézisig, ami ez esetben egy közös délszláv államot jelentett. Ebben a koncepcióban fellelhetők voltak a föderalisztikus elképzelések. A jugoszláv eszme másik, szerb változata, a horváttal ellentétes irányt mutatott. Tekintettel a szerbség

nagyobb szétszórtságára és a szerb társadalom archaikusabb voltára, valamint hagyományaira (ragaszkodás a középkori állameszméhez), látszólag elfogadta a jugoszláv eszmét, de ennek leple alatt a szerbség egy államban való tömörítésén dolgozott, azaz centralisztikus tendenciát mutatott (ez kísérhető végig az 1844-ben megjelent Garašanin-féle Načertanijében – szerb nemzeti programban). Igaz, a horváttal összehasonlítva a szerbek jugoszlávsága árnyalataiban gazdagabb volt. A horvátokhoz viszonyítva a szerbeknél többen foglalkoztak (egyének, csoportok, szervezetek, pártok stb.) a jugoszláv eszme valóra válthatóságának válfajaival. Így például több föderalisztikus elképzelésük is volt, amelyek nemegyszer etnikailag is, földrajzilag is túlléptek a jugoszlávyságon. Ennek egyik ékes példája a szerb szocialisták felfogása a XIX. század utolsó harmadából és a XX. század elejéről. A szerb pártok közül ők vallották magukénak legőszintebben a föderalizmus elvét, amely túljutva a jugoszláv kereteken, balkáni viszonylatokban gondolkodott (beleértve a nem szlávokat is, pl. az albánokat). Az itt említett eszmék a XX. század folyamán hol továbbra is csak, mint eszmék éltek, hol pedig a gyakorlatban is megvalósultak. Így az SZHSZ Királyság (a későbbi Jugoszlávia) már az 1918-as megalakulásától kezdve magában hordozta az ellentéteket. Ugyanis már akkor összeütközött a két koncepció: a föderalizmus és a centralizmus. A két legerősebb államalkotó nép ezen egymásnak feszülése az elkövetkező mintegy húsz évre beárnyékolta az új állam politikai életét. Csak 1938-ban, akkor már későn, került sor politikai konszenzusra a két nép között a Cvetković–Maček egyezményrel, amely a horvátoknak egyfajta autonómiát biztosított Jugoszlávián belül. Erre azért volt már késő, mert a demokratikus erők ekkorra „mély álomba” merültek, a szeparatizmus és az elnyomás erői pedig támadásra készen álltak.

Az elmondottak alapján kirajzolódik azoknak az erőknek a hatása, transzformálódása meghatározott keretek kö-

zött, amelyek által és amelyekben kialakult a JKP nemzetiségi koncepciója a 20-as években. Ez a koncepció a mesterséges nemzet (a jugoszláv – egy nemzet, három törzs) elfogadásától, annak teljes elvetéséig, azaz a különböző délszláv népek individualitásáig terjedt. A második tanulmány ezt az átalakulást elemzi behatóan.

A frakcióharcok, valamint a Kominternnel való összecükközések után a jugoszláv kommunisták a 20-as évek végére – felfogva a nemzetiségi kérdés megoldásának fontosságát egy olyan soknemzetiségű államban, mint amilyen Jugoszlávia volt – eljutottak arra a szintre, amelyen egyes polgári pártok már 1918-ban álltak. Ez pedig a jugoszláv állam föderaliztikus átalakításának követelése volt. A párt a háborúba erről a platformról indult, s nem kis népszerűsége és befolyásra tett szert mind a délszláv népek, mind a külföld szemében. S annak ellenére, hogy a szerző megállapítja, miután a párt hatalomra került s új „gondolatörző falakat épített maga köré”, állandósítva a szocialista rendszert (s közben bizonyos mértékű burkolt újracentralizálás is jelentkezett), amit elsősorban az osztályszempontok (kommunista ideológia) diktáltak, el kell ismerni, hogy ezigdig a JKP (később JKSZ) jutott el a legtovább a nemzetiségi kérdés rendezésében Jugoszláviában, még ha más módszerekkel erőteljesebben is elősegíthette volna a jugoszláv népek háború utáni integrációját.

A Magyar Párt megalakulásával és az első választásokon (1925-ben) való szereplésével foglalkozó frás, áttekintést nyújt a magyarságot és megmaradását érintő kérdésekről a SZHSZ Királyságban, utalva azokra a korlátokra, amelyeket ez az állam állított a kisebbségek (ez esetben az itteni magyarság) önszerveződése elé.

A területrevíziókkal foglalkozó tanulmány bemutatja miként került sor Magyarország megnagyobbodására 1938

és 1941 között. Ha nem is egészében, de részlegesen megvalósultak a revíziós körök óhajai. Azonban ez a mintegy 70–80 százalékos területnövekedés az addigi nemzeti államot soknemzetiségűvé tette. Ekkor váltak láthatóvá az ellentétek a magyar uralkodó körökön belül. Ugyanis felmerült a kérdés: hogyan beilleszteni az újonnan megszerzett területeket az anyaállamba? Ezeken a területeken többnyire a nemzetiségek domináltak – ami külön nehezítette e területek beilleszkedését – s a két kínáló koncepcióból, egyrészt a háború menete, másrészt gazdasági, kulturális stb. okokból, egyik sem valósult meg. Az egyik rendezési változat a Szent István-i eszmén alapul (képviselői Bethlen és Teleki voltak), tehát lényege a régi rendszer felélesztése volt azzal a különbséggel, hogy helyenként mutatott némi hajlandóságot a nemzetiségek autonómiáját illetően. A másik beillesztési változat képviselői a magas rangú katonai körök voltak, élükön a vezérkari főnökkkel (Werth Henrik), akik e területek státusát szoros összefüggésbe hozták Magyarország fő szövetségesének (Németországnak) háborús sikereivel. A háború menete a tervek valóra váltását nem tette lehetővé, s miután Magyarország visszakért 1937-es határai mögé, rövid ideig a többségi nemzet életét élő magyarság ismét kisebbségi sorba került.

Ez a visszatérés újabb traumákat okozott, mert a háborúból győztesként kikerülő nemzetek többsége a megbékélés helyett a számonkérést alkalmazta a magyarsággal szemben. Itt érkezünk el a kötetben szereplő ötödik tanulmányhoz, amely a vajdasági magyarság ellen 1944 végén és 1945 elején elkövetett erőszakról szól. Ez a téma manapság szinte naponta felmerül, de sajnos legtöbb esetben nem a szakemberek beszélnek róla. A szerző is néhány ezzel kapcsolatos kérdést boncolgat, mint pl.: miért hallgatott és hallgat még mindig erről a történetfrás? A választ erre nem könnyű megadni, de tisztában kell lenni azzal, hogy még mindig vannak

olyanok, kiknek a történészek hallgatása érdekében áll. A tudomány azonban az utóbbi időben mégis megtette első lépéseit (lehetőségéhez mérten), s további komoly erőfeszítéseket tesz a téma valós megvilágítása érdekében. Azonban, hogy ezekről az eseményekről tudományos higgadsággal lehessen beszélni – tekintettel a téma „frissességére” – mindenekelőtt egészségesebb politikai közhangulatra volna szükség.

Hasonló a helyzet a kötet utolsó írását illetően is, amely a történetíráshoz nézve úttörő jelleggel bír. Olyan kérdéseket vet fel és próbál történeti módszerrel megmagyarázni, amelyekről ezidáig a történészek nemigen írtak. E témákkal (a

magyarság háború utáni gazdasági, kulturális, oktatási és demográfiai helyzete Jugoszláviában) eddig inkább a szociológusok és a demográfusok foglalkoztak (ill. nem foglalkoztak).

Végül is e kötet hasznos útmutatóul fog szolgálni és egyben része lesz minden olyan próbálkozásnak, amely a magyarság, s nem utolsósorban a kisebbségben élő magyarság problémáival óhajt foglalkozni, nem feledve azt, hogy fontos odafigyelni az események minden részvevőjére (gondolva a körülöttünk élő más népekre is), mert „közös dolgaink” előbbrevitelét csak így remélhetjük.

PÁL Tibor

A BARANYAI SZERB-MAGYAR KÖZTÁRSASÁG

Szűts Emil: Az elmerült sziget. Pannónia könyvek, Pécs, 1991.

Szűts Emil könyvében a „Baranya-kérdés” – Baranya szerb megszállása és a tiszavirág-életű Baranya-Bajai Szerb-Magyar Köztársaság – több mint három éves történetét dolgozta fel. Egy olyan területről és történelmi időszakról esik szó, amely a kialakult viszonyok jellegénél és szövevényességénél fogva egyedülálló Magyarország legújabb kori történelmében.

Munkájában a szerző elsősorban széleskörű levéltári kutatásokra alapozott, a felhasznált irodalom jegyzékében pedig megtalálhatjuk a jugoszláv történészek (D. Kecić, A. Mitrović, V. Vinaver) munkáit is. Szűts érdeklődésének középpontjában a politikai történelem állnak. Ismerteti az események világpolitikai hátterét, majd – többnyire kronológikus sorrendet követve – rátér a jugoszláv és a magyar állami, valamint a helyi közigazgatási és igazságszolgáltatási szervek vi-

szonyának, helyzetének és tevékenységének alapos elemzésére. Bemutatja a régió társadalmi és politikai csoportosulásainak érdekeit, valamint a megszálláshoz és a magyar államhoz való viszonyulásukat. Sajnos, a térség összetett etnikai szerkezetével, továbbá a gazdaság fejlettségi szintjével és a megszállás ideje alatti nehézségek kérdésével csak nagyon vázlatosan foglalkozik. Ennek ellenére hangsúlyoznunk kell, hogy Szűts Emil könyve a téma eddigi legteljesebb feldolgozása.

A „Baranya-probléma” fölmerülése, közvetlenül a belgrádi katonai egyezmény (1918. nov. 13.) megkötéséhez kapcsolódott. Ez az okmány az Osztrák-Magyar Monarchia által Páduában aláírt fegyverszüneti egyezmény alkalmazására vonatkozott. Eldőrt a demarkációs vonal meghúzását a Nagy-Szamostól Besztercén át Marosvásárhelyig, onnan a Maros men-

tén Szegedig, majd a Szabadka–Baja–Pécs vonaltól északra a Drávaig, valamint az érintett területek katonai megszállását.

A megszálló csapatok kisszámú és gyengén felszerelt egységei már a belgrádi konvenció aláírásának napján Baranya területére léptek, másnap pedig vonattal Pécsre érkeztek. A terület elfoglalása incidensek, ellenállás nélkül zajlott le, és úgy tűnt, hogy a lakosság és a katonaság viszonya a körülményekhez képest békés és korrekt lesz.

A kezdeti optimizmus azonban csakhamar elapadt, amikor a megszálló hatóságok sorra felszámolták a polgári (őszirózsás) forradalom baranyai szerveit, beavatkoztak a pécsi bányák szénkitermelésébe, megkezdtek a közraktárak indokolatlan kisajátítását és felbukkantak a délszláv öntudatot ébresztgető agitátorok a „szerb nemzeti felszabadítás” szövegeit hangoztatva. Egyre több jel mutatott arra, hogy itt is, akárcsak a Bácskában és Bánátban, a katonai megszállás csak bevezető a Nagy Szerbiához való csatlakozás útján. Mindez a lakosság többségében ellenállást váltott ki, különösen amikor a Szerb Nemzeti Bizottság szervezésében megtartott Nagy Nemzetgyűlésen, 1918. november 25-én Újvidéken kihirdették Bácska, Bánát és Baranya elszakadását a Magyar Királyságtól, és csatlakozását Szerbiához. A proklamációt konkrét lépések követték. Elkezdődött a politikai, gazdasági és közlekedési kapcsolatok felszámolása, valamint a természeti kincseknek és a termelőerőknek a Szerb Királyság számára történő kizárólagos kihasználása, az iskolahálózat szerb nemzeti érdekeknek megfelelő átalakítása, és a magyar tisztviselői kar lecserélése. Baranya megye főispánjának Vladislav Pandurovićot, a pécsi hadapródiskola valamikori tanárát tették meg.

Mindez a belgrádi katonai egyezmény durva megsértését, a megszálló hadsereg tevékenységét korlátozó rendelkezések semmibe vételét jelentette, és egyben tükrözte a vesztes, belpolitikai problémákkal

terhelt Magyarország, és az antant hatóság katonai, valamint diplomáciai támogatását élvező Szerb–Horvát–Szlovén Királyság közt fennálló erőviszonyokat.

A kialakult helyzettel szemben a lakosság passzív ellenállása mellett más próbálkozások is születtek. Így például, felmerült az autonómia gondolata. A Baranyára vonatkozó tervezet kidolgozója Hajdu Gyula és Makay István, míg a Kélt- és Közép-Bánát önkormányzatát előirányzó elképzelés szerzője dr. Róth Ottó volt. Az eltérések ellenére mindkét tervezet a magyar államhoz fűződő kapcsolatok fenntartását célozta, kiváltva ezzel a SZHSZ állam azonnali elutasító reakcióját.

A wilsoni elvek és a szerb hatalom erőszakos bevezetése ellen irányuló meghatározottabb, legszervezettebb fellépés az 1919. február 21-én Temesváron, Újvidéken, Zomborban és Pécsen kitört általános sztrájk volt. A megszállók gyors és nagyon határozott reagálása következtében a sztrájk Bácska és Bánát városában már 23-án sikertelenül végződött. Pécsen viszont a rendőri-katonai brutalitások ellenére egyre terjedt és erősödött, olyannyira, hogy a jugoszláv hatóságok célszerűbbnek ítélték a sztrájkolók követeléseinek teljesítését: március közepén a szerb katonai főparancsnokság elrendelte a szerb tisztviselők eltávolítását és a magyarok visszahelyezését, továbbá engedélyezte a munkásszervezetek működését, a lapkiadást, valamint a sztrájk tartalma alatt letartóztatottak szabadon bocsátását.

Szűts kiemeli, hogy a nagy erőfeszítések árán kiharcolt engedmények valóra váltására nem kerülhetett sor, mivel a SZHSZ Királyság vezető személyiségei a március 21-én kikiáltott Tanácsköztársaságot a magyar állam teljes felbomlásaként értékelték. Emellett a párizsi konferencia fejleményei is változást hoztak a megszállt területek iránti politikában: május folyamán véglegesen meghatározták a magyar–jugoszláv határvonalat. Ennek értelmében a szerb csapatoknak Baranyában vissza kellett volna vo-

nalniuk a Siklós—Mohács—Baja vonaltól délre fekvő területekre.

A dolgok ilyen alakulása azonban nem felelt meg a SZHSZ állam expanzionista törekvéseinek, már csak azért sem, mert ezáltal le kellett volna mondania a gazdag pécsi szénbányák kiaknázásáról. A jugoszláv állam a visszavonulás helyett aktív kétirányú tevékenységbe kezdett. Egyrészt, igyekezett a párizsi konferencián ki-
eszközölni a határmegállapítás revízióját, másrészt a kérdéses területeken tág teret biztosított a szerb nacionalizmus kibontakozásának (helyi és szerbiai sajtópropagandával, szláv annexionista népgyűlések, petíciók és agitátorok támogatásával).

E célokat volt hivatott szolgálni a lakosság összeírása is, melyet szerb összeírók, szerb nyelvű, cirill betűs űrlapokon végeztek őslakosnak számítva a megszálló csapatok legénységét is. Nem csoda, hogy az ily módon végrehajtott „népszámlálás” eredményeiben a szláv népesség részaránya sokszorosan felülmúlta az összes eddigi és a későbbi összeírásokban szereplő arányukat.

Ebben a szellemben készült Jovan Cvi-
jić európai hírdő geológus és földrajztudós párizsi békekonferenciához címzett jelentése is, melyben állítása szerint a határ-
revízióban követelt területeken a 113 000 délszlávval szemben mindössze 18–20 000 magyar él.

Az annexióhoz vagy legalábbis az okkupáció meghosszabbításához a Szerb—Horvát—Szlovén Királyságnak szüksége lett volna egy olyan helyi politikai tényezőre, amely hajlott volna az együttműködésre. A keresztényszocialisták, kisdapártiak, vagy a polgárság erre nem volt kapható, a szláv lakosság pedig nem volt elegendő. A Magyar Tanácsköztársaság bukása ilyen szempontból kedvező fordulatot hozott. A helyi lakosság és a demarkációs vonal túloldaláról érkező nagyszámú menekült félelme a fehérter-
rortól kitűnő alkalmat nyújtott a jugoszláv fél számára ahhoz, hogy a kivonulás elodázását a rend fenntartásának és a la-

kosság megvédésének a szükségességével magyarázza. Baranya ettől kezdve a magyarországi és a jugoszláv üldözött munkásság menedékhelyévé vált.

A munkásság megnyerése érdekében a jugoszláv hatalomtartók igen intenzív agitációt fejtettek ki, tolerálták a szocialista munkásmozgalom erőteljes kibontakozását, a sajtópropagandát, kiéptették kapcsolataikat a szocialista vezetők felé. Az 1920-as év folyamán engedélyezték több olyan népgyűlés megtartását, amelyen a résztvevők elutasították a Magyarországhoz történő visszacsatolást mindaddig, amíg ott Horthy marad uralmon.

E tevékenység csúcsa a szocialisták hatalomra juttatása volt Pécsen, 1920 augusztusában. A szocialisták új pozíciójuk értelmét a munkásság helyzetének javításában, a társadalmi viszonyok demokratizálásában és a lakosság – elsősorban a munkásság – fehérterrorral szembeni védelmében (a jugoszláv állam támogatását élvezve) látták. Itt azonban nem álltak meg. Felismerték azt, hogy e régióban demokratikusabb viszonyok uralkodnak (ami véleményük szerint jórészt a megszállásnak köszönhető), mint Magyarországon vagy a délszláv királyságban. Arra számítottak, hogy e viszonyokból kiindulva, a SZHSZ Királyság és az antanthatalmak támogatását élvezve megvalósíthatják Magyarország egészének demokratikus átalakulását. Az ilyen ambíciózus elképzelések téves értékelésekre alapozódtak. Európában ezidőtájt meghatározó politikai tényező a kommunizmus elleni harc, a szocialista forradalmak megfékezése volt. Így az antant nem a Horthy-rendszer megdöntésén fáradozott, hanem annak konszolidálásán, és egyre kevesebb szimpátiával szemlélte a jugoszláv hatóságok kettőtálását a baranyai szocialista munkásmozgalommal. Ebben a helyzetben a szocialisták működése gyakorlatilag a belgrádi kormány malmára hajtották a vizet.

A pécsi városi vezetőség csakhamar komoly nehézségekkel találta magát

szemben: a súlyos gazdasági helyzet, a megoldatlan valutakérdés, a polgárság nagy részének ellenállása, a Pécsi Szocialista Párton belüli nézeteltérések és a megszálló hatalom ellentmondásos magatartása nagyon szűk keretek közé szorította a vezetőség mozgásterét, végül lehetlenné téve számára a kitűzött célok elérését. Ezt a városi szintű önkormányzat megyei szintre emelésével látták kárpótolhatónak. Lovászy Márton és Linder Béla ezirányú autonómia-tervezete sikertelen próbálkozásnak bizonyult, viszont a megszállók számára egy új kapaszkodót jelentett a további taktizáláshoz. Azt, hogy a PSZP fokozatosan veszítette félőképeségét az edáílt helyzetet illetően, jól illusztrálja a pécsi szocialista törvényhatósági közgyűlés 1921. március 2-án meghozott hivatalos állásfoglalása, mellyel az okkupáció meghosszabbítása mellett szállt síkra.

A következő hónapokban egyre bizonyosabbá vált, hogy a visszacsatolás elkerülhetetlen. A szocialisták viszont továbbra is az ellenforradalmi rendszer megtorlásainak veszélyét hangoztatták és egyáltalán nem készütltek fel a visszacsatolást követő időkre. Nem látták, hogy ekkor már a magyarországi központi hatalom alárendelte magának a fegyveres különítményeket, hogy ura a helyzetnek és érdekeivel ellentétes mindennemű megtorlás a visszaserzett területeken. Emellett a szocialisták elhítték a SZHSZ hatóságok állításait, miszerint azok még nem gondolnak a kivonulásra. A magyarországi konzervatív rendszer elutasítására irányuló pécsi népgyűlések sora azt az illúziót keltette bennük, hogy komoly befolyást gyakorolnak a tömegekre.

A felsoroltak eredményeként 1921. aug. 14-én a Széchenyi téren egybegyűlt 15–20 000-es tömeg előtt lelkes szónokok beszéltek a munkásság, a délszláv népeség élete megvédésének szükségéről a nemzeti hadsereggel szembeni fegyveres ellenállás elkerülhetetlenségéről, és a tömeg lelkes éljenzése közepette kikiál-

tották a Baranyai Szerb–Magyar Köztársaságot.

E köztársaság tulajdonképpen csak megteremtői tudatában élt, a valóságban nem létezett, nem volt háttere, reális érdekek nem fűződtek hozzá. Ennek tudatában voltak szervezői is, úgyhogy, amikor kitudódott a magyar csapatok bevonulásának dátuma, az első között hagyták el a területet!

Alapos előkészületek után a magyar hatóságok képviselői és a hadsereg augusztus 19-e és 22-e között zökkenőmentesen cserélték le a jugoszláv hatalmat. A bevonuló nemzeti sereget hatalmas lelkes tömeg fogadta. Megtorlások nem voltak. Ennek ellenére a visszacsatolt területet sokan elhagyták – megközelítőleg húszezren. A megfélemlített munkásokon kívül a SZHSZ állam földosztásra vonatkozó ígérete kapcsán nagy számú délszláv távozott.

A fentiekben csak jelzett folyamatokat Szűts Emil behatóan, olvasmányos megszövegezésben tanulmányozza, jól megvilágítva az események és viszonyok sokrétűségét, azok genézisét és fejlődését. Kitér a magyar közigazgatási, igazságszolgáltatási és katonai szerveknek a visszacsatolást részletesen eltervező, előkészítő aktivitására is. Fontosabb okmányok, újságcikkrészletek beiktatásával pedig érzékelteti a kor hangulatát, az események formálóinak gondolkodásmódját.

A könyvben jól végigkövethető miként viszonyulnak egymáshoz a nemzeti és az osztályérdek, azok képviselői vagy az, hogy miként találkoztak a demokratizációs törekvések a demokratikusnak – egyáltalán nem mondható megszállók érdekeivel.

Míg Magyarország más területeinek része volt a vesztes háborút követő megpróbáltatások egész sorában (elcsatolások, gazdasági összeomlás, polgári majd proletárforradalom, fehérterror) és eljutott a kül- és belpolitikai konszolidációig, a „baranyai sziget” megrekedt a demokratizációs törekvések és az idegen megszállás ellentétneik sikertelen boncolgatásánál.

GYÖRE Zoltán

A KATONASZÖKEVÉNYEK ÉS A ZÖLD KÁDER

Dr. Bogumil Hrabak: Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija
u jugoslovenskim zemljama 1914–1918.

Institut za istoriju Filozofskog fakulteta, Novi Sad, 1990.

A zöld káderről és a katonaszökevényekről a jugoszláv történetírás csak az 50-es évek végén kezdett komolyabban beszélni, mégpedig az októberi forradalom és a közös államalapítás évfordulója jegyében. Később a történészek egy-egy hazai és külföldi kongresszuson is felvették ezt a témát. A kérdéskör egyik legjobb ismerője dr. Bogumil Hrabak akadémikus, az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézetének rendes tanára, aki már mintegy 15 éve foglalkozik igen eredményesen ezzel a tematikával. Néhány kimerítő tanulmányt és értekezést írt róla. Elemző-összefoglaló tanulmányait és a legújabb tudományos monográfiáját is arra a rendkívül gazdag és sok helyről származó levéltári anyagra alapozza, amellyel kutatásai során ismerkedett meg Jugoszlávia különböző városaiban, valamint az osztrák, az olasz, a német és a francia levéltárakban, de részletesen áttanulmányozta a vonatkozó hazai és külföldi szakirodalmat, a megjelentetett történelmi forrásmunkákat, ezenkívül az akkori hazai és külföldi sajtójelentéseket is.

Az eddigi tudományos eredményekből kiindulva a szerző jelentős, sőt döntő különbségeket fedezett fel a zöld káder megjelenési idejének, jellegének és osztályozásának megítélésében, rámutatva, hogy már a téma megközelítésének módjai is igen eltérőek, összefüggésben az adott fogalom egymástól eltérő értelmezéseivel.

A monarchista Jugoszláviában a zöld káderre egyszerűen úgy tekintettek, mint a katonaszökevények haramiamozgalmára, s egy kalap alá vettek minden szökevényt, a békés szándékúakat is ki-

egyenlítették a felforgató rablótámadások résztvevőivel, noha azok között a frissiben leszerelt katonák és a falusi szegénylegények voltak a legtöbben, s csak elvétve keveredett közéjük zöld káder, mégis mindannyiukat ezzel a névvel jelölték.

Bogumil Hrabak szerint itt három különböző kategóriáról van szó: 1. „békés” szökevények (akiket eredetileg „egoistáknak”, pacifistáknak neveztek; olyan emberek, akik nem hittek az Osztrák–Magyar Monarchia győzelmében); 2. felfegyverzett és részint szervezett szökevények, akiknek fegyveres zsákmányolásai elsősorban önfenntartásukat szolgálta, s fegyverrel védekeztek az őrzáratok ellen is és 3. felforgató anarchisták, akiknek tettei a legkevésbé sem írhatók a zöld káder terhére. Feltételes értelemben említést tesz az „új” zöld káderről is. Ebbe a kategóriába sorolja az orosz fogságból hazatérőket, akiknek nagy hatásuk volt a dezertálásokra (a létszám növekedése, internacionalizálás, a katonai lázadások ösztönzése stb.). A szerző szerint ezek a hazatérők nem tudtak felülkerekedni a zöld kádereken, inkább maguk is abba olvadtak bele. Ezzel szemben a felforgatói ösztönösség később a zöld káderre is kiterjedt. Amikor azután lejárt a zsákmányszerzés időszaka, 1918 október végétől a hazatérők ismét jelentős szerephez jutottak, különösen mint a helyi jellegű lázadások és a falusi „köztársaságok” inspirátorai, a földosztások fő követelői. A Banija, a Kordun, a Lika és a Dalmát Zagorje területén végrehajtott napi rablótámadásokban viszont a szerző szerint nem a zöld káder vett részt, noha az útonállóak között katonaszökevények is voltak.

A monográfia bevezető részében, az *Előszóban* Hrabak történelmi áttekintést nyújt a témáról, s igen árnyalt értékelést ad azoknak a hazai és külföldi tudományos dolgozóknak a munkájáról, akik ezzel a kérdéskörrel foglalkoztak. A szerző emellett részletes tájékoztatót nyújt az idevágó történelmi forrásokról, a hazai és külföldi levéltári anyagok helyzetéről és jellegéről.

A könyv első része azokat a körülményeket vizsgálja, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásához vezettek, s amelyek egyúttal a délszláv katonák dezertálását is megkönnyítették az első világháború évében. A szöveg valójában bevezető jellegű, s azokat a különféle gazdasági, szociális és nemzeti-politikai tényezőket elemzi, amelyek a délszláv katonák harci készségét befolyásolták az osztrák–magyar hadseregben. Képet kapunk a Monarchia gazdasági helyzetéről, és a civil lakosság ellátottságáról is. Részletesen vizsgálja továbbá az osztrák–magyar hadseregben uralkodó állapotokat, az anyagi alapokat, és a soraiban alkalmazott megtorlásokat a háború éveit alatt. A fejezet befejező része néhány másik harcban álló európai ország vonatkozásában tárgyalja a katonaszökevények és a katonai lázadások jelenségét, tömegességét és megjelenési formáit az első világháború idejéből. A szerző argumentáltan állapítja meg, hogy a zöld káder és a dezertálás jelensége nem kizárólag az Osztrák–Magyar Monarchia délszláv államaira volt jellemző, hiszen ez előfordult Erdélyben, Galíciában, Magyarországon, Németországban, Oroszországban, Bulgáriában és Olaszországban is. A szerb hadseregnek számos szökevénye volt már 1914-ben is, de különösen 1915 ősztén, amikor délre kellett visszavonulni a túlerőben levő osztrák–magyar hadsereg támadása elől. A szökevények nagy többsége az albánok és a macedónok soraiból került ki, majd pedig 1916 nyarán Svájc „teli volt szerb katonaszökevényekkel, akik ellen még Sándor régens is fellépett”.

A könyv második legnagyobb terjedelmű része átfogó betekintést nyújt az első világháborús katonaszökevények és a zöld káder helyzetébe a délszláv államokban. Feldolgozásában a szerző nagy fontosságot tulajdonít a jelenség fejlődési folyamatának, ezért több fejezetben részletezi a dezertálás kibontakozását és fokozatos átlényegülését a délszláv vidékeken. Úgy véli, hogy 1917 tavasza előtt nem beszélhetünk zöld káderről, mert a dezertálás csak ekkor válik tömegessé, jellegében pedig újszerűvé. Így elsőként a „békés” dezertálásokkal ismerkedhetünk meg az 1914–1916-os évekből, s ezt követi a tömegesedés és a zöld káderre való egyesülés az 1917–1918-as években, illetve a hadifoglyok hazatérése Oroszországból és a katonai lázadások sora, a Crna Gora-i komitácsi mozgalom, s ennek akciói Crna Gorában, Szerbiában, Hercegovinában és Kelet-Boszniában. Külön elemzést nyújt egyfelől az osztrák–magyar hadvezetés és polgári hatóságok értékeléseiről a délszláv nemzeti mozgalmak vonatkozásában, minthogy ezek döntő hatást gyakoroltak a dezertálás mértékére a Monarchia déli részeiben, másfelől pedig a Jugoszláv Bizottság és a Szerb Főparancsnokság elképzeléseiről és azzal kapcsolatos illúzióiról, hogy a zöld káder kiegészíthető az 1918-as nemzeti mozgalommal. A második rész záró fejezete a zöld káder ténykedését annak csúcspontján tárgyalja, amikor 1918 szeptemberében és októberében általánossá vált a háborúellenes magatartás, s ennek nyomán a dezertálások még tömegesebbekké váltak.

A könyv harmadik része a háborút követő felforgató anarchia eseményeit dolgozza fel. A szerző áttekintést ad és elemzést nyújt a katonáknak, a falusi és városi nincstelencnek erről az ösztön-szerű szociális relaxációjáról, az eseményeknek arról az örvényéről, amely a zöld kádert is magával sodorta. A történetek minden sajátosságát leírja Horvátországban és Szlavóniában, Dalmáciában,

Rijekában és Triesztben, továbbá Bosznia-ban és Hercegovinában, valamint Szerémségben, Bánáthban és a Bácskában. A harmadik rész záró fejezete a helyi jellegű „köztársaságok” kérdéskörét és a földek szocializálásának irányzatait dolgozza fel.

A mű külön jelentősége és elsőrendű tudományos értéke abban van, hogy Bogumil Hrabak a téma feldolgozásában egész etnikai térségünk vonatkozásában a kölcsönös összefüggések feltárására törek-

szik, összehasonlításokat végez, s a közös jelenségeket és összetevő elemeket helyezi előtérbe. Ezáltal lehetőséget teremt számunkra, hogy a délszláv államok életében felismerjük azokat a társadalmi folyamatokat, amelyek már a délszláv népek 1918-ban létrejött közös államának megalakulása előtt is kölcsönösen egymásba fonódtak.

Danilo KECIĆ
(Ford. NAGY József)

MAI MAGYAR PORCELÁNBOLT

Esterházy Péter: Az elefántcsonttoronyból. Magvető Kiadó, Budapest, 1991.

„A mostani helyzetünknek talán az az alapproblémája, hogy egyszerre kellene elvekről megállapodásra jutni és ezen elvek alapján cselekedni. Magunkat a hajunknál fogva fölemelni. E bravúr kötelessége alól nem fog fölmenteni senki” – fogalmazza meg Esterházy Péter (könyvének mintegy zárófejezeteként) a magyarországi rendszerváltást követő időszak lényegi dilemmáját. A meghaladott rendszerrel együtt az általa diktált kommunista értékrend is összeomlott, s miután még nem alakultak ki új eligazító elvek (egy modern és igazságosabb értékrend), az ember (a politikus és a civil egyaránt) kicsit magára maradt ebben a metamorfózisát élő, ezért működésében a porcelánbolt instabilitásához mérhető társadalmi életben. Mikként az a könyvben megfogalmazást nyer: értékzavar, aránytév esztétikák, átállások és alakváltozások tömege jellemzi ezt az időszakot, ezért az Esterházy-jegyzetek (háromflekkek – ahogy az író nevezi őket) a „magyar porcelánboltban” alaphangjuk, stílusuk, tárgyuk miatt is „elefántként” hatottak. A Hitel című hetilap közölte őket

kéthetenként, 1988. október 13-ától 1990. szeptember 25-éig. Kötetbe szerkesztetten is a „folyamatos történet” ismérveit viselik magukon. „Bizonyos drámája is van a könyvnek, finoman szólva íve. Én személyesen kevesebb ívvel is beértem volna. De hát: ívek jönnek, ívek mennek... Az írások által homályosan láthatjuk, ahogyan éppen nagyot fordul országunk sorsa, s megtörtént az, amit remélni sem reméltünk, afféle független európai ország lettünk. És ez a függetlenség – erre viszont nem gondoltunk – nehéz teher. Őreg itt mindenki. Tehát elkezdtem írni ezeket, írtam, majd abbahagytam, és közben eltelt egy kis idő: ez történt” – írja a könyv bevezető jegyzetében Esterházy.

A magyar társadalom átmeneti időszakának eseményeit az író „elefántcsonttoronyból” szemléli, ám ez a torony (a toronyba vonulás) nem jelenti egyúttal – mint az elmúlt század végén – a társadalomból való kivonulás, a művészi alkotásfolyamatba temetkezés tettét is. „Azt tudni kell, butaság nem tudni, a torony nem véd meg semmitől (előírás szerűen

rés ez a bástya); mondanám, hogy betonbunker, az véd meg, de az se. Egyáltalán, itt semmi sem véd meg semmitől. Illetve mindentől” – tartja Esterházy a torony-szemléletéről. (A tárgy dicsérete, 9.o.). Az elefántcsonttorony ez esetben inkább egyfajta beelátó részvételt, felülnézetet, olyan helyzetet jelent, ahonnan mindennél tárgyilagosabban, reálisabban ítékelhető meg a jelenkor történelmi: a rendszerbéli változások, a társadalom működési elvének átalakulása, személyek és közéleti szerepük, politikai események, rendezvények, irodalmi történelmek, a rég- és közelmúlt képe, s természetesen az elkövetkezendő korszak (a jövő) cséyleci. Szó esik az ország, a rendszer, a haza dilemmáiról, a szocialista társadalmi rend botrányairól, a jelen időszak tévelygéseiről, fróról (pl. Bohumil Hrabalról – Hrabal meg én, két valaki, 152–156. o.), könyvekről (pl. Ottlik Géza Iskola a határon c. alkotásáról – Ami változik, és ami nem, 68–72.o.), magánéletéről és más dolgokról. Írás közben az ironikus távolságtartás (ahogyan az csak egy elefántcsonttoronyból lehetséges) módszerével közelít tárgyhöz, s ezzel nagyfokú hitelességet ér el. Jegyzetével (a háromfleknyi „elefántokkal”) és módszerével Esterházy lényegi kérdésekben foglal állást, s mutat ezzel egy lehetséges magatartás-változatot ebben a felgyorsult időszakban, melyben a polgár szilárd értékítételek hiányával küszködik. Természetszerűen felvetődik ugyanis a múlt megféléseinek kérdése, a jelenkori „helyes és helytelen” mibenléte. Ebben nyújtanak (nyújthatnak) segítséget, mutatnak (mutathatnak) eligazító elveket a kortárs frók, alkotók. Mert „akik nem tudnak beszélni, azok helyett annak kell beszélni, aki tud” (A te országod, 18.o.), s a történelem problémáit lehetetlen vállalni nem venni, hiszen akkor „a történelem vesz téged, pihét, a vállaira, vagyis hát kétes tisztaságú mancsaiba” (A tárgy dicsérete, 10.o.). Az fró-könyv-olvasó kapcsolatát, egymásrautaltságukat a társadalomban Esterházy az Ami változik, és ami

nem című jegyzetében vizsgálja legteljesebben. Ottlik Géza Iskola a határon című könyvéből indul ki, amely kötet az „országos bosszúk, gyilkosságok, a takarogatott terror (egyik) évében jelent meg”. Értékelése szerint „radikálisan szelíd” könyv. Azonban mégsem mondhatjuk el róla és frójáról, hogy teljes mértékben kitér a társadalom aktuális problémái elől. „Ha nem lehet – teszem azt – 1956-ról nyilvánosan beszélni, csak hazudni, akkor a Szeredy az uszodában 1957-ben (Nyelvézeti és egyéb bonyodalmak. Kitérő felelet) – fejezetcím, ill. összefoglalás egészen mást jelent, más súlyozást és izgalmakat, mint talán most, amikor ez a korlátozás megszűnni látszik” – mondja Esterházy a kérdéssel kapcsolatban. Az értékes irodalmi alkotásoknak ugyanis mindig van egy „fölköte, szintje, dimenziója, egy oldala, ami mutatja magát, ami él, ami nézhető”. Ami másként olvasható. Az elmúlt időszakban ugyanis a kelet-európai olvasásnak is megvolt a maga különösége. A magyar olvasónak „görög állt a gyomrába egyes szavakra”. Léteztek ugyanis olyan dolgok, események és igazságok, amelyekről nem volt szabad beszélni, amelyek tiltottak, tilosak voltak. Az irodalom azonban áttételesen ezekről a dolgokról is szólhatott. Esterházy: „Volt a tényeknek és álmoknak egy sávja, ahová a köz, a közírás, a közgondolkodás, a társadalmi cselekvés nem léphetett be, részint ki volt tiltva, részint nem mert, megijesztették és megijedt és el is fáradt, viszont az irodalom, némi maszkfrozással, hírt hozhatott onnét”. Mindez, azok a tények és momentumok, melyeket az fró Az elefántcsonttoronyból jegyzeteiben pelengérré állít, a rendszerváltással talán örökre feledésbe merültek. „Mindez most másként lesz. Vége, az irodalom más, súlytalanabb, kevésbé kiténtetett helyzetbe fog jutni (már ott is van, csak még eltart egy kis ideig, mfg észrevesszük). Ez tulajdonképpen jó, de legalábbis rendben levő dolog, mert igaz, bár nem túl vidám, ha művelt Nyugatra pillantunk, ahol min-

dez már lezajlott” – jósolja. Esterházy Péter azonban nemcsak írásaiival, hallgatásával is példát kíván mutatni. Jegyzeteit a Hítelben akkor szüntette be ugyanis közölni, miután megjelent Csoóri Sándor zsidókról szóló írása. „Egyszerűen nem akarok olyan mondatok közlésében lenni, mint amelyeket ott olvasnom kellett. Az ott számomra egyszerűen „zsidózás” – foglal állást az írással szemben és okolja meg elhatározását.

Esterházy Péter Az elefántcsonttoronyból című könyvét megjelenése óta bizonyára nagyon sokan olvasták, forgatták. Az elmúlt évben a sikerkönyvek listájára is felkerült. Jobbkor meg sem jelenhetett volna Magyarországon. Egyszerre nagyon szórakoztató, s rendkívül komoly olvasmány.

BENCE Erika

A NYELVI NORMA, NYELVI VÁLTOZÁS, NYELVI EGYMÁS MELLETT ÉLÉS C. TANÁCSKOZÁSRÓL

A fenti, kissé bonyolult cím egy nyelvészeti tudományos tanácskozás lényegét kívánta, kívánja most is összefoglalni, amelyet a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete szervezett 1992. március 27–28-án. A cím és a tematika összetettségének több indoka van. A jugoszláviai magyarság nyelvi, nyelvhasználati gondjai évek óta halmozódnak, nemcsak megoldásuk reménye, hanem megoldhatóságuk credménnyel kecsegtető koncepciója nélkül. Az kétségtelen, hogy a kudarc korántsem csak tudományos következményekkel jár esztünkben, s az is, hogy az új modellek keresésében az egész nyelvterület nyelvészeti közvéleményre kell támaszkodnunk.

A nyelvterületi szintű tudományos összefogás nem jelent szellemi, nyelvművelői importot, vállveregető udvarias megnyilatkozásokat, hanem igazi közös műhelymunkát, a nyelvközösségenként meglátott, megfogalmazott problémák megoldására. Az „újvidéki modell” szerint a (nemzetiségi) nyelvet érintő folyamatokat csak a nyelvben zajló folyamatok életrekelésével, tudatosításával, élénkítésével lehet kivédeni, lassítani, a kedvező hatásúakat felerősíte-

ni. Ehhez jól illett a 80-as években kibontakozó *regionális köznyelvi* kutatás, együttműködő partnerként pedig a MTA Nyelvtudományi Intézete. A hol Budapesten, hol Újvidéken tartott tanácskozások (ez volt már a negyedik) során egyre több kérdés merült fel, eredmény kristályosodott ki: a kutatásokba be kell vonni más területek nyelvészcsoportjait is, a nyelvjárások és a sokszor csak elvonatkoztatásként létező köznyelvi norma között színterződő regionális köznyelv fogalma pontosításra, finomításra szorul. Végül pedig az, hogy a nemzetiségi magyar környezetekben a norma, a változás, normatudat kérdéseiről tanakodva megkerülhetetlen a környezeti nyelv kérdése, következésképp a kétnyelvűség metodológiája is.

A koegzisztenciális nyelviség gondolatához már jól illett az Intézet másik tudományos kötelezettsége is, egy a tulajdonnevek, főrajzi nevek, személynévek többnyelvű kötődéseivel foglalkozó tanácskozás szervezése. Ez állt össze a programban, szervezési hipotézisben, s ezt a „lehetőséget” valószínűsítették meg és korrigálták a beérkezett előadások „létező” tényei.

A plenáris ülés szak előadásai a bonyolult kérdéskör egy-egy lehetséges megközelítését, rész tudományát, irányzatát képviselték. Ágoston Mihály Anyanyelvünk fennmaradása, művelése c. előadásában nyelvéllapotunk tragikus, már-már reménytelen képe rajzolódott ki, az ellensúlyozási kísérletek kritikus szám-bavételével párhuzamosan. A kiúttal kapcsolatos véleményével sokan egyeznek, noha nyelv szociológiailag, a nyelvészet illetékessége felől is vitára ingerlő: a bajokra nyelvközösségünkön kívül is van megoldás.

Lansztyák István Kétnyelvűség és nyelvhelyesség Szlovákiában c. referátuma hasonló problémákra keresett választ, más környezetben, megközelítéssel. Noha nem idegen tőle a nyelvpolitikai érdeklődés, itt és most sok száz nyelvi teszt alapján a többnyelvi környezet befolyásolta normaérzék működési folyamatait próbálta feltárni, hol a társadalmi, hol az egyéni interferencia-jelenségek vonalán, Pozsony környéki tapasztalatait összegezve.

Kiss Jenő előadása (A regionális köznyelvi kutatások újabb elméleti és gyakorlati eredményei) sok mindent tisztázott, összefoglalt, átértelmezett. Megnyugtató volt annyiban, hogy megerősítette, az utóbbi években mellőzött regionális köznyelv jogosult terminus, megragadó szint, állapot a nyelvi változásban. A megragadáshoz viszont nem elegendők a feltevések elnagyolt körvonalai. Legalább egyetlen környezet minden jelenségét meg kell ismerni, s azt kell az újabb jelenségekre vetíteni, a nyelvi normáról is dinamikusabban gondolkodva.

A kétnyelvűséghez, nyelvhez a pszicholingvisztika felől közelítő Göncz Lajos volt a szívesen látott „kívülálló”. Előadása (A többnyelvi környezet és személyiségfejlődés viszonyának neveléslélektani vonatkozásai) a pszichológia sokszor hiányzó szempontjából világította meg, mi történik a gyerekekben, amikor két nyelv jelenik meg tudatukban, kényszerű vagy természetes körülmények között. A Lansztyák Istvánéval jól rímelő kutatásai

már régebben is bebizonyították: a kétnyelvűség a személyiséget nemcsak gazdagabbá, gyakrabban szegényesebbé, frusztráltabbá teszi, különösen ha személytelenül, nem személyhez kötötten (a gyerekeknek) éri.

Láncz Irén kutatási eredményei (A köznyelvszűkülés, nyelvi változás folyamatai Szabadkán és környékén) több irányban egészítették ki, tisztázták a felmerült kérdéseket és szépen igazolták a korábbi feltevést: Észak-Bácskában, Szabadka és a Tisza közötti területen létrejött a köznyelvszűkülés néhány alapkörülménye, a nyelvmegtartó migráció révén, mert egészszűkülés új képződményei. Következtetéseit tehát eltérnek Ágoston Mihályétól, módszertani elvei viszont szinte Kiss Jenő programját teljesítik ki.

A három szakosított ülés szak a bevezető előadásokban megfogalmazottakat vitte tovább, variálva, szükségszerűen konkretizálva, néhol felül is bírálva egyes nézeteket.

A Nyelvjárás, regionális köznyelv, élő nyelv szekció első szakaszát két klasszikus dialektológiai előadás képezte. Penavin Olga (Állapot- és változás vizsgálat egy kisebb bácskai közösségben) Palicson végzett vizsgálatai egyrészt kitűnően illeszkedtek a Szabadkán tapasztaltakhoz, másrészt azt is tanúsították, napjaink változásai nemcsak a köznyelv, de az eredeti nyelvjárási állapotok felől is eredményesen megközelíthetők átgondolt módszerekkel. Nagyjából ez mondható el Zilahi Lajos orosházi nyelvész előadásáról is (A nyelvjárási szókincs változása), azzal, hogy a nagyobb, összefüggőbb környezetekre irányuló kutatás, valamint a sokkal mozgékonyabb, változóbb szókincs vonásai eltérő jelenségeket is felszínre hoztak.

A következő három előadás a nyelvhasználat két újabb vizsgálati lehetőségét példázta. Kontra Miklós (más által felolvasott) referátuma a budapesti szociolingvisztikai vizsgálatokról adott összefoglalást, fő jellemzőjükként a kis területre, apró jelenségekre való elmélyült irányulást, a kvantitatív vizsgálatokat emelve ki

fő ismérveikként. A szövegnyelvészeti vizsgálatok a nyelvészet új, ígéretes távlatait jelentik. *Wacha Imre*, az elhangzó szöveg, az előbeszéd egyik legavatottabb ismerője ezt a makroszintet is hangzásilag értelmezi és vizsgálja, dallam- és hangsúly-összefüggéseiben, egészen a dallammetaforák szinte már szövegstilisztikai szintjén vizsgálódva. A nyelvi norma bonyolult értelmezési lehetőségeiről kifejtett gondolatai is nagy érdeklődést váltottak ki (A nyelvi jelenségek kompetenciájáról és a kiejtési – nyelvi norma megállapításának gondjairól). *Balázs Arth Valéria* viszont, véletlenül ismét csak szabadkai környezetben vizsgálódva (Élőnyelviszerkezeti sajátosságok vizsgálata egy rádióriportban) azonos szövegalkotók eltérő beszédhelyzetű, műfajú szövegépfékezését követi nyomon.

A *Más nyelvekkel együtt* tematikájú szekció a kétnyelvűséget próbálta körüljárni, valójában csak néhány lehetséges kutatási irányt sikerült bemutatnia a rengetegből. *Hannu Kantiinkoski*, az Újvidéken tanító finn lektor a sokszor emlegetett, valójában nem eléggé ismert finn többnyelvűségről beszélt (A társadalmi kétnyelvűség szintjei és formái). A perszonális autonómiáról ugyan nem egészen a gyakran aposztrofált képet rajzolta meg, de azt nagy elégtétellel hallgattuk, hogy bizony a helsinki egyetlen a 6000 lapp is anyanyelvén tanulhat – nemcsak lapp nyelvet! *Győri-Nagy Sándornak* a hagyományos Kétnyelvűség a Kárpát-medencében c. kétnyelvűségi tanácskozások szervezőjének előadása magyarországi állapotokból indult ki (Kétnyelvű ki-egyenlítődé a mai magyar nyelvben), az elkötelezett nyelvészociológiai álláspontok, a kétnyelvűségi módszerek szükségességét is igazolva.

A következő három előadás újabb három eredményt ígérő megközelítést képviselt. *Bagi Ferenc* (Szövegszintek és nyelvtanulási fokozatok az idegennyelv-oktatásban) egyrészt a nyelvvelsajátítás szintjeit határolta el, másrészt arra mutatott rá, hogy ezek sajátos szövegfajtákban,

szerveződési szinteken nyilvánulnak meg. Befolyásolásuk is ezekkel a sajátos típusokkal érhető el. *Andrić Edit* viszont azt bizonyította be, hogy az egyensúlyban maradó két nyelvismerethez mennyire fontos az átgondolt kontrasztív nyelvészeti rendszer. (A kontrasztív grammatikák szerepe a kétnyelvűség kialakításában). *Vörös Ottó*, aki évekig dolgozott Szlovénia-ban lektorként, a természetes kétnyelvűség érdekes dimenziójában vizsgálódva, a magyar nyelv szlovénra gyakorolt hatását követte nyomon (Magyar szókészleti elemek egy szlovén nyelvjárásban).

A *Tulajdonnevek és többnyelvűség* ülészak egyik célkitűzése nagyon konkrét volt: felvázolni az igazi többnyelvű tulajdonnévi (főrajzinévi, személynévi) adattárak gyűjtésének, feldolgozási, reprezentálási módszereinek szabályait, követelményeit, amire egyrészt a községi helynévgyűjtésnél, másrészt az új feladatnak számító tiszai helynév-gyűjtésnél van múlhatatlan szükség. Ilyen célzattal hangzott el *Papp György* (A jugoszláviai Tiszaszakasz helyneveinek elvi, gyűjtési, feldolgozási kérdései) és a szlovákiai *Szathmári József* (A Felső-Bodrogszék helynevei) előadása, megfigyeléseit a Tisza két igen távoli körzetéből merítve. Mint kiderült, nemzetközi szinten alapvető kérdésekre kell választ adni: a Tiszához tartozó térszínformák elhatárolására, az adattár szerkezetére, a diakron rétegződés megoldhatóságára stb. Szathmári ezen kívül a szlovákiai földrajzi nevek magyar változatainak közeleti, hivatalos használatával is foglalkozott.

A nyelvészeti vizsgálódást nagyon tanulságosan, szépen egészítette ki *Hovány Lajos* referátuma (A fok-gazdálkodás emlékei Bácskában), aki vízmérnökként, a szabadkai Építészeti Főiskola tanáraként vizsgálta a jelölt vízrajzi fogalmakat, térszínformákat, tereptárgyakat, olyan területen mozogva, ahol a tudományköziség, itt is kiderült, nélkülözhetetlen.

Két másik előadás már általánosabban érintette a tulajdonneveket és a két-

nyelvűséget. Nehéz feladatra vállalkozott *Molnár Csikós László*, a magyar földrajzi köznevelők balkáni kisugárzásának nyomába eredve. Nehézsége azért, mert az eredményként összegződő jelenségcsoport egyenként más-más etimológiai sor, származtatás problémáját veti fel. Azt kellene előbb megállapítani, melyik magyar származék az azonos jelölt pont etnikumcserék után is fennmaradás eredménye, s melyek vándoroltak már függetlenül fogalomként, és tapadtak más térbeli pontokhoz. Nem kevésbé izgalmas feladatot tűzött célul *Rokay Péter* történész is a Szabolcs név egy lehetséges értelmezésével. A máltai lovagrend levéltárában kutatva talált egy olyan okmányrészletet, amely nem zárja ki, feltételezi a Szabolcs személynév „disznópásztor” jellegű értelmezését. Erre utal ugyanis az értelmezőként hozzákapcsolt latin szövegrész. A Szabolcs logikája értelmében előbb jelölt területet, s csak aztán vált személynévvé.

A másnapi záró ülés szak egyrészt új témakört nyitott, másrészt a kétnyelvűség tematikáját folytatta.

Újdonságot a nyelvtörténeti vizsgálódások jelentettek, amelyek a nyelvi norma, kétnyelvűség nyelvromlás történeti horizontjait próbálták átfogni, erejükből persze csak villanásnyi képekre futotta. A jól megragadott részlet azonban az egészet is képviselheti. Ezt bizonyította pl. *Juhász Dezső* budapesti

nyelvész dolgozata (Az ómagyar nyelvi normáról az is köztűszó kapcsán) az *is* és a *ma* már főleg Erdélyben hallható *es* évszázados elő- és háttérbe kerülését figyelemmel kísérve. Hasonló, váltakozó dominanciát vizsgált *Horváth Mátyás* (Magánhangzó-tendenciák a XVI. században és a nyelvi egymásra hatás) Zay Ferenc történeti tárgyú művének nyelvezete alapján, amellyel kapcsolatban egyik feltételezése, hogy használta a zárt *ē*-t, a másik pedig az, hogy valamilyen délszláv nyelvet is ismerhetett.

Újszerű, izgalmas feladatra vállalkozott *Rajsl Ilona* (Tematikai szókincs- és kifejezőmód-vizsgálatok a XVI. sz.-i prózában) a korai csataleírások nyelvezetét és képanyagát vizsgálva. Előadása eredményes kísérlet volt a nyelvtörténet és stílustörténet összekapcsolására.

Cseh Márta dolgozata (A szókincs és a szótári címszóképzlet összefüggéseiről) jól ötvözte a kétnyelvűség és leíró nyelvészet szempontjait, a készülő magyar-szerbhorvát szótár gondjairól az *ő-ző* és *e-ző* alappárok alapján tárgyalva. Hasonlóan határházában mozgott *Katona Edit* egyszerre fordítástudományi és publicisztikai kötődésű előadása is (A tartalmi tükrözés jelenségei a vajdasági magyar sportnyelvben) az újságíróknál igen gyakori „rejtett” fordítás esetét megfigyelve.

PAPP György

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNY

A Létünk 1992/1-es számában Hovány Lajos magiszter, főiskolai tanár titulusa tévesen jelent meg.

A szerző és az olvasók szíves elnézését kérjük!

A szerkesztőbizottság

MUNKATÁRSAINK

A szerbhorvát nyelvű szövegeket Nagy József, az angol nyelvűeket Jobbágy József és Losoncz Alpár fordította.

Szerbhorvát nyelvű összefoglalók: Horváth József, Jung Károly és Losoncz Alpár

Angol nyelvű összefoglalók: McConnell-Duff Márta és Horváth József

Korrektor: Terényi Zsófia

SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Sima Ćirković	akadémikus, egyetemi tanár, Belgrád
Hannah Arendt	politikai filozófus (1906–1975)
Dr. Jung Károly	egyetemi tanár, Újvidék
Gyermán Tibor	középiskolai tanár, Szabadka
Dr. Mészáros Sándor	egyetemi tanár, Újvidék
Dr. Horváth József	egyetemi tanár, Belgrád
Mgr. Losoncz Alpár	tanársegéd, Temerin
Pál Tibor	tanársegéd, Temerin
Györe Zoltán	tanársegéd, Újvidék
Dr. Danilo Kecić	egyetemi tanár, Újvidék
Bence Erika	tanár, Kupuszina
Dr. Papp György	egyetemi tanár, Kanizsa

LÉTÜNK – társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Kiadja a Forum Könyvkiadó, 21000 Novi Sad, Vojvode Mišića 1. – Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. – Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. – Megjelenik kéthavonta. – Előfizethető a 65700-601-14861-es folyószámlára, előfizetéskor kérjük a feltüntetni a LÉTÜNK nevét. – Egyes szám ára 200 kettős szám ára 400 dinár. Előfizetési díj egy évre belföldön 1000 dinár, külföldre egy évre 25 dollár. Készült az újvidéki Prosveta Nyomdában.

